

Kers - Jaks - Saaremaalt

ILMAR JAKS

SAAREMAALT LENINGRADI

WESTENBERG

KIRJASTUS RAAMAT STOCKHOLM

SAAREMAALT
■HINNAGRAAD■

ILMAR JAKS

SAAREMAALT
HENNGRAD

TÖÖPATALJONLASE PÄEVIK
1944 – 1945

KIRJASTUS EESTI RAAMAT STOCKHOLM

1.

Ta on kõigi Leisi sõjaväehaiglas ravimisel viibivate eesti sõdurite hea sõber. Mai on ta nimi, ja kuna tal on helesinised silmad ja linakarva juuksepatšid, ristasime ta Lina-Maieks. Rohkem keegi temast ei tea, kõik aga tunnevad teda. Ta on nii ihuliikmeid kaotanute ja raskelthaavatute kui omal jalal kõndivate, haiglaõdede ja arstide sinasõber ning teretunud külaline.

Ta käib tihti siin, põllenurgas või punutud pajukorviga alati kaasas kas õunu, tomateid, võileibu või muud. Räägib kõigest, mis väljas sünnib ja millest meil, vähemalt voodislamajail, katkenud või katkemas olevate mandriühenduste ning tuhandete kuulduste tõttu väga segane pilt peaks olema. Kuidas Saaremaale tuleb üha enam inimesi suureltmaalt, küll Triigi, küll Kuivastu kaudu. Pikk, mitmetuhandeline vene sõjavangide kolonn, mis mõne päeva eest Triigi sadamas maale pandi ja närviliselt sajatatavate sakslastest valvurite püssikabadega heldelt jagatud ergutuste saatel haiglaakendest mööda Kuressaare poole liikus, olnud Kiviõlist. Vangid olnud rahutud, metsikud, keegi hüüdnud paar sõna koguni eesti keeles. Paljud neist olevat nõrga valvemeeskonna tõttu teeäärsesse metsa karanud, nüüd käivat lähenevast kahurimürinast üha

juigemaks muutudes ümberkaudseis külades, peamiselt üksikutest metsataludest, toitu ja erarõivaid röövimas. Ta jutustab eile pärastlõunal Triigis maabunud pikkadest moonavankrite-kolonnidest ja teab, et kas väsinult ja ükskõikseltselt või hoopis muretult ja rõõmsalt taludesse söömajooma asunud lahingvarustuses sõduritest koosnev sakslaste jalaväeüksus saabunud otse Hiiumaalt, kus venelased olvad juba sees. Sõjameeste hulgas olvad eestlasi, kelle arvates kõik olvad otsas; poisid otsivad erarõivaid, soovivat kõikil, kel võimalik, põgeneda.

Mai teab täpselt jutustada, kes kellega või kunas läks. Kuidas ühed pidanud kaua aru ja teinud pikka plaani, muretsenud, kelle hoolde või kuhu laokile jääv kodu jätta; kuidas teised sealsamas läinud ootamatult, ülepea-kaela, ainult igapäevaste riietega seljas, võileib taskus.

Temal, Maiel, olvad seepärast tuhat tegemist. Lüpsta vallavanema loomi, joota kurjal ajal maailma sündinud vasikaid või hoolitseda põrsapere eest, kes tulnud ilmale just samal ööl kui üleaedsed uksi lukustamata ja terve perega kodurannast lahkunud.

Kõigest sellest ja paljust muust jutustab ta saarelapse lihtsuse ja südamesoojusega. Kui toredad olnud laupäevaõhtud Leisi kiigeplatsil, kui vahva pillimees olnud sõjaväkke mobiliseeritud Kaasiku Ruudi ja kui hirmuäratavalt ajanud ülevõlli Peetri Herman, kes 1941. aastal viidud Venemaale. Mis saab aga meist? Mis vastame, kui meilt küsitakse, kust saime oma haavad, kaotasime sõrme, jala? Kas tema võiks meid aidata erariiete muretsesmisel? Me olvad külainimestele suureks mureks. Külal olvad küll häid inimesi, kes võivad anda kas pintsaku, kampsuni, vajaduse korral mantligi. Mehi niikui-nii hõredalt, terved varandused mahajäetud ja peremeesteta. Ta võivad kuulata teekonnale asuvate paatide väljumis-aegu ja -kohti. Ärgu me abiotsimisega ainult seitsme

tuuliku mäe poolt lugedes kõige siinpoolsemasse peresse mingi, sest need inimesed olvad punased. Vana Tõnu käivad muudkui igapäev uurimas, kui kaugel venelased on ja kas Muhu on võetud või mitte.

Aga mis teeb Mai ise, küsime.

Sellele polevad ta kunagi mõelnud. Sündinud Saaremaal, üheainsa korra Virtsus käinud, ühe korra emaga Pärnu laadal. „Kuidas ma võiksin Saaremaalt ära minna?” küsib ta, juba selle mõtte üle nagu hirmu tundes. Ja veidi aja pärast mõtlikult: „Või mis nad mulle ikka teha tohivad, pole kellelegi kurja teinud.”

Sõjahäälid kaugusest panevad aknaklaasid vaevumärgatavalt värisema.

2.

Kergemini haavatud ja muidu tervisekosutamisel viibivad koliti Karja mõisa. Haiglahutus ootab käsku Saksamaale evakueerumiseks. Allume ikka veel sõjaväelisele organisatsioonile; veel kehtib käsk, keeld, distsipliin.

Hommikuse visiidi asemel kõndis laatsareti pea-arst mingisuguse nimekirjaga ringi. Kas ei või jah — edasiliikumise puhul, mis polevad kohustuslik. Eitava vastuse puhul päris patsiendi kavatsusi, kiitis heaks, raputas pead. Kaks ravimisel viibivat Hitleri armees teenivat slaavlast hakkasid küsimuse peale kokutama, jäid vastuse võlgu, vahtisid abiotsivalt naripõhjale, njeet...

Sõjakeeristes meie maale sattunud venelaste perekonnas, kes elas mõisa töölistamajas, oli eile ärev helduse- ja nuturohke päev. Grupp punaväelasist sõjavange toodi saksa püssimeeste saatel mõisa pumbakaevule janu kus-

tutama. Viimased, kelle arvates kogu protseduur — ämbrite viisi joomine ja kaela valamine, venelasist mõisainimeste sõjavangidele leivajagamine, katelokkide täitmine kurkide ja tomatitega — venis liialt pikaks ja ebaseaduslikuks, võtsid korra jaluleseadmiseks kasutusele püssipärad ja õhkupaugutamise. Lapsed röökisid täiest kõrist, vangid sirutasid hoope vältides käsi uute andide saamiseks, naised tegid ühe käega ristimärki, teisega vibutasid rusikat.

Ainult põlissaarlast ei näi midagi heidutavat. Ta lõikab ikka veel jumalarahus oma põlvepikkust suvevilja, võtab kivide vahelt kartuleid, viljamasindamine käib õlle ja lauluga. Saarlane usub üheteistkümnendal tunnil — siis, kui Muhu all müriseb ja jutt liigub Vene laevastiku Paldiskisse saabumisest, kolmandasse võimalusse. Ta ei jõua selleni mingisuguse poliitilise mõttekäigu abil, nagu mõni „mandrimees” saarlasele tumedaks jäävas sõnastuses seda teha armastab — saarlane lihtsalt usub. Nagu ikka usutakse asjusse, mis kainele mõistusele näivad võimatuina, uskujale aga jumalate vahelesegamisena viimsel tunnil. „Sest Järva Jaan ütles”, et Saaremaa saavat täis olema kui pütt, jäävat aga terveks kui kanamuna. Toosama Jaan, hull prohvet üheksateistkümnenda sajandi lõpult, kes ennegi imelikke asju kuulutanud ja kelle kuulustest juba mitumõnda asja täide läinud. Pärnu suurest sillast sõitnud tõepoolest esimesena üle valge hobusega vanamees, kes hiljem, nagu talle ettekuulutuses määratud, hukkunudki. Nood piiritulbad ja vaiad, mis prohvet oma eluajal maad mööda ringi liikudes löönud, püstitanud või käega näidanud, osutunud hiljem tõesti bolsheviike maareformiga rajatud uuteks piirideks.

Septembrikuus liigub muust maailmast peaaegu täiesti isoleeritud Saaremaal loendamatu kuulujutte. Uppuja haarab õlekõrrest. Meie rahvas on üksi ja mahajäetud

samm-sammult läheneva idahiiglase ees. Troostitu tuleviku lohutusetus eelaimuses oodatakse kõhkleva südamega ja usutakse ikka veel imet, mis peab sündima vaprate meeste tegudest Kasari ääres, tulema merevõimuna läänest või lendama piksenoolena otse taevast.

3.

Õhtu eel hakkavad kõvenema sõjahäälled. Inimesed sooküünides on sõnatud ja mornid. All külas käib lahing.

See kõik tuli siiski pisut ootamatult. Eile pärastlõunal toodi kibekiire käsk: sõja eest metsa ja sohu. Ning kohe pärast külainimeste lahkumist mehtasid sakslased Viira ja Angla külade, Karja kiriku ning samanimelise mõisa vahelise teeristi. Põllupeenardesse ja teeveertesse kaevati vastupanupesi, peremeheta jäänud talutubades peeti Belsatsari pidu, tapeti kanu, söödi hästi ja rasvaselt.

Võitlus viimse Eesti maakonna pärast on alanud. Kahe diktaatori kuulekad käsualused taplevad tules ja veres maalapi pärast, kus pole rikkusi ja mida kumbki ei armasta. Mõlemad on aga tulnud ja mõõga tõstnud vabaduse nimel.

Sooküünides ei magata sel ööl. Iga lõhkev kahurimürsk väristab küüniseinu, tungib seesolijaile südamesse. Inimesed mõtlevad oma kodudele, kust põgeneti ummisjalu, komps kaenlas või leivakott ja lapsekari vankris. Inimesed mõtlevad õudusteaastale, ittaveerevate vagunitega juuniööle: nüüd tulevad tagasi need halastamatud ukselekoputajad ja ühishaudadesse heitjad.

Õõtaevas lööb helendama. Küldest tõuseb tuli, talud põlevad. Vanainimesed pomisevad palvesõnu, emad rahustavad nutma kippuvaid lapsi, mehed on sõnatud ja

tõsised. Sohu eksivaist püssikuulidest hoolimata hiilivad nooremad mehed Torgu mäele, sooservale, kust avaneb tontlik vaatepilt oktoobriöös heitlevale külale. Vana kivikirik seisab endiselt, sõjatulede välgatusist aeg-ajalt valgenedes; Viira küla suus Sinipää ja Lepametsa kohalt tõuseb kõrge suitsusammas; umbes seitsme tuuliku mäe läheduses, samuti Karja mõisa kohal, lõomavatest tulekahjudest lööb taevas helendama.

Hakkab sadama udusarnast oktoobrivihma.

4.

„Tulge aga nüüd ruttu-kähku koju! Küüditamisi ei tulla ja mehed puha tagasi, Lohu Karla ja Välja Aleks...”

See esimene saadik alt külast, kus vastu hommikut vaikised sõjahäälled, on umbes kuuekümne-aastane käbe vanaeit. Jutustab end nähtust-kuuldust tühjaks ja tõttab kiiresti edasi.

Tuleb teisigi sõnumitoojaid. Noor tütarlaps, käsi silme ees hoides ja nuuksudes: „Kõik on maha põlenud, jumal, kõik on maha põlenud! Kõik on purustatud, kõik on rüüstatud...”

Tulevad mehed noruspäi ja süngelt. Nad teadsid seda juba öösel, nägid Torgu mäelt.

See on kurb kojuminek. Minna aga tuleb, sest elu tahab elamist. Hobused vankrite ette, kompsud-kotid lastekarjaga koormasse, kodu poole...

Sooserval on maandunud lennuk, mille tiibadel on punased viisnurgad. Selle ümber on kogunenud salk külapoisse, kellele päevad on põnevad ja vaheldusrikkad. Karjateelt külavahale jõudnud kojupöördujaid tervitavad esimesed korstnajalad, veel suitsevad ahervaremed. Vankrite voor peatub: sünge, sõnatu hetk. Siis liigutakse taas

edasi; ükski vanker ei pöördu koduõue, kõik liiguvad nagu matuselised kiriku poole, teeristi suunas, kus seisab inimesi, leinajaid.

Lahing on teinud oma töö. Sakslased, kes Emajõeest mandri ääreni ainult plaanikohaselt ja kavakindlalt põgenenud, on teeristi pärast, kust üks haru viib Kuresaarde, meelegeitlikult võidelnud. Kõrrepõllul ja taluõuedes vedelevad laibad — ühes külaservas — Pärsamaa pool — viisnurga sõdurid, teises haakristi kandjad. Kumuli ja maad suudeldes, söekspõlenuina tuhahunniku kõrval, veriselt kokkuvarisenuina murumättaist laotud laskurpesas. Ööpäevane võitlus, peamiselt kergete kahurite ja raskekuulipildujate duell, on nõudnud mõlemapoolseid ohvreid.

Kiriku alla kõrrepõllule on kogunenud hulk rahvast. Punaarmeele vormis laiba kohale on kummardunud nuuksuv vana naine: üks ema on leidnud oma poja. Selle, keda ta kolm pikka aastat leinanud, kelle eest öötundidelgi palvetanud. Ja kes nüüd siin lamab, valust virildunud näojoontega.

Mööda külateed tuleb pruunhallis sinelis punaarmee lane, püstolkuulipilduja kaenlas, suunates aeglased samud mööda põllupeenart tallu, kus asub küllajäänud vägede staap.

Hirmumõtteid ja süngeid vaatepilte on korraka vist liiga palju. Neile inimestele siin pole vist kunagi varem saabunud ängistavamad õhtut. Öömaja leiavad kõik, peavarjuta jäänud külaelanikud saavad ulualuse naabriperedest, kus täna ei tehta vahet oma ega võõra vahel. Võõras on see, kes tuli; võõras valvab küla.

Sõjahäälled kaugenevad. Rinne liigub Kuressaare poole.

Veel ebamäärasest võimuorganist tuleb esimene päevakäsk: igast talust mees kangi ja labidaga laibakoristamisele. Matusejuhend on lühike ja asjalik: langenud pu-naarmeelased kirstudesse ja kihelkonna kalmistule, saksa sõdurite maised jäänused külakarjamaale ühishauda.

Esialgu on aga tuulevaikne. Frondiüksused liiguvad Kuressaare poole, ümbruskonna ainsaks rahu- ja korrahoidjaks on kunagises Pärsamaa rahvamajas elutsev NKVD-üksus. Kedagi ei vangistata ega panda kohtuotsuseta seina äärde. Ainult harva liigub külateel, pöördub taluõue või seab sammud põllul töötavate kartulinoppijate poole paarimeheline patrull, kes tervitab külainimesi sõbralikult, nõudes kahtlasena näivalt või koguni habemikult põlissaarlaselt isikuttõendavaid dokumente. Püssimehed järgnevad vanataadile tagakambrini, kus asub puulaegas või too lauasahtel, kus peale mitmelt isandalt saadud passide-paberite on seapõide topitud kodutubakat, piibunosu või midagi muud, mida sõdurimehel kangesti vaja. Relvastatud punasõduril näib olevat eriline anne hirmunud maarahva külalislahkuse äratamiseks.

Kõik olevat nüüd muutunud, see on jonnakalt õhus tiirlev vabastajate endi poolt liikuma pandud heli, mis peab metsades-peidukohtades viibijateni jõudma, neid kodudesse ja töö juurde tagasi tooma, nende hirmu ja meeleheite hajutama. Sellest jutustavad nagu ühest suust kõik uue aja ustavad jüngrid presentsäärrikuis vene soldatist kolm aastat koidupuna oodanud partisanini, kellest homme tuleb miilits või koguni valla täitevkomitee esimees. Vahe on ainult kiidulaulu soojusastmes. Vene soldati arvates oli enne hea, pärast võitu „zahvatsiku” üle minevat

elu sovjetimaal aina paremaks. Meie omad on arusaadavalt põhjusil pisut tagasihoidlikumad; 1941. aastal tehtud nende arvates tõepoolest mõningaid vigu, vead aga loomulikult ei korduvat enam.

Teetulpadele ja seintele ilmuvad kahekeelsed lendlehed eesti rahvale, kus jutustatakse Kalevi kojujõudmisest ja viletsust näinud rahva algavaist, ei kunagi enam lõppevaist õnnepäevist. Üleskutses, mis kannab Eestimaa Kommunistliku Partei allkirja, kuulutatakse pattude andeksandmist neile, kelle süü oli väike ja kelle käed pole määritud nõukogude patriootide püha verega, õiglast karistust aga röövvallutajate jätkidele kõhukaapijatele ja palgatimukaile.

Sõjamasinatest auklikuks muutunud maanteed mööda tossutavad tuttavalt lõhnavad, sõduritest täistuubitud veokid, ehituna loosungeist nagu: „Edasi ENSV vabastamiseni!” jm.

Sõrve kohal müriseb lakkamatult.

Kahe püssimehe saatel üle kõrrepõllu komandantuuri poole marssides uskusin kõige halvemat. Jalgalaskmiseks polnud mingeid võimalusi: lage põld ja oma kohustusi suure tõsidusega võtvad rohelise mütsirummuga NKVD sõdurid, kes mind külateelt kinni nabides olid lausunud üheainsa, see-eest aga tähendusrikka sõna: bandiit!

Võimalik, et olengi seda. Saarlased kutsuvad mind lihtsalt mandrimeheks, nagu kõiki neid külast külla hulkuvaid kodutuid mehi, kes ei tea, kuidas „uues ühiskonnas” elama hakata.

Mu korduvaile küsimusile, kuhu sõit tüürib, vastati ainult — komandantuur.

Miks? Ausat inimest?!

Käsk, ütles sõdur.

Tuli pikk ja pime öö. Sellele lisandus ebamugav teadmine täbarast olukorrast ja võrdlemisi omapärane elu-ase: endise rahvamaja kartulikelder.

Kõik arenes plaanikohaselt. Mäletan ainult, et kohale, s. t. komandantuuri ette jõudes raporteeris üks minu saatjaist punetava näoga ohvitserile, kes hambuni relvastatuna oli parajasti koos laia platvormvankri täie NKVD sõduritega välja sõitmas. Mida seal kõneldi või otsustati, ei kuulnud, ainult niipalju sain aru, et hinge kohe ei võeta. Priske ohvitser heitis mulle ainult pealis-kaudse kõrvalpilgu ja kohendas püstolit, mispeale mulle avati rahvamaja uks.

Eile olin tõepoolest kavalam. Videvikus kartulipõllult tulles komistasin vastutulevale patrullile. Paberid! Poolkogemata pistsin käe taskusse, mille põhjas oli mu ainus isikultõendav dokument: soomekeelne tõend. Pääsin seekord tõenäoliselt seetõttu, et jätsin oma pastaldes ja sonimütsiga enamvähem maamehe mulje. Tõend anti mulle aga nagu kõheldes tagasi, pärast seda kui kanged keelemehed seda küll alla — küll vastupäeva olid uurinud.

„Kurat, pime on, ei näe kuraditki,” kuulen patrulli suust, kes mind imelikult silmitsedes laseb minna. Teine püssimees näib olevat venelane. Paberi sain sõjapäevil Soomest.

* * *

Magasin vist. Ärgates näen, et sahvriuksest, mille lävepakul istub vene soldat, hoovab laia päevavalgust. Püssimeest on nähtavasti vahetatud. Küsin luba selja sirutamiseks.

„Kuidas soovite,” tuleb ükskõikne vastus. Sellest järel-

dan, et eestoas pole inimhinge — tunnimees haigutab ega ole valvas nagu eilne.

„Palju kell on?” küsin aupaklikult.

„Ei tea.”

„Millal mind üle kuulatakse?”

„Ei tea.”

„Olin partisan,” alustan uute plaanidega, „kolm aastat olin partisan. Nüüd istun siin...”

Mu kaitseingel vaikib hauana, ainult püssi surub hoolikamalt pihku.

Imelik, mingi küüniline ükskõiksus on hinge pugenud — isegi niiskes keldris võib end hästi tunda! Too uksepakul nohisev vene soldat otse provotseerib mõttetule mässule. Ühenduses vabadusega, mis valgusekumana paistab avatud sahvriuksest, meenub sellegi vähepakkuva sisu: maanteid vältivad, nagu abi ja varju otsides hiilivad inimesed, poegateta emad, üksijäänud naised, tuleasemeil nukrutsevad perekonnad, huntidena metsas hulkuvad mehed — ning kolme asta eest pooleli jäänud tööd jätkama tulnud „vabastajad”.

„Kas olete õnnelik, seltsimees?” alustan juttu kangekaelselt vaikiva nõukogude inimesega, kes vahepeal muigavat isteasendit muutnud.

Ei mingit vastust.

„Kus seltsimehe isakodu asub? Teie kodumaa on suur.”

Tõrjuv käeliigutus.

„Kas mõtlete tihti oma naisele ja lastele?”

Nüüd juhtus midagi. Nagu vapsikust nõelatuna kargas tunnimees lävepakult püsti, põrutas püssipäraga vastu laudpõrandat ja röökis täiest kõrist midagi, millest ma täiel määral aru ei saanud, mis aga kõigi tundemärkide põhjal oli pikk rida soolast sõimu.

Meie sõprus on purustatud. Tunnimees ei istu enam, vaid kõnnib püssi kramplikult peos hoides ja närviliselt.

Pilgus, mille ta vahete-vahel mulle heidab, on midagi seletamatut.

Vang võib oma vahti ka piinata.

* *
*

Lõpuks ometi tuli ülekuulamine. Prokurörit kuulen, et olen vahistatud rindepiirkonnas kehtivate seaduste põhjal kui isikuttõendavate dokumentideta ringihulkuja. Kes olen? Kust tulen, mida teinud?

Järgneva ööpäeva jooksul käisin kuus korda „ees”. Iga kord tuli vastata täpselt samadele küsimustele lähemast või kaugemast minevikust, kusjuures väga oluline näis olevat kuupäevade ja kellaaegade täpne ja kõhklematu mäletamine. Vastused pani sekretär kirja. Kolmandaks asjaosaliseks oli tõlk.

Ei mingit ülekuulamist ehtsas nõukogude stiilis, isegi riskküsimusi mitte. Ainult väike mäluproov. Peale selle laitmatu kohtlemine kohtunike poolt, kes ei plõksutanud demonstratiivselt vöörippuvate nagaanidega ega lasknud kaebealusele vett pähe tilkuda.

Seitsmendal korral teatati mulle pidulikult, et olen nõukogude seaduse poolt õigeks mõistetud. Ma mingu ja jutustagu kõigile, kes veel fashistliku hirmupropaganda mõju all on, et vabastatud eesti rahval algavad nüüd kuldsed päevad.

7.

Külakubjas tuleb käsuga: kõigil kodanikel vallamajja ilmuda, rahvaloenduseks registreeruda.

Kohalikel elanikel läheb kirjapanemine lihtsalt; see on ainult formaalsus. Nimi ja isanimi, sünniaeg ja -koht, haridus, elukutse, parteiline kuuluvus ning — mis tegite

Saksa okupatsiooni ajal? Too viimane küsimus ongi see, mis eriti näib huvitavat küsijaid: värskelt võsast ilmunud põsk- ja koonuhabemeis kirjamehi, kes igasse mittekohalikku vastuseandjasse suhtuvad otse kohtuniku isalikkusega. Mandrimees seevastu omab rahuldavat põselihaste kontrolli, jutustades oma eluloo olukorra ja ajalootunniga sobivaima variandi. Kirjapanijad muidugi on imestanud: Saaremaa on puupüsti täis ohtlikke baktereid levitavaid kopsuhaigeid, põrnatõbiseid või jooksvast vaevatud harjukaid, virulasi, mulke, kelle UK-tunnistus ja kõik isikuttõendavad dokumendid jäid just sellesse tallu ja selle pintsaku põuetaskusse, mis lahingumõllus maha põles. Või kui mees polnud täielikult invaliid, on tegemist raudteelase, trükitöölise või mõnest kolmandast sordist asendamatuga, kes on alati hoidunud igasugusest kahtlase väärtusega poliitikast. Kolmas-neljas jälle kolm aastat võsas vaevelnud, pikisilmi töölis-talupoegade armeed oodanud...

Kel pole mingisuguseid dokumente, saavad ajutise passi. Vanadesse lüüakse ainult värsket tempel. Ei mingeid riskküsimusi, kõik sujub andestamise ja unustamise rahukuulutava taevamärgi all. Ja miks ei peaks suur andestamise päev kätte jõudnud olema, kui vallamaja pika lauarea taga istub täitevkomitee esimehe ja tema kolleegide kõrval rahvaloendajana ei keegi muu kui Leisi preester! Pühakoja kellad pole küll kaua enam helisenud, jumalasulane on see-eest aga rahvamees ja rahva keskel.

Külanaistelt saab rohkemgi kuulda. Too tumedajuukeline tütarlaps kirjutusmasina taga olevat täitevkomitee esimehega õrnades suhetes; ainult seepärast tohtivat sakslasteaegne normideametnik istuda venelasteaegses ametasutuses. Üksti olevat muidu „tubli poiss”, ei tea kas nii hirmsasti tapma hakkab kui too eelmine punasteaegne. Saaremaa Säre, too kurikuulus RIIS, keda inime-

sed ammu juba otsasaanuks pidanud, istuvat aga juba Kuressaares troonil. Varjanud end kolm aastat ühe oma meessoost sugulase juures, kus tal olnud kindel olemine: sugulane olnud sakslaste ajal suur mees, püüdnud kommusid, käinud inimeste viljasalvi nuuskimas ja kimbutanud mobilisatsiooni eest kõrvale hoidnud mehi.

8.

Vastloodud võimuorganeist hakkab voolama käske ja korraldusi. Õhukesel pakkimispaperil, trükijoontest kirjul paksul kaustikupaberil, juba kasutatud dokumentide puhtal küljel. Relvad, sakslastest maha jäänud või muul viisil omandatud laskemoon, pussid ja terariistad, Leisi haiglast omavoliliselt ära kantud madratsid ja tekid — kõik viivitatult täitevkomiteesse ära tuua. Ölgi, heinu, leivavilja, liha, kartuleid, hobuküüte meie võidukale punaväele, lõpliku võidu kiirendamiseks. Käsukirjade pühlikes algulauseis, õpetliku sisuga ees- ja järelsõnades meenutatakse ka ENSV linnakodanikke, kes sakslaste poolt paljaks riisutud linnades vajavat talumeeste kiiret abi.

Pärsamaa mehed ei leia endale kuidagi klassiteadlikku miilitsat. Täitevkomitee esimees saadi nobedasti ametisse: kogu kihelkond teadis, et Karja mõisa all lehma karjatava saunanaise veidi omapärasest vennast tuleb Pärsamaa vallaisa. Miilitsaõnne aga pole, mitmega juba proovitud. Esimene on külas viljamasindamisel suud pruukinud, õlleaurus oma salajasi mõtteid ja kõrgele kohale asumise motiive paljastanud, selle järglane olnud oma ametikohustuste täitmisel liiga pehme ja pealiskaudne, nüüd on punase lindi meheks üks õige noor mees, vist kusagilt mandrilt.

Kaadritepuudus on meelitamise-taktika kõrval uut aega iseloomustav nähtus. Selle üle kurdetakse avalikult, seda kaebavad ilmuma hakkavad trükitooted varjatult ja tõemotiive väänates, seda kohtab kõikjal. Selle otseks järeltuleks on end sadulas hästitundvate või kaaskodanike ees süütunnet ilmutavate võimumeeste kurblik ohkamine: tingituna olukorra paratamatusest tuleb leppida ebanõukogudeliku elemendiga nõukogude pühades institutsioonides. Oktoobris 1944 võib veel kõigeeks saada, karjääriüksed on kõikidele pärani valla. Üheski administratiiv-asutuses ei pärita põhjalikumalt, kust seltsimees tuleb, kas seltsimehel kandidaadi kaart või sada hektaari. Noored nõukogud vajavad inimesi, kohatäitjaid; pool-kirjaoskamatud esimehed ja igat laadi sekretärid vajavad maarahva keelt paremini tundvaid masinakirjutajaid, arveametnikke, raamatupidajaid; bolshevistliku vaimustuse ellurakendamiseks on vaja kodanlikku mõistust. Peale selle on Moskval ja eesti rahval tarvis näha, et taasvabastatud Nõukogude Eestis läheb elu kiiresti ja valudeta rööbastesse. Ning olulisim: purunenud lootustest ja kõigest juhtunust veel nagu poolunes viibivale passiivsele rahvale tuleb heita meelitav, julgustav, kõhklusli võitev sõot: tule!

Kavalamad mehed asuvad teetööle. Palka esialgu küll ei saa, teemeistri arvates aga — keegi noormees Lõuna-Eestist — saabuvat rublalaev varsti. Tähtsaim kogu loos on muidugi see, et teetöölised on asendamatud ja pääsevad kõigi kuulduste põhjal mobilisatsioonist, mis on päeva põlevaimaks jutuaineks. Asendamatud on ka algkooliõpetajad, kelleks igaühel on võimalik hakata, kes omab ükskõik millist laadi keskharidust.

Tühjaks jäänud taludesse seatakse hooldajad, maa läheb riikliku maafondi. Kõikidele pakutakse maad, vähesed aga ihaldavad seda, sest maamees pole kadestamis-

väärne seisus. Talumehele tuuakse normikäsk normikäsu peale, talumees sõidutagu Sõrve poole liikuvaid sõjamehi, talumees mingu kruusaaugust tee tasandamiseks kruusa tooma, talumees olgu teenistusvalmis, kui kohalikul NKVD komandandil hobust või hästirautatud vankrit vaja. Ning talumees ärgu küsigu, kes lõpetab hilinevad sügistööd, kui külavanem tuleb vallamajast järjekordse käsuga: meestel 20 — 33 eluaastani Valjala kiriklasse sõjaväekomisjoni ilmuda. Kaasa võtta viie päeva toidumoon, käterätt, paar aluspesu ja supilusikas.

9.

Kas sellest on möödunud ainult poolteist kuud? Kui inimesed olid lootusrikkad ja avameelsed, kui Leisi kiige all kilkas saarenoorus hilisööni, kui rahvarõivais muhu noorikud käisid haavatud sõjameestel koduküpsutatud maiustustega, laulu ja elulootusega võõrsil.

Muidugi: elu läheb edasi. Põldudel askeldavad hilinevad kartulivõtjad, siin-seal undab viljapeksumasina tühjaksjäänud trummel, tuulikud tiirlevad ning tuhahunnikute kõrvale on ilmunud riitalaotud, kasutamiskõlblike telliskive ja alles tahumata palgihunnikud. Kuigi see pole töö või ehitamine lootuses ja eluusus, kuigi see on ainult inert, nagu hingetu liikumine — ikkagi on see otsus edasielamiseks, uuteks kannatusteks ja valudeks.

Kui kauaks? Jutud inglismannist, kes Tallinna tänavail rahvale leiba jaganud ning eesti rahva halva kohtlemise ära keelanud, hakkavad pikkamisi koos teiste selliste soovunelmatega vaibuma. Päevakavas on esimesed lärmita vangistamised, ülekuulamised, salapäraselt ja jäljetult kadumised: vene bolshevik ja ei keegi muu on tulnud oma kolme aasta eest alustatud tööd jätkama.

Kui kauaks jääb tiirlema saarlase tuulik? Peremees ei tea seda... Kuni tuleb võimumees, asub tuulikussegi. Rannavalve üksus on mitmed rannaäärsed talud tühjaks teinud: taluinimestele pakutakse uut maad ja uusi kodusid, nagu oleks kodu mõiste ainult maalapp ega midagi muud.

Karja mõisa all põllupeenral sööda vana naine lehma. Küsib, kas härra polnud üks Karja haiglas viibinud eesti sõjamehi ja kas ta tundnud tema Maie. Tuli jätnud talle ainult lehma, kimbu riideid ja veidi söögipoolist. Mai aga puhkavat juba paar nädalat Pärsamaa uuel surnuaial. Kas ma ei tahaks minna Maie hauda vaatama?

Saabuv sügis, langevad lehed üha varem, saabuv pimedusega on sobivaks taustaks algavale ööle, kus liiguvad murelikud inimesed ja mille pikkust keegi ei tea. Isegi silmapilgu ainus rõõm, kulutulena üle külade-kihelkondade veerev sõnum kusagil nähtud või sõjavankril äratuntud kojusaabuvaist eesti meestest pole puhas ja segamatu. Sest keegi ei kujutlenud nende kojutulekut sellisena: nad tulid koos vabastajatega, koos viisnurga armeega, vaevu eraldatavad sellest hirmujudinaid tekitavast inimkarjast. Või neile enestelegi: kodu asemel tuhahunnik, omaksed põgenemisteel, naine võõra omaks saanud. Emajõe ääres ja Narva all püüdsid nende edasimarssi tõrjuda siinpool võidelnud rahvuskasulased, viimseks ühispingutuseks tõusnud eesti mehed. Nende Moskvast juhitud kahuritules hävis eesti kodusid, rebiti puuks ja sandiks eesti mehi; nemad ise — võõra võimu paljukannatanud, tuimaks tehtud orisõdurid.

Nüüd on Leisi ja Pärsamaa meestelgi kroonukäsk käes — kahekümne kaheksanda oktoobri hommikul ilmuda Valjala kiriklasse, kus asub Saaremaa meeste punasessa armeesse värbamise agitatsiooni-mobilisatsiooni punkt.

Kas tahad pääseda ohtlikust teekonnast? Sul on naine, väikesed lapsed, veidi pattusidki südamel — päästan su ohtlikust teekonnast. Hakka näiteks küla agitaatoriks, see on uus võmutiitel nõukogude külas. Valvad oma alamate, iga üksiku külainimese üle. Kas ta kedagi tagakambris varjab, kas ta öised käigud karjamaa väravasse pole pisut mõistatuslikud, kus on selle noore perenaise mees? Kas üleaedne pani ikka selle kahenädalase mullika kirja, registreeris õiglaselt viljasalve seisukorra, kas ta tõepoolest on meie inimene?

Hakka stalinlikuks rahvaalgustajaks. Vooli lapsehingi, mis annavad hästi voolida. Õpeta põlvepikkustele vanemate vihkamist, käsi kooliealistel valvata isa-ema samme veskil, aidas, karjalahudas. Kisu nad kodudest, tee neist juurteta ja kergestipainduvad puud stalinlikus rohtaias.

Kremli pimedusevürsti patule ahvatlev sosin ulatub Saaremaa kaluriküllagi: saa minu omaks, tule kaasa, tee ni mind!

Kõikjal vaadatakse ringi; enamasti on juba hilja. Ainult kaks teed on veel lahti: kas minna kahekümne kaheksanda hommikul Valjalasse või lihtsalt mitte minna. Esimese tee valimisel võib vedada nagu „varem vabastatud” Võru-, Petseri- ja Valgamaa meestel, kelle vastmobiliseeritute ridadest mitmed juba Sõrve kitsas tule-

põrgus kangelassurma leidnud. Teine tee tähendab kõiki-de sildade põletamist, sammu tähtpäevatusse lindpriiusse.

* * *

Lähen viimasele külaskäigule pooleteise kuu jooksul tekkinud tuttavate, unustamatute saarlaste juurde. Homme hommikul algab sõit. Mul on ajutises passis võltsitud nimi, vale sünniaeg ja kodukoht. Esialgu mõtlen ainult sellele, et niiviisi pääsen vähemalt mandrile, ära Saaremaalt, kus pole mõõtnatuid rabamaastikke ega tihedaid metsi.

Juhuslikult kohtan voodinaabrit Leisi haiglast. Ta on kuidagi maha jäänud teistest, kes septembris evakueeriti Saksamaale. Tühjas pintsakuvarrukas on ta lõppenud sõduriteekond, mille kohta kord nõuab vastust ja aru vene bolshevik. Ta väsinud pilgus ja nagu ikka veel valust kokku pigistatud suunurgis on ükskõiksust, käega löömist, irooniat. Praegu hoolitsevat tema eest üks lombakas vanapiiga, ta polevat kuhugile registreeritud ega seisa üheski kirjas. Lubab aga arupärijaile vastata, et sandid ei kõlba inimeste kirja, ja oma tühja pintsakuvarrukaga nina viltu lüüa sellel, kes usaldab temalt pärida, kuhu teine käsi jäänud.

Unustatud rahva sõdur.

Valjala kirikla õuest algab meie teekond. Umbes sadakond 20-33 eluaastas meest, kes täna olid punaarmee komisjonis ja võeti vastu. Umbkeelne komisjoniarst ei leidnud turjale koputades ning toruga kõhtu kuulates meie sisikonnist või ihuliikmeid vähimatki viga. Kui

keegi midagi kaebaski või kui tulevase punaväelase eluvõimsus oli silmatorkavalt problemaatiline, arvas punitav, prillekandev ja väga lahke tohter, et kõik vead ja tervise probleemid lahenduvad parimini mehe väeosasse jõudes, kus tarvitseb vaid üles otsida pataljoni velsker või roodu sanitar-instruktor. Peaaegu sama üllameelsed olid punasega kaetud komisjonilaua taga istuvad minevikueksperdid: valgeid tagalapaguneid kandev, ordenitest-aumärkidest ettepoole koolduv venelane, tõmmureline, mitte just laitmatut eesti keelt kõnelev kahurväe nooremleitnant, mobiliseeritavate koduvalla täitevkomitee esimees ja poisikeseohtu miilits. Ei mingeid risküsimusi ülekuulamise toonis. Nimi ja isanimi, sünniaeg ja -koht, haridus, elukutse, parteiline kuuluvus ning — mis tegite saksa okupatsiooni ajal. Väikeses kõrvaltoas päriti tulevaselt viisnurga-sõdurilt andmeid juba lähikäidud sõjamehe-karjääri kohta. Milliseid armeesid varem teeninud, kus, kunas, kui kaua? Aukraad, medalid? Kõik pandi kirja. Kogu see range tseremoonia lõppes enamasti sellega, et eestlasest ohvitser tõusis valmiskirjutatud dokumenti lugemiskaugusel käes hoides komisjonilaua taga püsti, kuulutas vööni lahtirõivastatud eesti mehele:

„See ja see, selle poeg, sündinud seal ja seal — vastu võetud töölis-talupoegade punaarmeesse...”

Vana pastoraadi päevakohaselt kaunistatud koguduseruumis seinäärsetel pinkidel tukkudes, kaasavõetud leivakottidest kõhtu kinnitades või omavahel juttu vesteldes ootavad liisupoisid oma etteastumist. Nagisevat ja poriseks tallatud laudpõrandat mõõdab mõtlikkude sammudega punaväelasest ohvitser, keele järgi otsustades Venemaa eestlane või Eestimaa venelane, ja jutustab käsi laiutades mis tähendab olla punaarmeelane, teenida võidult võidule sammuva armee kuulsusrikkais ridades.

„Aga voot, sjeltsimehed...”

See tähendavat eeliseid, õigusi, au ja kuulsust. Ainult üheainsa lisakohustusega: vajaduse korral suure asja eest oma elu ohverdada.

Tüdimatult jahvataval jutuveskil on ükskõikne, eemalviibiv auditoorium. Teda silmitsetakse teatava uudishimuga vahest seepärast, et punase armee ohvitserina on ta varemnähtuiga võrreldes mõnevõrra muutunud, kandes heledat kõrveülikonda, pluusi pikkus tunduvalt läänemaisele kõrgusjoonele lähenenud, kroomnahksed säärikud ning laiad kuld kollased õlapagunid.

„See justkui meie Jüri ilmasõja aegu,” arwab teele minejaid saatma tulnud vanaema, „just sõuksed laiad latakad õlge pääl...”

Pärastlõunaks on komisjon Leisi ja Pärsamaa meestega valmis. Igameest vastu ei võetudki. Krõbedamais Saksa väeüksusis, omakaitstes või Soomest tulnud rügemendis teeninud mehed saadeti koju tagasi — „kuni korralduseni...” Vastu võeti ja kõlvuliseks tunnistati need, kes polnud kusagil olnud, või kui olidki olnud, siis ainult juhmid setukamehed, pooltotrad supikeetjad või teesklejad, kes polnud Paldiskist või Kehrast kaugemale saanud.

Vastmobiliseerituist saab neli jagu. Igale jaole määratakse komandör, kes peab hoolitsema selle eest, et temale allutatud kaheksateist meest terves koosseisus ja äpardusteta 54. tagavarapolku jõuaksid, mis olevat meie esialgseks reisisihiks. Meie grupijuht, punaarmee-lasest nooremleitnant Kuressaarest, teeb vabameelset nalja nende koos saarlastega teele asuvate üksikute suuremaameeste kohta, kes vastuvõtukomisjoni ilmunud välihallis või ainult kord saare perenaise maarohtude värvi-patta kastetud ainukeses ülikonnas. Võõra päritoluga säärsaapaid võib iga teise jalas näha: Ainult üks hirvhammas, pikkadesse naisejuustesse kasvanud saare noor-

mees, kes ütleb enese kolm aastat partisani olnud ja kellest sai jaokomandör, on end juba aegsasti maaniulatavasse pruunkollasesse soldatisinelisse pannud.

Kirikukülast väljakäsitatud hobuküüt peab meid homme õhtuks Kuivastusse sõidutama.

12.

Võidult võidule marssiv, läände rühkiv armee... Päärikaupa, korratult teeveertesse laiali paiskunud, rühmade viisi, kilomeetrite pikkused proportsioonideta sõdurikolonnid... Mööda Orissaare-Kuressaare maanteed liiguvad värsked, võitlusvalmis väeüksused juba nädalaid kestnud kahurimürina suunas. Väsinud, nagu automaatselt astuvad, siin-seal teeveeres jalanartsusid-sääresidemeid kohendavad, aeg-ajalt teeäärseisse taludesse sissepöörduvad Eestimaad vabastama tulnud sovjeti sõdurid. Põrised ja narmendavad sinelid, sõjamehe seljas kentsakana tunduvad pealt kotisuuna nõoritavad seljakotid, mille küljes ripuvad ümmargused, väikesed keedupotile sarnlevad mustakspõlenud katelokid; peas kellel pilotka, kellel läkiläki, ainult mõnel too lõbus sibulakujuline, vene sõdurivarustusest mahakustutatud välimüts.

Küüdivankril kükitades ja vastutulevaid sõduriteparvi vaadeldes tunned endas kasvavat mingit mahajäetuse melanhooliat. Neil maona looklevail vooridel ei näi lõppu olevat, neil sõdureil nagu polekski oma nägu, need nagu polekski inimesed, kes hingavad, armastavad ja tunnevad valu. Need silmade, näokuju või huulte erinevused, mis jutustavad suurtest tõulistest või rassilistest erinevustest, sulaksid nagu ühisesse välimusse, ühte väsinud tõttamisse, ühte uskumatult ühiseks vaateks vormunud

pilku, mingiks kuulekuse harmooniat kujutavaks jämedate pintslitõmmetega loodud maaliks.

Mida lähemale Kuivastule, seda sõjakamaks muutuvad vaatepildid. Muhu sadam on Virtsu poolt tulevate meeste, raskete relvade või sõjamoonaaga täidetud sõjalaevade, praamide, puksiiridega nagu suur sõjalaat. Komandohüüdeid, hobuste hirnumist, meeste nimepidi hõikamist ja rühmadesse seadmist, kibekiiret mahalaadimist, täisvarustuses teeasumist, tuttavat venekeelset sõimamist. Rindelt saabunud tumehallides sanitaarautodes oigavad poolsurnud, kandraamidil laeva kantavad raskelthaavatud röögivad luussetungivalt: sõda Sõrves nõuab üha uusi ohvreid.

Kõik need askeldused ja kogu sõda ei näi nagu korda minevat pärismaalasist tsiviilelanikele, kes ootavad juhusust üle väina pääsemiseks. Nad on niiviisi väsinult ja tüdinult juba päevi valvanud: viimases peatuskohas löödud tempel ajutises isikutunnistuses, kaasas saarlastelt teemoonaks saadud leivakotid, paarikuiselt põgenevisteekonvalt säilinud sandikompsukesed. Tahaksid ainult kuhugile jõuda, kanda kinnitada, tulgu mis tuleb. Neil pole aga õigust pealetükkivuseks. Hoolimata sellest, et Virtsu suunas väljub vahete-vahel päris tühje praame või selliseid, millel ainult mõni üksik sõjaväelane pardal, kuuleb kaasapääsemist manguv eestlasest tsiviilelanik ühtainsat, pealiigutusega Sõrve kahurimürina suunas vihjavat vastust: sõda, sakslased!

Meie jaoks on laevaruumi, sest meie oleme homsed sõjamehed. Ainult üks meiega sõprust teinud eraisik poetas end meie grupijuhi meestelugemisest hoolimata praami pardale. Nooremleitnant, kelle põlvenemislugu poistel teepeal juba lahtiharutatud ja kellest vahepeal Kuressaare lähedal sündinud, elanud ja kasvanud Kuke Karla saanud, näib aga väga vähe taipavat, kui ta alustab uues-

ti, seekord veejutlusega. Ning on ka asju, millest pajatada. Kitsas veeriba on suurtest ja väikestest laevadest kirju, kõige pisemalgi künal võidukas punalipp ahtris.

Ühel keskmise suurusega kaubaurikul lehvib koguni sinirist. Asi saab otsekohe klaariks maailma asjadega kursis oleva seltsimees nooremleitnandi valgustava märkusega:

„Valge Soome andis alla. Nende laevastik on meie käsutuses.”

13.

Virtsu jaama lähedal metsa all grupijuhil loal ja vastutusel süüdatud tulede ääres pealinna poole mineva rongi väljumist oodates; Virtsus meiega seltsinud relvastatud saatameeskonnaga härjavagunis värske rukkipõhk külje all; tulise kiirusega läbi punasega kangastatud novembriuduse Tallinna, seda lähemalt nägemata — nii jõudsimel meie esialgsesse peatuskohta Piirisallu, õlgkatuselisse Läänemaa külla, kilomeetrit viis Risti jaamast. Küll mitte sajabrotsendiliselt reisiseltskonna tagurlikkusest kõnelev bilanss umbes kümneprotsendilise puudujäägiga oli suureks kurvastuseks enne kõike seltsimees nooremleitnandile, kellega meie vahekorrad teekonna venides üha jahedamaks muutusid ja kes — pärast seda kui Virtsu tulede äärest kadumaläinutele lisaks kaks sõpra isegi Tallinna jaamas, ametimeestest, dokumentidenõudjaist ja meie oma slaavlasist eshelonijulgestajaist hoolimata end vagunita vahele poetades jalga lasksid — tühje kohti kahanevas meestenimekirjas isamaa äraandjaks nimetas. Ülejäänud matkaosal ei lasknud ta oma hoolealuseid enam hetkekski silmist, pärides korduvalt, kas keegi neid mahajääjaid tundnud. Kas pikka sinistes töö-

tunkides või toda prillidega laiasäärelistes säärikutes. Ükski ärakargajaist polnud saarlane; tont teab kes, mandrimehed.

Piirsalus asub nn. jaotuspunkt, koht, kus värskelt mobiliseeritud sorditakse, mundrisse pannakse ja üksustesse jaotatakse. Enne meid on siin ligi tuhat meest Haapsalust, Ridala, Martna, Lihula ja Kullamaa valdadest — kõik umbes nädalavanused punaarmeeelased paljakspüatud peade, läikivate vattpükste ja rohelise või punase viisnurk-kokardiga lagipealt nõõritavate läkiläkide ees. Saame meegi nende sarnaseks. Midagi ei aita, ka mitte enda kirjutatud, väljamõeldud või päris ehtsad ja tõlevastavad dokumendid hiljuti või kunagi põetud ajukelmepõletikust, külmakartvast peanahast, Tallinna või Rakvere pommitamisel (mida muidugi saksa röövvalutajad tegid) saadud peahaavast — juuksed lähevad, sileda lõua saab veel pealekaubagi. Viisnurgaarmee miljonitele korraga nii sarnaseks saanud eesti mehe jaoks, kes end nõrdinult peeglist silmitseb, pole lohutus ja lohutaja kaugel: meie paaris talumajja mahutatud värske roodu rooduvanem. Esiteks olevat paljas pealagi tervislik. Tuhanded punaväe ohvitseridki kandvat meeleldi ja vabatahtlikult paljast pead. Teiseks olevat see määrus, käsk — see, mis punasõdurile peab olema üle kõige ja millega meil esialgu vahest veidi raske on harjuda.

Ning taas kirjanemine. Nimi ja isanimi, sünniaeg, sünnikoht, haridus, elukutse, parteiline kuuluvus, teenitud armeed, haavata saamised, omandatud medalid ning mis tegite saksa okupatsiooni ajal. Seekordne intervjuu on eelmisest veidi üksikasjalikum. Armees või piirikaitse üksuses teeninu esitagu täpsete kuupäevadega varustatud teenistuskäik — kus, kunas, kui kaua. Isegi vastavate väeüksuste välinumbrid ja juhtkond huvitab tõlgi abil ülekuulamist teostavat naisleitnanti, kelle rinnal rippu-

vasse vaskrahasse on graveeritud, vapruse eest. Kõik lausutud, vastse punaarmeele suust hästi järelekaalutult või hoopis juhuslikult ja mõtlematult tulev, pannakse kirja. Ikka veel ebanõukogudelikus küsimuse-vastamise stiilis. Pealegi kuuleme, et see kõik olevat ainult ülevaate saamiseks, lihtsalt statistika. Arme juhatus polevat põrmugi huvitatud nimedest või üksikisikuist, küll aga olevat meie tulevastel kasvatajatel tähtis teada kas või umbkaudselki, kes me üldpildina oleme ja kust tuleme.

14.

Me olevat punaarmeele. Me patud olevat andeks antud, me minevikule tõmmatud kriips. Me olevat üheväärsed ja üheõiguslikud teiste punaarmees teenivatega. Me tee tulevikku olevat tasandatud. Kõik olenevat ainult üksi veel meist endist, meie siirast tahtest ja soovist saada nõukogude inimeseks.

Esiteks peame aga läbi tegema „ümberkasvatuse kooli“ — uus termin. Poliitjuht, noor venelane, räägib tõsiselt ja vaimustusega. Kodanlik-reaksioonilisest atmosfäärist, kus me kasvanud ja ellusuhtumise omandanud; fashistlikust maomürgist meie piinatud hingedes, millest me igakord pole isegi teadlikud. Ta usub aga — nagu kõik meie lahkelt naeratavad usukuulutajad — meie tervenemisse, paranemisprotsessi. Me olevat ju alles noored: vaadaku me ainult oma rahvuskasvatuse, eesti korpuslasi, kes surmakartmatult kütavad põlisvaenlast Sõrves. Ka nemad olnud kord meiesugused viltukasvanud, ärahirmutatud, valeprohvetitest eksiteele viidud. Aga nüüd!

Juba kell kuus hommikul puhutakse vana külakõrtsi õues signaali: äratus. Porisel külatänaval särgiväel sõrkimise algab meie päev. Hommikvõimleminegi on stan-

dardiseeritud, sisaldades kuueteistkümnest taktist koosneva võimlemisharjutuse, mille lõppefektiks on välgkiirelt mahaheitev, hetkeks liikumatuks jääv punaarmee lane. Kuni päevavalguseni kuuleme rehetõas õlilambi valgusel poliitundi, ilusa ilma puhul õpime kõrrepõllul uut vene rivi, mis 1945. aastal pole enam koomiliselt tihe nagu see meile unustamatute piltidena varematest aegadest on mällu sööbinud. Koguni külakarjamaale metsa alla lahingõppusele viiakse meid: meil on puupüssid, „peale tormates“ tuleb kõvasti ja täiest kõrist röökida, rünnakule minek toimugu väljasirutatud täagiga, täagitõrge olgu tugev, järsk, puurigu Piirsalu mehe põllule jäänud odrakuhilast — kujuteldavast vaenlasest — otse läbi.

Õpime ära uue, koos pagunite ja muutunud rivimäärustikuga punaarmees kasutusele tulnud tervituse, millega meie isad kord keiserlikus armees tervitasid oma härrast-ohvitseri: straja selaja, tavarishti starshhi leitnant! Pataljoniülema, luuravate silmadega vanemleitnant, tervitab oma koolimaja õuele ülesrivistatud mehi. Ta tahab näha, millised me oleme ja kuidas me välja näeme. Kas pluusikrae siseküljele on õmmeldud valge riideriba, kas sääresidemed on õieti ja õige jooneni keritud, kas lähiläki istub korralikult peas, viisnurk täpselt kahe silma vahel. Mis sest, et vatipüksid on kulunud, mustusest ja kõrgest east läikivad, eelmise seltsimehe verepitsmed selgesti näha. Me ärgu nurisegu, meil pole ju külm, uus varustus minevat rindevõitlejale..

Kuuleme üha uutest võitudest idarindel. Tõlgi abil jutustatakse meile tõkestamatult edasitõngivast võitmatust armeest. Pataljoniülema on kehv kõnemees, seda vapramad on aga ta elada laskmised punavõitlejate kuulsusrikaste tegude ja tolle suure ning geniaalse auks. Peaaegu kunagi pole ta rahul meie hurraaga, millega pataljoni peab elagu hüüdeid akompaneerima. Meie suud olevat vanem-

leitnandi arvates poolkinni, näod ükskõiksed, eestlastes polevat elu. Kas me kuidagi ei jõua niipalju, et võidu-hüüd kostaks pilvedeni ja taganeva vaenlase kõrvu. Nagu venelaste tagavaraüksuses teispool külaservas: üksainus hing, üksainus suur vaimustus, ulgumiseni muutuv inim-karja ainus pähetrillitud sõna: hurrjäää!

15.

Kohtasin koolivenda. Seersant, isamaasõja invaliid, partei kandidaat. Kord nühhisime koos koolipinki, nüüd... On möödunud kolm ja pool aastat, meie vahel on olnud teadmatus ja vaenuline front. Ei kujutlenud aga kohtumist kutsealusena mobiliseeritud koolivennaga sellisena.

Vastumeelselt jutustab ta kõigest olnust ja kogetust. Esimesest kõige raskemast talvest tööpataljonlasena Siberis. Puuhiiglastest, nürist saest, leivaportsust, mis saadi ainult siis, kui norm oli täidetud. Kuidas kõhutõbi möllas ja murdis mehi, kuidas öö jooksul surnud seltsimeeste barakist väljakandmine oli varsti väga tavaline toiming, kuidas matused Siberi külmunud mulda olid lihtsad ja südamlikud, kuidas elu oli lõpuks ainult kõige primitiivsem vegeteerimine, ainult võitlus püstiseismiseks vajaliku elujõu säilitamiseks. Kus noorusvaimustusest, püstipäisest trotsist ja julgest õigusenõudmisest imeti kuratlikul viisil elumahlad: jäi järele ainult leivapala ahnitsev, eluküljes rippuv instinktide olend.

Vaatlen seda põllupeenral istuvat punaarmee seersanti, kes kannab kollaseid raskelthaavatu rinnamärke. On see tõepoolest tema, Etu? Kuulen ta jutustust teekonnast, mis teinud temast, tollest kord nii lõbusast punapõselisest koolipoisist peaaegu rauga, inimvareme. Näen ta tõmb-

levaid suunurki, ta elutuid või küüniliselt naeratavaid silmi, ta valujoonelist nägu, nagu uute löökide vastu võtmiseks kühmutõmbunud kuju: üks Siberi teekonnalt tagasitulnud eesti mees.

Jah, ta olevat kommunistliku partei kandidaat. „Sa ei kujutle, kui vähe piina mulle valmistab mu invaliidsus, mu poolkanged põlved. Mõnikord tunnen neist koguni seletamatut rõõmu... need nagu õigustaksid mu olemasolu meeste ees, kes trotsisid lõpuni, kes kadusid meie hulgast juba esimesel talvel.

Aga kas kujutled, millist põrgupiina valmistab selline kaksikelu kandidaadi-kaardiga taskus: häbi on enese ees, nagu etteheitvalt vaatavate kaasmaalaste ees, surnutegi ees. Kui kolmepäevase puhkuse ajal käisin kodus, külastas mind Helmuti ema, kes päris oma poja üle. Valetasin talle, et Helmutist sai kohe alguses kantselei mees ja et edasised teed viisid meid lahku. Ei suutnud vanainimesele öelda, et Helmut veel vangipõlveski vangistati.”

Jutustaja palgele on tõusnud puna. Närviliselt puutükiga maad sorkides jätkab ta: „Ma ei tahtnud olla naru, enese silmis olen aga suur naru. Kord uskusin, et see kõik on hoopis lihtsam. Koolipõlves punaste poolt maha kistud vabadussamba liivaasemele lilli viimas käies uskusin, et sellest trotsist jätkub surmalegi vastu irvitamiseks. Olin aga naru, suur naru. Neljasaja grammi leiva ja hirsi-supi juures Siberi metsas jättis mind mu koolipoisi idealism maha; elu raibe sai armsaks. Lõpuks jäi ainult tuim ükskõiksus: vasturaiumine tundus hullumeelsusena, enese kärbsena maha tappa laskmisena...

Ning praegu ma ei teagi, kes olen või kes minust saab. Tunnen, et olen lõhkikäristatud kaksikolend, kes kord ühes suunas paratamatult järele annab. Hakkan kas isennast põlgama, oma armetuse pärast põlgama, või saab

minust suur vihkaja, kõige selle vihkaja, mida kord nii kirklikult armastasin.

Juba praegu olen märganud, kuidas mind ärritab julge naer, kuidas ma ei salli inimesi, kes on enesekindlad ja kelle pea on piitsa ees püsti. Ei suuda taluda noorust; see on mu vari, millega maadlen. Tahaksin maha rebida ja purustada kõik, mis mulle mu enda kunagist mina meenutab, tahaksin näha, et kõik mu ümber oleksid minusugused, küürutavad, alandlikud, näha, et keegi ei suuda teisiti, et võimatu on käituda paremini, mehisemalt.”

Mu pihtiv koolivend vajub viimaste sõnade juures üha enam kõssi. Ta kõrval põllupeenral istudes ei näegi ma enam ta nägu, mille ta nagu häbenedes tahaks kuhugi peita.

Pärast hetkelist kummaliselt ebameeldivana tunduvat vaikust lisab ta mingi alistuva lõppsõnana:

„Olen aga võimetu oma lõpuni trotsinud seltsiliste ees. Vahel näeksin nagu nende nägusid, nende minevikukujusid. Kord on nad ahelais ja karjatavad, teinekord ainult sõnatud kooljanäod — igakord tunnen aga, kuidas nad mind ka süüdistamata süüdistavad.”

16.

Päev-päevalt kasvav pataljon on järjekordselt üles rivistatud. Isalikult manitsev pataljoniülem peab jutlust värsketele punaarmeeleastele, kelle tervenemisse ta alles eile ütles omavat usku. Tänane lugu on aga paha, temale lihtsalt arusaamatu. Millistel kaalutlustel tegi seltsimees Silm ebaõnnestunud deserteerumiskatse? Miks jättis reamees Silm maha oma väeosa ja läks lihtsalt koju?

Samal ajal kui punaarmee sammub võidult võidule, kui eestigi rahva parimad pojad õlg-õla kõrval vene ini-

mestega võitlevad meie ühise põlisvaenlase vastu! Kas seltsimees Silm tõesti ei näe, et nõukogude võim on ja jääb?

Kahe püssimehe valve all rivistatud pataljoni ees. Üha ägenev pataljoniülem ristib talle üha uusi tiitleid — sarakust kuulivääriva väejooksikuni. Kodust kinnipüütud ja väeossa tagasi toodud eesti mehel olevat ainult üksainus lootus — nõukogude seadus. See seadus olevat nimelt humanne, kõiki asjaolusid arvestav. Seltsimees Silma häbiväärne samm olnud ebatealik, seltsimees Silm polnud teo sooritamisel kaine mõistuse ja otsustamisvõime sajabrotsendiline peremees — selge näide kodanlik-fashistlikust hirmu- ja valepropagandast ning selle kurbadest tagajärgedest.

Veel on armuaeg. Oleme kohtlased koolipoisid nõukogude koolipingil, meid meelitatakse ja manitsetakse ilusate sõnade ja õilsate käeliigutustega: ümberkasvatuse kooli esimene õppetund. Iseküsimus on muidugi see, kui võrd imponeeriv meie paadunud roimarihingedele on tänase sündmuse liigutav lõppstseen: nõukogude seaduse ees andestust leidnud patuoinas, seltsimees Silm, sammub rivisse tagasi! Arglikult, imestades, otsekui kuklalasku oodates.

Samasugust joont aetakse kõögiski. Päevane leivaports, ehkki vesine, kaalub vähemalt ametlikult seitse-sada grammi. Kõögi taga vedelevad lääneliitlase-keelseid etikette kandvad konservipurgid on tühjendatud supikatlasse, mille vürtsitatud aroomidel ja lahkesti jagatavail lisakulbitäitelgi on meie hingedes oma suur ja oluline missioon. Peale selle olevat me venelasest roodukomandöri arvates kahvatud arglikud, kurnatud — me söögu, tundku end kodus, vabana.

Me tulgu kaasa nõukogude asjaga. Kas on kommunistlikeks noorteks astuda soovijaid, juba endisi? Kaotsiläi-

nud liikme- või kandidaadikaardid asendatavat uutega, jah, muidugi võisid need okupatsioonialal kaotsi minna. Kas on neid, kes okupatsioonialal istusid oma kommunistliku meelsuse pärast vanglas või koonduslaagris? Kas keegi tahab roodu agitaatoriks hakata? Vene keelt oskajad mõelgu juba aegsasti sõjalis-poliitilist kirjandust lugedes seersandikutsele, ohvitserikarjäärile. Kas meeste seas on kehakultuurilasi, pasunapuhujaid, sõnaliste naljapumbritega hakkama saajaid, kunstnikke, loosungite maalijaid, riistvõimlejaid?

Küllatunud naiste arvates on meil isegi hästi vedanud. Või kes me õigupoolest oleme, mida kodustele jutustada? Miks kõrtsi juures on külavahel liikuvaid eraisikuid kontrolliv püssimees, miks püütakse meile ja meie majutusalale omaste-tuttavate ligipääsu takistada? Kas me teame, et Risti jaama läheduses asub veel üks teine mees-telaager. Päril ligi sinna ei pääsevat, kaugelt olevat aga näha, et eesti mehed. Saksa soldati mundreis, mõned Soomest tulnud poisid, erarõivais omakaitseelasi.

Liigub kuuldusi peatsest ärasõidust.

17.

Tuligi ärasõit. Just suure pidupäeva — oktoobrirevolutsiooni kahekümne seitsmenda aastapäeva hommikul. Jaotlemad, meie endi seast valitud mehed, kutsuti juba eelmisel õhtul pataljoniülema peakorterisse instrueerimiskoosolekule. Noortel komandöridel seisvat ees esimene tuleproov: hoolitseda selle eest, et jagu terves koosseisus pataljoni uude asupaika jõuaks. Kogu meie edaspidine saatatus ning kõrgema väejuhatuse suhtumine meisse olenevat meeste käitumisest eeloleval reisiril. Jaokomandörid selgitagu seda oma meestele. Jaokomandörid tead-

ku, kellele langeb peasüü ja peamine vastutus kadumaläinud mehe eest. Juba enda huvides püüdku jaokomandör seepärast igat oma meest põhjalikult tundma õppida: kes mees on, kes ta vanemad, mida ta mõtleb, kas tal on muresid, kas ta on rahul toiduga, varustusega, kas põeb mõnesugust haigust või kuidas on temasse mõjunud Saksa okupatsioon?

Need vähesed uudishimulikud või juhuslikud reisijad, kes seitsmenda novembri hommikul väikeses Läänemaa maajaamas viibivad, näevad vahvat pilti sellest, milline näeb välja vastmobiliseeritud eestlaste väeosa. Ainult meie teame ju, et oleme selles komöödias tinasõdurid, kellega võidakse sada imet teha. Et kergekuulipildujad, püstolkuulipildujad või täägita venepüssid on täpselt nii sama abitud meie turjal kui nood maketid, millega me Piirsalu talumeeste odrakuhilaid tõngusime. Läänlased peavad aga mulje saama, et nende pojad on tujuküllased, heades kätes, et eesti mehed marsivad jälle teadlikult. Ei ärata ju tähelepanu üks teist liiki ja päril tõepoolest relvastatud meestegrupp „relvastatud” väeüksuse sabas ja keskel: marssiva pataljoni ustavad kaitseinglid, umbkeelseist või tugeva aktsendiga eesti keelt porssivaist sõjameestest koosnev saatemeeskond. Erapooletu kõrvaltaataja uuriv pilk on kindlasti suunatud selle idüllil kaalutamata asjaoludele: kuidas sõjalaadale sarnleval jaamaesisel serveeritakse meeste tumerohelistesse katelokidesse suhteliselt prisket makaronisuppi, kuidas seersant ja reamees saavad igaüks oma vodkakäraka, kuidas jaokomandörid jagavad kära ja range õigusemõistmise saatel pühadetubakat. Kõik võivad näha-kuulda, kuidas polgu orkester põrutab lakkamatult rõõmuviise, kuidas päevakohased eladalaskmised ja tervitused sünnivad eesti keeles, kuidas pesuehtsad maarjamaa pojad hüüavad idamaisel viisil halleluuja kakskümmend seitse aas-

tat tagasi Petrogradis lavastunud sündmusile, esimestele nõukogudele, praegustele nõukogudele, juhile, õpetajale, isale ja sõbrale, kuidas esheloni saabumist ootavaid eestlasist punaarmee lasi on korraga haaranud nagu mingi imeline oktoobrirevolutsiooni vaim. Sest ega publik täpselt tea, mis õieti sünnib kulisside taga, kuipalju selles jandis on spontaanset improvisatsiooni või kus asub süflöör. Kas tolle väikese ja kahvatu saarlase hüüd, kes moonavankri tagakastil püsti tõustes oma „loosungit“ hõikab, väriseb ehtsast bolshevistlikust tundeliigutusest või kodanlikest eelarvamusist ning valepropagandast sisendatud hirmust! Ta sai jaamaplatsil ringiliikuvalt „rõõmupatrullilt“ käsu hüüda mehiselt ja kuuldavalt. Mis ta pidi tegema?

Liikuma hakkavast eshelonist ei tule aga laulu. Seda on agitaatoril veidi raskem välja võluda. Ka eesti merest või vabakssaamisest ei laulda need tundmatule tulevikule vastusõitvad siinsed mehed. Võib-olla on nende võõrasse sõjamehemundrisse pandud meeste käed salaja rusikas, võib-olla ükskõiksed ja lõdvad — oleme igatahes veel imelikult käegalöövad ja tuimad eneste ja oma saatuse vastu. Oleme osa sellest rahvast ja neist meeleoludest, mis avalduvad mahajääjate nagu valuohkega tõusvates jumalagajätuks lehvitavates kätes. Oleme osa sellest rahvast, kes on liiga palju kannatanud, kelle hing on masendatud ja kelle keha on uue valu tundmiseks tuim.

18.

Uueks asupaigaks saame Saksa okupatsiooni aegse vangilaagri Tapa jaama taga. Barakklinn kuuekordse traataiaga, mille viltuvajunud või pehkima hakanud poste uute elanikkude — eestlasist verivärskete punaväelaste —

saabumise puhul mõnevõrra uuendatud ja kohendatud. Ühekordsetest laudadest, kahekordsete naride ja tühjaltvahtivate aknaluukidega pikad „lamud“ on täpselt samas korras, nagu nad jäid eelmiste elanikkude, venelasist sõjavangide lahkudes. Naridel ja põrandal vedeleb kõike mõeldavat: jalanartse, katelokke, peakatteid, vanu jalatseid, lõhkirebitud rāpaseid riidetükke. Varjulised ja haisevad nurgad jutustavad meie eelkäijate eluviisidest ja elutingimustest: siin on elanud vangid. Poolpimedad barakid võikalt ninnatungivate lõhnadega on tõepoolest kirjeldamatud.

Tänu sellele toimub meie esimene tõsisem vahejuhtum venelasist leivaisandatega. Tõrkuv pataljon, kes nagu kokkuräägitult ja üksmeelselt venelasist rühmakomandöride õilsast ja meelitavast eeskujust hoolimata barakkidesse sisse minemast keeldus, saab kuulda, kes ta on. Välkkiirelt ülesrivistatud pataljon kuuleb esmakordselt siiraid sõnu. Tulivihane pataljoniülem purskab süljega koos raskeid, vist kaua keele taga hoitud sõnu. Esiteks olevat me mustad mehed, mehed, kes sõdinud vaenlase leeris ja punaarmee vastu. Ainult nõukogude võimu häätahtlikkus ja kannatlikkus säästvat meid meie õigest paigast — olgu me see-eest vähemalt tänulikudki. Meie tänane käitumine olevat häbiväärt, provokaatorlik. Kuuleme paksudes värvitoonides kirjelduse sellest, kuidas vene inimene pidi neissamus barakkides vaevlema. Kuuleme siirast imestust küsimuses, mis õigusega meie nõuame rohkemat — meie!? Saame teada, mis ütleb nõukogude seadus tõrkujate ja tõrkumise kohta.

Meie kurss on vist langenud. Üheväärsetest ja üheõiguslikest punaarmee lasist on saanud traataeda pistetud mustad mehed. Loomulikult ei pääsenud me barakkidest. Vahejuhtumi unustamist teesklevad vene inimesed läksid ees, pärast mõnetunnist sõnnikuvedu leiti kõik olevat

korras. Akendele löödi tuulevarjuks laudklaasid, suuremad seinapraod topiti riideräbalatega kinni või naelutati käepärast olevate lauaukkidega, lubjaveega niisutatud naridele toodi küljealuseks koguni kuuseoksi.

19.

Hoolimata traataiast meie ümber oleme töölis-talupoegade punaarmeeelased, kuuludes 54. Vene jalaväe tagavarapolku, mille staap asub Tapal. Kell kuus hommikul puhutakse äratussignaali, õhtul kell kümme on õhtune loendus, pärast seda algab vangilaagris — seltsimees Dimitrovi allüksuses — öö. Viimse võimaluseni täistuubitud barakkides valmistatakse nõukogude inimesi.

Tähtsam kui paisete ravimine näib olevat patsientide silmaringi laiendamine poliitjutlusega, mida kuulutatakse tuimale kogudusele lõviosa päevast. Juba hommikul kell seitse — pärast hommikvõimlemisena mõeldud kiirmarssi külakaevule ning sellele järgnevat täikontrolli — tuleb keegi, keda vanasti kutsuti politrukiks. Nüüd on ta ametlikuks ametitiilikas kas pataljoniülema poliitalal, pataljoni partorg, pataljoni või roodu komsorg, pataljoni agitaator või roodu poliitvestleja — politrukiseisuse sisulised ja ametiülesandelised mantlipärijad. Parteiajaloo kuues peatükk, ajaleheartikkel Pravdast, Izvestijast või Krasnoarmeejetsist, väljavõtte mõnest Stalini kirjutatud teosest või sõjapäevil peetud kõne, propagandabroshüür nõukogude liidu rahvaste vennlusest või maailma võimsaimast ja demokraatlikemast armeest on kahetunnise jutluse inspiratsioonilähted. Vana tuttav laul, toon, sõnastus. Vahepeal on olnud ainult „suur isamaasõda”, punaarmee võidukas teekond Stalingradi alt Königsbergi väravateni, mis on bolshevike kaua tühjaltjooksnud propagandaveski-

tele andnud tänuväärt jahvatusainet ja nõukogude propagandistidele suuremat enesekindlust ja õigustust — meie, meie, meie.

Jutukad poliitjuhid ei salli passiivset kuulajaskonda. Varjulisemates narinurkades tukkuma kippuvate ärkvelhoidmine on roodu korrapidaja ülesandeks, lektor ise püüab tõlgi kaudu esitatavate küsimuste abil auditooriumile elu sisse kütta, paljaspäisi punasoldateid asja juurde tuua. Peame teadma, miks kutsutakse Nõukogude Liidu sõda hitlerliku Saksamaaga isamaasõjaks ja kas vene rahval — tunniandja kõneleb „meie”-vormis, mida ka meil on au ja õigus teha — on teisigi isamaasõdu olnud. „Mispärast just isamaasõda?”

Kuna meie hulgast vastust ei tule, peab lektor ise selgitama:

„A voot sellepärast on isamaasõda, et on kõikide nõukogude liidu rahvaste ühine sõda ühise vaenlase vastu. Et ühise asja eest sõdivad gruusalased, eestlased, venelased, lätlased...” kuuleme tõlgi suust, kellel on eesti keelega maadlemist ja kes on Venemaa eestlane. Veel kuuleme, et see pole meie esimene isamaasõda, vaid järjekorralt teine. Võitlust Napoleoni invasioonivägede vastu kutsutavat esimeseks isamaasõjaks. Ka siis tõusnud võõra sissetungija vastu kõik Venemaa rahvad, ka selles võitluses tekkinud rahvuskangelasi lihtsate inimeste seast, keda vene rahvas kunagi ei unustavat. Omal initsiatiivil partisanisõjaga liitunud talunaine Vasilissa Kostjina tapnud näiteks kakskümmend kaheksa prantslast, ainult vikati ja sirbiga. Või kes olevat nõukogude naiskangelane leitnant Ludmilla Paviltjenko, kes on oma täpsuspüssiga sadu hitlerlasi hävitanud? Või need tuhanded ja tuhanded vene mehed, kes nõukogude territooriumi puhastasid röövlutajatest ja kes sammuvad võidukalt edasi ega peatu enne kui põlisvaenlane on põrmustatud?

Isegi Eesti Korpus tuuakse sellesse ajaloolisse analoogiasse, kusjuures selgub, et need eesti rahva parimad pojad on oma tegudega isamaasõja võitlusväljadel järjekordselt tõestanud eesti ja vene rahva saatuseühtsust, võideldes koos oma ajaloolise verivaenlase vastu.

Peame tundma isamaasõja kronoloogiat, suuri võitlusperioode ja kuulsusrikkaid tähtpäevi. Unest äratatunagi peab punaarmeeleane teadma, mitmeks löögiks jagas seltimeses Stalin oma kuulsas kõnes Nõukogude Liidu territooriumi puhastamise hitlerlastest ja nende vasallidest, mitmes neist löökidest oli Krimmi poolsaare puhastamine ja Sevastopoli vallutamine, millal marssis punaarmee vabastatud Ukraina pealinna või millal algas võitlus Karkala Kannakse pärast. Veel enamgi: kes komandeerisid üksikuid armeegruppe, kes on Nõukogude Liidu marssalid peale marssal Stalini, kuidas on kõrgema väejuhatuse nimed ja kes on armee staabiülema, samuti 54. jalaväe tagavarapolgu juhid — punaväelane peab tundma oma otseseid ülemaid jaokomandõrist armeejuhini. Ning lõpuks ja enne kõike: noored reamehed teadku, et töölistalupoegade armee on maailma võimsaim, et punaarmee omab moodsaimat ja löögivõimelisimat relvastust, et punavägesid käsutab parimini koolitatud juhtkond ja et selle armee hingeiks on ustavaimad seersandid ja ennastohverdavam reamees.

Meie venelasist kasvatajail on tänamatu ülesanne. Kõige kaunimgi kiidulaul ei sütita mehi, kes kahjuks ei kuule esmakordselt bolshevistliku leierkasti eneseülistamist. Või mida suudabki öelda paarikümnene külapoiss Uuralite tagant või plikake Leningradist — meie poliitjuhid — eestlastele, kelle vatipüksilistes ja paljapäistes ridades vanu vabariigiaegseid ohvitseri, seersante, üliõpilasi, auväärseid pereisasid ja talumehi või lihtsaid kalureid ja vabrikutöölisi, kes aga õiges või ebaõiges liiga targad,

liiga teadlikud. Enamasti lõpevadki poliittunnid sellega, et tunniandja esitab pärast asjatut ootamist lisaseletust huvituva sõnapalaja järele oma traditsioonilise „ponjatna ili njeet” — küsimuse. „Kas aru saite või ei?” hüüab tõlk, millele meie muidugi vastame „ponjatna” — kõik on klaar!

20.

Ega mornitsemisest abi ole. Hall pea viib ainult enne-aegu hauda. Kõige muu kõrval on selleski elus midagi, mis olukorra süngest lohutamatuses hoolimata hoiab püsti enestelegi naljanumbritena näivate meeste tuju, toites rikkaliku söödaga naerunärvi ning aidates tänuväärsel viisil kaasa kõige kibedama elutõe asetamisel huumori või iroonia kõverpeeglisse. On otse imekspandav, kui kohanemisvõimeline on inimene, kui usumatult palju on vaja ta hingeliseks murdmiseks ja kui andekas koormakandja ta on.

Venelasest rühmakomandör näiteks ei näi taipavat, mis ta mehi lõbustab. Temale on see väga loomulik, see oli koguni tema idee, panna söögisappa marssiv rühm just sedaviisi marssima: kõige ees lõõtspillimees, siis laulujuht, siis alles mehed. Või mis naljakat on selles, kui moosekandid jätkavad meeoloomuusikat söögiaja kestelgi, musitseerivad supivee paksemaks ja kõhugi täis! Kas viimaks pole nii, et neil inimestel puudub lihtsalt kõige elementaarsem arusaamine hügieeni tohutust tähtsusest, kes püüavad igahommikusest täiparaadist teha naljanumbrit, koguni musta börsi? Kes oma looma puudumisel hangivad priske parasiidi rohkemaga õnnistatud kolleegilt ja rahulikku loomakest asitõendina esitades esinevad särgikontrolli teostavale jaokomandörile

— jälle rivisse ja saunaminek. See on täitanud meeste privileegium, n. ö. seisuslik eesõigus, mis lohutab turjasügajaid. Täipered on enamasti pärit just saunast ja „uut särki” — kõik maailmas on vist siiski relatiivne — tuleb kohe pärast traataeda jõudmist tulepaistel silmitsema hakata.

Halvem on vahest lugu seal, kus huumoristki ei jätku. Esimese paari nädala jooksul suri laagris seitse meest — enamasti ei jõudnud nad seespool traataeda asuvast iso-laatorist kaugemale. See on mingisugune haiglataoline asutis ühes väiksemas barakis, kuhu pääsevad ainult need, kes ikka suremise moodi on. Seal on naride asemel raudvoodid põhukottide ja Saksa sõjaväe sõduritekkidega, kusjuures patsiendil on õigus terve päev lamada, isegi poliitunniks pole vaja end üles ajada. Söök ja päevane toidumoon tuleb laagri ühisköögist ega erine seetõttu tervete omast. Sanitaarpersonaaliks on prisked ja punetavad venelannad, kelle puudulikke teadmisi arstiteadusest ja inimorganismist peab korvama nende kuldne süda. Oli otse liigutav näha nende võitlust kopsupõletikuga, millesse mees lõpuks ikkagi suri. Palavikku prooviti iga tund, külma kompressi vahetati hoolsasti, prooviti pulssi ja söödeti pulbrit — midagi polnud parata, surm jäi võitjaks. Niisama primitiivselt toimub paisete ravimine. See meenutab elavalt mingit kliisterdamise ja sidumisest koosnevat käsitööd. Ambulantsis, kus abiotsijaid palju ja abiandjaid vähe, töötatakse nagu liikuvale lindil. Standardravimiks on ihtiool, mis peab aitama kümne tõve vastu. Kõik käib võrdse hoole ja asjatundlikkusega: paisele musta määret peale, sidemega kõvasti kinni, ülehommeme tagasi, millal toimub täpsalt sama protseduur.

Terve vangilaager on paistes ja mädaneb. See on otse midagi katkutaolist. Pisikesest, esialgu ainult punetavast, hiljem paistetama löövast vistrikust tekib lühikese aja

jooksul mädapaise, mis üha laienedes tungib lihasse, mõnikord kuni luuni. Venelased raputavad nähtuse üle pead, arvates tõve põhjuse peituvat meie kauases alatoitluses, uskudes aga, et see iseenesest kaob pärast meie mõne-aegset tervet elu. Siberi-eestlasest jefreitori arvates — ta on üks meie pataljoni tõlke ega näi meist suurt lugu pidavat — oleme üldse üks väeti rahvas, keda tuleks põjalikult tuulutada ja karastada. Ning tõsi ta on — oskuses, kuidas päev-päevalt lahjemaks muutuvast leemest, viiest leivaportsu asendavast kivikõvast kuivikust või naripeatsist pähepuhuvast novembrituulest hoolimata ja kiuste rammurikkamaks ja õnnelikumaks saada on nõukogude inimesed meist tõepoolest vägeva sammu võrra ees. Kuid kes teab, ehk harjume meiegi kord sellega, ehk oleme meiegi kord tänulikud palja vegeteerimisõiguse eest ja tunneme siirast imestust meeste üle, kes nurisevad elutingimuste üle vangilaagris.

21.

Sügisporri uppuda ähvardavasse traataeda tuuakse iga päev aina uusi mehi. Eestlaste punaväkke värbamine näib käivat täie hoo ja põhjalikkusega; saabujad esindavad järjest uusi aastakäike ja uusi kategooriaid.

Tallkülmades barakkides muutub elu- ja hingamisruum päev-päevalt kitsamaks, täi sargis saab igapäevasemaks ja tuleb lihtsalt tappa, hommikul ärgates me ei nurise, vaid lõdiseme. Tavaline barakiahi, milles korrapidaja abid on kohustatud öö läbi tuld hoidma, on nagu detsembripäike; samal ajal kui ahjulõkke otseses läheduses magajad naudivad tulepaistest vähemalt sooje jalgu — vastu välisseina puutuv pea külmetab igal juhul — valitseb ahjust kaugemates piirkondades, eriti

baraki otsmistes seintes asuvate välisuste juures, polaar-
kliima. See kõik aga ei õigusta meid kroonu korda ja
punaamees kehtivat distsipliini rikkuma, milline sõna
venelastele eriti näib meeldivat ja mida nad otse mingi
pühalikkusega hääldavad. Öhtul pärast loendust tuleb
jalatsid rullikeritud sääresidemetega ja nende peale lao-
tatud jalanartsudega asetada nari alla; ja täpselt ühele
joonele, kontsad väljapoole, vatipüksid, pluus ja sinel —
kel pole vatikuube, omab sinelit — tuleb nelinurkselt
kokkupanduna asetada keskpõrandale seatud pinkidele,
läkiläki ettekirjutatud asendis rõivapakile peale. Korral-
duste täpset täitmist kontrollib korrapidaja ja roodu-
vanem, enamasti igal öhtul pärast öörahu kõnnib aga ka
pataljoniülem ise läbi kõikidest barakkidest, käsutades
kas aluspükstes magajaid oma ebakorrapäraseid rõiva-
puntraid uuesti seadma või määrates kurjategijale korra-
pidaja kaudu ja tagaselja õiglase karistuse — venelaste
favoriitväljendus number kaks.

Kogu sellel traataias mõttetuna näival piinlikul kasar-
mulikkusel näib aga peale meie füüsilise kasvatamise
eesmärgi veel teine ja riiklikust seisukohast hoopis olu-
lisem tagamõte olevat: vältida, õieti raskendada laagrist
põgenemist, millest laagrijuhatusel on juba omaette prob-
leem tekkinud ja mille mõttetust, hullumeelsust ja kuri-
tegelikkust ülesrivistatud pataljon järjekordse desertööri
mälestuseks viimasel ajal õige sageli kuuleb. Nii peab
õisel ajal baraki nurgataha reisile startija oma soovist
korrapidajale või selle abile teatama, kelle ülesandeks on
veenduda, kas punaväelane on öösel kehtivate eeskirjade
kohaselt mündris: et jalatsid on ikka paljaste jalgade
otsas ja et saapanöörid pole seotud, et nõõpimata ja rih-
mata sineli all pole ühtegi riidehilpu peale armeetemp-
lit kandva aluspesu; mütsi pähe ei tohi panna, või kui,
siis korrapidaja eriloal. Viimane peab ühtlasi hoolitsema

selle eest, et samaaegselt väljasviibijate arv ei tõuseks
üle kolme ning olema võimeline üksikasjaliseks rapor-
diks igale öisele kontrollkäigule tulnud komandörile.

Kõike kokku võttes aga — imelik küll — on orjalaager
suhteliselt kindel paik. Vähemalt leiavad seda uustulnu-
kad, kellega saab avameelsemat juttu alles lähema tut-
vuse tekkides ja kelle eraelust kogutud ja kaasatoodud
elutarkus on enamasti ükskõikne käegalöömine „surm
siin või Siberis.” Selle „kindluse” all ei mõtle meie uued
saatusekaaslased mitte traataeda laagripiirkonna ümber
ega neid püssimehi barakklinna piiride valvureina, kelle
arv iga uue väejooksiku puhul kasvab, vaid seda, kui to-
hutult suurem on traataias viibijate sisemine julgeolek
tsiviililuga võrreldes! Ning tõsi see näib olevatki: seltsi-
mees Dimitrovi allüksuses teenivate punaarmeeelaste eba-
punaarmeeasliku mineviku lahtiharutamisele poleks nagu
lähemalt veel asutud. Vähemalt meilt endilt pole veel mi-
dagi rohkemat päritud kui seda, mis komisjoni ees ja
üksuse saabumisel tundus tõepoolest ainult meile julguse
sisendamiseks mõeldud formaalsusena. Kuigi me väga
hästi teame, et tõtt meie mineviku suhtes ei tuldaagi meie
eneste käest pärima, et tallenahkadesse pugenud huntide
veriste elulugude paljastamine pidevalt käib ja et igas
barakis, igas roodus ja rühmas on ametlike parteifunkt-
sionäärade kõrval veel nood nähtamatud, ainult näiliselt
meie saatust jagama toodud juudased, kelle olemasolust
paljas teadmine meile varsti sovjeti-inimese umbuskliku
tagaaitava-pilgu garanteerib — on üks asi siiski ilmne
ja silmatorkav: et vatipükse kandvate traataeda piste-
tutega ei näi kõrgetel isandatel erilist kiiret olevat. Oleme
neil niikui-nii peos.

Saunaskäimise kõrval on teiseks seaduslikuks teeks traataiast väljapääsemiseks see, kui kogu pataljoni maršitatakse polgust kohalesaabunud orkestri saatel kinno. Vist pole poliitundidest barakkides küllalt, õpetliku si-suga filmid on enne kõike mõeldud meie nõukogudeliku mõtlemisviisi süvendamiseks ning poliithariduse täien-damiseks. Üksteistkümmend kuulsat lööki peavad ometi kord meie pealuudesse minema. Kinolinal näeme isakest isiklikult ülemnõukogude saalis rahvasaadikutele kõnet pidamas: teemaks üksteistkümmend lööki, mis puhasta-sid kodumaa. Enne ja pärast etendust astub keegi seltsi-meestest poodiumile, andes filmi kohta lähemat infor-matsiooni: üheteistkümnest löögist, mis vabastasid kodu-maa. Ning koju jõudnud, päritakse meilt usukinnitamise tunnis ja jutustatakse ajaloolistest löökidest, mis anti plaanikindlalt, geniaalse ettenägelikkuse ja stalinliku tarkusega.

Teinekord taas näeme valgel kangal nõukogude inime-si kõigi nende voorustega. Lugu Andreist ja Katjast, kes läksid vabatahtlikult isamaasõtta. Enne lahkumist leppi-sid aga kokku järgmiseks kohtumiseks Moskva sillal „kell kuus pärast sõda”, millist nime ka film kannab. Andreist saab rühma komandör, Katjast ennastohverdav sanitar-seersant. Andrei saab haavata, tormab äsjaope-reerituna, arstide keelust hoolimata ja tagalas teenis-tusvõimalusi tagasi tõrjudes, uuesti lahingusse, võitleb surma põlgavalt kümnekordse vastasega, saavutab au, kuulsust ja medaleid. Samal ajal lapib Katja Andreist sadu kilomeetreid eemal teises rindelõigus vaenlase ka-huritulest hoolimata ja oma elust küsimata haavatud

seltsimehi, surudes surijailegi kompartei ajaloo lühikur-suse verise sõdurikuue vastu, sosistades hüvastijätuks loosungeid ja töötades langenute mälestuseks ja nõuko-gude rahvaste nimel vaenlasele verist ja igavest kätte-maksu. Rahupäeva õhtul on mõlemad noored saluudimü-rinalises ja tulesäralises Moskvast; Kremli tornikell lööb parajasti kuus pauku, kui ühelt poolt tuleb punapõseline Katja, teiselt poolt aurahadega ehitud ja kepile toetuv Andrei — kaks üliõnnelikku nõukogude noort sulavad palavasse kaisutusse juubeldava Moskva südames...

Rivikorras läbi linna marssides oleme tapalastele neiks imeolendeiks, keda tunnistatakse küll uudishimuga, küll peadraputava imestusega, küll silmihõõruva uskumatu-sega. Vanaema, kes meie marssivaid ridu nähes kepile toetudes tänavanurgale seisma jääb, on küllalt tark, kui ohkab südamepõhjast „kas tõesti on need eesti mehed”, lisamata midagi muud ja rõhutamata ühtki sõna mõtte loogilisemaks tegemiseks. Teame väga hästi, kuidas meie „read” imponeerivad ja milliseid mõttemõlgutusi või tun-deid me ka esinduslikumaid marssivaid pataljone näinud linlasis tekitame. Need kaastundlikud südamed kipuvad meile arglikult ringi piiludes leiba pakkuma, kui ootame kinoukse taga sissepääsemist või seisame kojuminekuks Pikale tänavale üles rivistatult, usaldab mõni mööda-minev linlane seisatudagi, meilt pärida, kes oleme, millal mobiliseeritud või kas meie hulgas seda ja sellanimelist on — meist vist meie viisnurgakuue ja läikivate vati-pükste pärast nagu võõristades või umbusaldades eemal hoides.

Kasvõi ainuüksi füüsilist inimmaterjali mõõdupuuks võttes pole 1944. aastal venelaste poolt mobiliseeritud kaugeltki enam eliitmehed. Neli aastat, kaks okupatsi-ooni ja sõda on meie meesteridu raudse hävitusrehaga hõrendanud. Teiskordselt tagasitõlunud võõra kolmanda

okupatsiooni sõjaväkke värbamise komisjonidesse tuuakse nähtavasti viimsed ja ülejäänud — kõik, kel kaks kätt ja jalga. Vigade kurtmine on poliitiline risk — selles ühiskonnas tunnustatakse ainult kaht kindlapiirilist mõistet: inimene ja — laip. Vahepealsed marsivad Eestimaa eelviimaste mehepoegadena meie ridades, tekitades teravalt silmitsevais seisatujais õhtueelseid mõtiskelusi rahva noorusest, keda tõepoolest meeste poolst enam nagu polekski.

23.

Juba Piirisalus maastikuõppusel hakkasin seda noort venelast huviga jälgima. Leidsin, et see kahekümnene punaväeleitnant, meie rühmakomandör, oli hingega asja juures, ükskõik kas ta viis meid läbi vesise karjamaa rünnakule, pühendas jalaväe lahingtaktika üksikmomentide saladusse või näita puupüssiga täägivõtteid. Taktikaõppuselt mäletan temaga ühenduses eriti seda, kui ennastohverdavalt ja hoolimatult ta end kasvõi veeauku võis heita, kui kiiresti ta sai valmis alati kavalalt valitud, otse metsmehe fantaasiaga puuokstest-samblamättaist moonutatud laskurpesa ja kui tõetruult ta oskas rünnakule tormates röökida! Samuti — õigupoolest puudutab see Vene armee jalaväe taktikapõhimõtteid üldse — et noor venelane reetis iga lahinguplaanisse puutuva teoreetilise üksikasja seletamisega, kui ebaoluline on üksik-sõduri elu ja kui pillavaile inimmaterjali kaotamise võimalusile on rajatud võitmatu armee musteroperatsioonid. Kuigi näiteks moondamisele ja võimalikult varjatud liikumisele omistatakse kuni rünnak-lähtealusele jõudmiseni väga suurt tähelepanu; see on aga hädavajalik terve operatsiooni õnnestumise või ebaõnnestumise seisukohalt.

Punaarmee strateegilised iseärasused polnud aga see, mida oma venelasest rühmakomandöri ühenduses avastasin; see, mille vastu juba siis, taktikaõppusel, huvi tundma hakkasin, oli tema ise. Esialgu kõhklesin veidi ega uskunud oma avastust, nüüd usun üha enam, et see tõmmunahkne, peaaegu lapselikult heade silmadega noor slaavlane kehastab kommunistliku kasvatuses hästiõnnestunud musterekseplari. Haruldast tüüpi selles mõttes, et temas tundub kõik ehtsana ja tõetruuna, et temas pole märgata vägivalla jälgi ega midagi, mis jutustaks sellest, et ta on nõukogude rohtaias ja aedniku hoolitsusel puuks sirgunud taim. Ta pole nagu enamik nõukogude inimesi, kellega meil igapäev kokkupuutumist ja keda üldjoontes iseloomustab nagu poolviltu varitsev pilk, mingi sissejuurdunud umbusk ja suur alaväärtusetunne, mille ainsaks, kuigi osaliseks plaastriks on punaarmee uued võidud idarindel. Ta on ebatavaliselt avameelne, istub vabal ajal tihti meeste seas nariserval või ahju ääres, üritades meiega venekeelset keskustelu või jutustades vaimustusega mõnest dramaatilisest episoodist isamaasõjas, kuhu tema läinud kaheksateistkümnepäevase vabatahtlikuna. Jutuajamisest tüdinud, tahab ta kuulda eestikeelset lemmiklaulu, mille refräänile ta ise lõbusate häälsustega kaasa lööb: „Hei-jah, hei-jah, see on vana jahilugu...” Oma usukindluses ei näi talle mõttessegi tulevat, et on olemas inimesi kes võiksid teisiti mõelda. Ta on täis tõsist südamlikku soovi meid marksistlik-leninistliku mõtteviisi teel edasi viia. Mõtet, et mõnele rahvale nõukogude asi vastik ja vastuvõetamatu võiks olla, ei näi tema pähe mahtuvat, seepärast ongi talle meie meeste tuju, tasakesi torisemine ja käegalööv vaikimine veidi müstiline. Kahtlemata kirjutab ta isegi sellised väärdused nagu traataiast jalgalaskmine meie

kodanlik-fashistliku valeõpetusega mürgitatud mineviku kontosse. Sellest tingituna jätkub tal meiega isalikku kannatust: talle võib võimatult totraid küsimusi esitada, ilma et ta küsimuse esitaja siiruses hakkaks kahtlema; küll aga teab ta, kui algelisel arengu astmel ja kui mahaäänud on küsimuse esitaja. Seltsimees Stalinist kõneldes löövad ta silmad särama; ei, ta pole teda iialgi veel näinud — Kremli vürst on tõepoolest selle Leningradis üleskasvanud Eestimaa okupeerimislahingus haavata saanud noore venelase kolmainus, teda on nii hõlpus kujutleda truualamliku kangelasena lahingusse tormamas. Temaga lähemalt vesteldes selgub, kui üksinda ta on, et talle võõrad sellised mõisted nagu kodu, omaksed, perekond, ja et tal pole mälestusi ei isast ega emast. Et tal aga neid oma elu rikastamiseks tarvis pole, võib järeldada küsimusist meile: ta küsitleb maast ja taevast, iialgi aga pole selles sentimentaalsuse alatoon. Ta on lastesõimes ja riiklikes kasvatusasutustes võrsunud nõukogude inimene, kes pioneerist on saanud komsomoliks, tal on tõepoolest ema, kellele ta on ustav: riik. Ta ilusaimaks mälestuseks on ohvitserikool, sõjapäevil korraldatud kiirkursus, kus tema olnud saja viiekümne aspirandi hulgast parim lõpetaja, nagu ta uhkusega toonitada tavatseb, vihjates asitõendina väikesele rinnamärgile. Ta sõnavara kubiseb lööksõnalisist väljendeist, kõnepoosi jälgides ja mõtteavaldusi lähemalt kuulates tunduks nagu, et ta pidevalt peab propagandakõnet, ometi räägib ta südamest ja näib uskuvat igat silpi, mis ta ütleb.

Või mingi keegi temalt pärima, miks bolshevikud küüditasid 1941. aastal 60.000 eestlast Venemaale ja kas need inimesed tohivad nüüd Nõukogude Eestisse tagasi tulla. Paar julgemat — neid on siin hirmuäratavalt palju ja kartmatuid — esitasidki küsimuse, rõhutades muidugi

diskreetselt asjaolu, kui üksmeelselt ja vaimustatult eesti rahvas on alati nõukogude süsteemist lugu pidanud ja et see kolme juuniöö mälestus on tõepoolest ainus arusaamatus meie ja venelaste vahel.

Vastu meie ootust oli seegi küsimus tema meelest naljakas lisatõend meie mahaäänud mõtlemisest:

„Ai, ai seltsimehed, kuidas te küll aru ei saa, seltsimehed. See on ümberasumine, ei midagi muud. Nõukogude Liit on suur, tööstus laieneb järjest, asustamata või hõredalt rahvastatud vabariigi osades kerkivad vabrikukorstnad ja tehased — kõikjale on vaja töökäsi, inimesi. Ainult riik teab, kus tööjõudu üleliiga ja kus seda hädapärast tarvis. Aus nõukogude patrioot vahetab meelsasti elukohta, sest ta teab, et ta sellega aitab kaasa kodumaa võimsustamiseks...”

24.

Parema käe muskel mädaneb hirmsasti, igakord kui ambulantsis sidumas käin, pärib venelasest naisvelsker haava ettevaatlikult sidemest vabastades, kas mu pea käib ringi. Ühel päeval, kui see näitsikule küsimatagi näis selge olevat, ulatati mulle esmakordselt palaviku kindlakstegemiseks termomeeter; kraadiklaas näitas 38°5'. Viibisin sel päeval täpselt samas väsinud roidumuses, mis viimastel nädalatel on looritanud üha kitsamaksjäävat elu ja maailma mingi tuimakstegeva udu-mantliga, nii et tõenäoliselt on mu kehasoojus juba ammu terve inimese piiri ületanud. Tänu sellele jalutasingi ühel õhtul pataljoni sanitar-instruktori saatel, pärast seda kui olin lamama määratuna mõne päeva narilaudadel higistanud, kümme millimeetrit kuumust juurde võt-

nud, hirsisupi teatavate tagamõtetega tagasi lükanud — koos paari ülikaame saatuskaaslasega vangilaagri värvast välja Pikas tänavas asuvasse 54. tagavarapolgu paranduspataljoni. Need on kunagise karskusseltsi ruumid, kus haiglatest saabunute, laatsaretikandidaatide või palavikus ja sidemeisse mässitud „paranejate” elamistingimused on mõnevõrra paremad kui traataias, mis selle Tapa peatänavas ääres luitunud kasimatuses nukrutseva kasarmule sarnleva hoone ümber koguni puudub. Ettekirjutatud eluruumi ja kindla aiapiiriga harjunud reamees, kes siin veidi vabamalt hingab, leiab aga sellegi asjaolule otsekohe põhjuse ja vastuse, kui ta teeb lähemat tutvust oma uute kolleegidega, seltsimees Krassovi allüksuse isikulise koosseisuga, kes paigutatud ühte suurde saali ja väiksemasse kõrvalruumi. Vastmobiliseeritute kõrval on siin terve rida eesti korpuslasi, kelle ENSV vabastamisel saadud teraskillud pole veel lihast välja mädanenud, kelle Sõrve-mälestused pole nende endi ilmseks rõõmuks jõudnud veel kinni kasvada või kes peavad uuteks lahinguteks värsket verd ja vaimustust koguma. Okastraat oleks selliste meeste ja neid ehtivate tunnustuste jõe solvamine, liiatigi kui paljas pilk rühma või roodu nimekirjale juhib tähelepanu meeskonnaruumis kõneldavale ebapuhtale eesti keelele, sagedasele „voot, tshort paberiile” või veel tihemini kuuldavaile kraadi võrra kangemaile vandesõnadele.

Kuuseokstega kaetud naridel on haiged tõve iseloomule vastavalt palateid ja osakondi meenutavalt gruppidesse jaotatud. „Külmema poole” peal, vastu laudadega kinnilöödud kõrgete akendega õuepoolset välisseina, asuvad paisete-haavade paranemisjärgus viibivad patsiendid ja väiksema palavikuga mehed. Palavikuhaigete valduses on väike tänavapoolne nn. „soe ruum”, mis oma piltide-

loosungitega ehitatud seinte ja värskaid ajalehti kui ka igihaljaid raamatukesi-broshüüre sisaldava lugemislauaga on ühtlasi pataljoni punaseks nurgaks. Soojal ruumil on rühmaülem, „palavikumeeste seersant”, kes vastavalt ambulantsist tulevaile korraldusile võtab uusi elanikke, saadab jahtunud soldatid jahedamasse vöötmesse või teostab uute tiheda juurevoolu korral palavikupügalate vaagimist, nii et soojas ruumis valitsevate õiglusmõistete kohaselt nariaseme saaks ikkagi haigem mees. Too tervem kolib sellisel puhul kõbusamate terviseparandajate keskele, kus talle otsitakse magamiskoht tema seisuse kohases narisektoris.

Isegi langetõbi ei päästnud mobilisatsioonist. Sellised mehed moodustavad uksepoolses nariosas terve kvartaali, jutustades omakorda, kui põhjalik oli seekordne lippude alla kutsumine. Sõjaväekomisjoni otsus nende suhtes polnud siiski täiesti lõplik ja nii mõnigi neist võib loota isegi kojupääsemisele. Kõigepealt tuleb aga haigel sooritada kuuekuine „prooviaeg”, mehe edaspidise elusaatuse kujunemine sõltub selle prooviaja edukast või ebaõnnestunud sooritamisest, kusjuures plusspunktidenäha haige kasuks arvestatakse kõigepealt haigushoogude tihe- dust ja iseloomu. Peale selle tahavad seltsimehed doktorid ja naisvelskerid veendumusele jõuda, kuivõrd on tegemist tõelise haigusega ja millisel määral haige on lihtsalt hiilgavate näitlejavõimetega simulant. Või kus õnnetu eest paremini hoolitsetakse kui just paranduspataljonis! Vaevast on ta maha kukkunud, kui juba nooremleitnandist naisvelsker on sündmuspaigal, jagades käske ja korraldusi rabeleva, krampides väriseva punaväelase hoolikaks ja hellaks narile kandmiseks, jäädes haige juurde senikauaks, kuni viimane nagu surmani väsinult jääb elutult, lõdvalt väljasirutatud käte ja poolavatud

silmadega narile lamama. Heasüdameline venelanna kui-
vatab haige sinisekirju laubalt pärlendavaid higipisaraid,
pühib puhta vatitopiga mehe vahustleemendavaid suu-
nurki, annab pikkamisi toibuvale patsiendile rahustava
tableti. Üleval ambulantsis registreeritakse haigusehoog
ja selle iseloomu puutuvad üksikasjad, seks korra on
mehega jälle kõik korras.

Mitte kergem pole lollide saatus. Paranduspataljonis
on neid mitmet sorti, kusjuures väejuhatuse kahtlused
nende ehtsuses tihti õigustatud. Ka nemad sooritavad sm.
Krassovi allüksuses küpsuseksamit, mida võib kasvõi
selleski asjaolust järeldada, et vähemalt 54. tagavara-
polgu silmapaistvamad on kosujate pataljonisse kokku
toodud. Ehkki teiselt poolt on päris ilmne, et niihästi
tõepoolest ebanormaalseile kui ka sihikindlaile ja väga
loomutruult esinevaile simulantidele pöörab väejuhatuse
väga vähe tähelepanu. Neil pole omaette elamisala, nende
stseenide puhul ei rutata sanitari kutsuma, nende ekstra-
vagantsed ülesastumised lõpevad sageli tarkadele kehti-
vate distsiplinaarkaristuse saamisega. Et aga hulluma-
neeridest üleöö vabanemine ja normaalseks muutumine
on arstiteaduslikust seisukohast ebaustav, on hästi teada
vaestele nupumeestele, kes juba lõbustavad saatускаas-
lasi kas äkiliste naerupuhangutega, veidrate häälistsuste
ja näomoonutustega, kesköösel ülemise korra narilt alla-
hüppamisega või üle põranda jooksvat hiirepojukest nari
alla püüdma minemisega, seda „neetud fashistiksi” sõi-
mates. Ambulantsi personaali sellised lood ei näi põrmugi
liigutavat; „loll” jäägu oma naha päästmiseks igavesti
lolliks.

25.

Täna on 54. tagavarapolgus suur pidupäev: värskelt
mobiliseeritud kõikides üksustes annavad töölis-talupo-
egade punaarmee sõdurivande. Juba hommikul marssisid
eestlasist koosnevad polgu allüksused linnaservale mii-
tinguplatsile, kus punasega ehitud kõnetool, polgu väge-
vamad ratsahobustel ja pasunapuhumine jutustasid päeva
erakordsest pidulikkusest. Sedasama toonitas ja rõhutas
oma miitingukõnes ka polguülem, pärast seda kui oli
metsaservale ülesrivistatud allüksusi oma vahtpurista-
val ratsul istudes ükshaaval tervitanud, mehi nende suure
tähtpäeva puhul õnnitlenud ja kui mehed olid talle vas-
tanud oma „staaju zelaaju”. Suur päev, rõõmus päev,
kogu eluks meelejääv päev — kui noore punaväelasena
andsite töotusvande oma sotsialistlikule kodumaale.

Paranduspataljonist saadeti miitingule ainult „terved
mehed”, haigetega läks „vandetootuse võtmine” juba
hommikul lahti. Neli meest korraga astus ette, marssal
Stalini hiiglasuure portree all punasega kaetud laua taga
istusid pidurõivais preestrid: vanemleitnant Krassov, esi-
mese rodu komandör ja pataljoni kommunistlike noorte
blond organisaator. Vandetootuse võtmisele asujale ula-
tati trükitud vandetekst, mis tuli ruttamata ja selge hää-
lega, saapakannad koos, selg sirge, pea veidi painutatud
loetava teksti suunas, punasest lauast veidi eemal seistes
ette lugeda. Kui kõik neli sedaviisi teksti olid läbi vuris-
tanud, ongi tseremoonial lõpp; värsked vanduja kirjutab
oma nime laual olevasse kaustikku, pataljoni komandör
kuulutab laua taga püsti tõustes mehed täieõiguslikeks
punaarmeeleasiks, komisjoni liikmed suruvad määratust

õnnest osakssaanuil tugevasti kätt: neli reameest on saanud püha sakramenti.

Simulandid on siingi juhuse jahil. Võtab vandeteksti tagurpidi pihku, mökitab õnnelikku naeru — ne ponimõm! Teksti ümberpööramine kah ei aita — ei saa aru Kaks aastat vallakoolis käinud, kolm kodus kärnas olnud — perevotsik tõlkigu ülemusele, et ridavoi pea on kole tühi. Asi saab laua taga istujale tõlkimatagi selgeks, see aga aitab vähe. Isegi paganad ja kirjaoskamatud on õigustatud sõnale, mille mõistmiseks nõukogude inimene vajab ainult kuuma ja ohvrivalmis südant. Virumaa laanes kasvanud veidra käitumisega analfabeedile loeb üks enamharitud kaaslane teksti sõna- või lausehaaval ette, simulant või tõesti nõder püüdku etteloetud sõnu korrata. Kui seegi ei lähe, siis kuulaku ainult, millest vandetekst jutustab, ka nii saab punaarmeelelane täisealiseks.

Õhtul on pataljoni miiting. Pataljoni komandör poliitalal meenutab meile veelkordselt päeva tähtsust ja sündmuse erakordsust. Kuuleme, mis tähendab vandetootuse andmine: täisealiseks saamist, armuaja lõppu. Nüüdsest peale kohustavat meid täna omaksvõetud vandetekst, meie väär tegusid ei vabanda enam ebaküpsus või ebatäpikkus nagu siiani, tänasest päevast mõõdetavat meid täiskaalu ja mõõduga. Mõte-mõttelt analüüsib poliitjuht töölis-talupoegade armee vandetootuse sisu:

„Mina, Nõukogude Sotsialistliku Vabariikide Liidu kodanik, astudes Töölis-Talupoegade Punaarmee ridadesse... täitma käske ja korraldusi... valjult hoidma sõjasaladusi... ustavalt võitlema... vajaduse korral ohverdama oma elu...

Kui ma aga... üle astun... siis tabagu mind... põlgus... nõukogude seadus... täies karmuses...”

Kui ma aga... Kiilaspäise poliitjuhi mõttekäigud nagu

ei keerlekski mujal, kui vandeteksti viimase kärpe ümber, mis algab selliste ähvardavate sõnadega. Ta nagu aimaks, et revolutsiooniarmeele õilsate ja ennastohverdavate kohustuste täitmiseks oleme alles liiga paadunud, et soldatilt võib alles siis truudust lootma hakata, kui ta üksusest jalgalaskmise mõte on maha matnud ja lõplikule äratundmisele jõudnud, kui ebameeldiv on „kaaskodanike põlgus” ja kui „õiglased” on karistuskodeksis ettekirjutatud desertööride karistused... Või kas polegi selles truuduse psühholoogias mingi alateadlik, meie jaoks kohandatud loogika: sõdurivande viimasest kärpest kõigepealt ähvardused ja hirm südamesse lüüa, pärast seda tulevad teksti esimeses osas jutustatud voorused nagu iseenesest!

26.

„Paras tots” — see on lahjast leemest tusaseks muutunud meeste üksmeelne hinnang Zooja, pataljoni kom-sorgi kohta. Vaevalt paarikümnene blond naisohvitser, kes käib kolm-neli korda nädalas meile poliittundi andmas. Kui ta uksest sisse astub, peab korrapidaja kõuehäälega „smirnahh” hüüdma ja väga üksikasjalise raportiga esinema; „volna” tuleb alles pärast seda, kui punane plika Uurali-tagusest mägikülalt on oma pisut üleolevalt arvustava pilgu kõige hämaramatesse narikol-gastesse heitnud, valvelseisvate meeste kehahoiaku heaks kiitnud või halvaks tunnistanud.

„Tänase poliittunni teemaks on...” Algab kahetunnine muinasjutt superlatiivides, ammukuuldud, vihastav, uinutav. Propaganda, millel olgu koguni kahekordselt rabav mõju: naisleitnandi sõnad ja naisleitnant ise. Enne-kõike aga naisleitnant ise: oma rassi iludus, täiuslik nai-

sekuju, lääneliselt poleeritud. Siidsukad säärsaapais, mõõdukas iluravi, vahelduv garderoob; oskab ratsapükse kanda, komplimentidele reageerida, iginaiselikult koke- teerida. Kõik selle noore naise vaatamisväärsused on kõrgete etteaimajate poolt meie jaoks määratud; mitte ründavalt agiteeriva propagandistina, vaid kommunismi sinisilmse inglina levitab ta raskestikasvatatavate paga- nate keskel töötatud maa viirukit ja mirri.

54. tagavarapolgu eestlasist koosnevates allüksustes liikudes näib naisleitnandi ülesandeks olevat kiiremas korras komnoorte „rakukeste” loomine. Mingi seletamatu kiirustamise tagajärjel kannatab ta mõnes suhtes tar- gasti läbimõeldud taktika, mille esimeseks faasiks on, nagu igas tõsisemas lahinguski, „lähenemine”. Selleks valib ta ühe või paar sügisel mobiliseeritud ohvrit. Po- seerib väljavalitu ees senikaua — Zooja on sageli mees- konnaruumis meeste keskel — kui too kuidagiviisi rea- geerib. Järgneb kuramaazh, armumäng, mille tulemuseks peab olema õngeläinud kala, nõukogude inimene. Sest ju- ba õige pea järgnevad nelja silma all jutuajamised konk- reetsete ettepanekutega. Paljapäisele vangile sosistatakse suurtest võimalustest, väljapääsust, kiirest tõusust. Kas ei või jah? Nõustumise korral tõmmatakse suuremeelselt kriips kõige mustemalegi minevikule, tõrkumise ohjelda- miseks on aga punase plika väikese sõrme küljes kõik timukavolitused, polgu eriosakonda viivad poomisnöörid.

Oma vägitegudest 54. tagavarapolgus jutustab ta sage- li ja uhkustundega. Kuidas ta selles ja selles allüksuses töötanud, seal ja seal rakukesi organiseerinud. Neist, kes tema ettepanekuile külmaks jäädes kergemast elust ja hiilgavamatest võimalustest oma veendumuste pärast loobusid ta muidugi ei räägi. Salapäraselt kadujate kohta pole väeüksusest omavoliliselt lahkumiste ja üksikmeeste

kulisside taga ülekuulamiste päevil mingisugust statis- tikat. Ühel päeval on kuuseokstel lihtsalt tühi koht, kuhu aga varsti tuleb uus mees. Öhtusel loendusel annab maa- alla vajunud seltsimehe jaoulem nimekirjast veel maha kustutamata kadunu nime hõikamisele lakoonilise stan- dardvastuse: teise üksusse siirdunud...

Teinekord taas on punasel võluinglil oma reaktsioonilise patsiendiga rohkem kannatust. Naisleitnant oskab olla tagasihoidlik, tütarlapselikult häbelik ja punastuv. Siis on ta defensiivis. Ilmutab ehtsana tunduvat huvi eesti keele vastu, laseb endale eestikeelse meremeesté laulu venekeelsete tähtedega kirjutada, õpib selle pähe, pärib andmeid eesti maa ja rahva kohta, kiidab Tallinnat ja tornide väljakut, kus ta korra käinud. Või küsib, kas selt- simees punaväelane ei ole huvitatud oma vabaaja tulu- samast kasutamisest ja kas reamees ei tunne huvi näiteks vene klassikute vastu; tal korteris olevat ühte ja teist, niihästi Tolstoid kui Dostojevskit. Maksim Gorkistki mõndagi, kui ainult nõukogude klassikute vastu huvi on. Kas punaarmee lane viimati ei tunne huvi suusatamise vastu, Tapa ümbruses praegu nii tore lumi, oleks Zoojale instruktoriks ja seltsiks, ah käsi haige, kahju küll. Kom- noorte suusakrossist ikka võiks osa võtta, ega sellest mi- dagi, et seltsimees pole veel organiseeritud.

Nii suuski kui raamatuid tuleb ise tooma minna. Nais- leitnandi hästisisustatud erakorteris gümnaasiumi taga selgub muudki veel. Puhkuseloa hankimine seisvat, hoo- limata polguüleva viimase korraldusega ka kolm aastat teeninud meeste kohta kehtima pandud üldisest puhkuse- keelust, tema võimuses. Kui aga... Diivanil istuv noor naine on paranduspataljoni laselegi kõikidest eelarvamu- sist hoolimata võrgutav, Zooja oskab mängida kuuma kuradikest...

Seda rängem on halastamatuks parteifunktsionääriks muutunud naise kättemaks lepingu murdjale järgmisel päeval.

27.

1941. aastal Venemaale viidud eesti korpuslastega kõrvuti elades märkad nii mõndagi. Igaüks neist on omajagu või omamoodi muutund, keegi pole pääsenud aasta pikuse Siberi teekonna võikast pitserist. Päris raske on mõnikord ära tunda, mõnd tuttavat, keda viimasest kohtumisest mäletasid nooruslikuna, energilisena, täis võitlustuld ja opositsioonivaimu. Nüüd on need mehed tihti ainult iseenda varjud, sõnatu jutustus sellest, millest mehed ise nii tagasihoidlikud on rääkima: et nad kohutavalt on kannatanud. Iga mees neist on näide sellest, kuidas lõpuks ometi tuli alistuda vägivallale, kuidas elu oli alatine kõikumine võllapuu ja viisnurga vahel ning kui masendav ja jõudusööv on selline olukord. Meie, kes pole seda ise läbi teinud, võime kujutleda neid mehi Siberi muldonnides võitlemas pakase, politruki ja nälja surmaga. Ainult aimata võime nende traagilist siseheitlust, kus nõu tuli küsida ainult eneselt ja kus vastuseid polnud rohkem kui üks. Nende tegude hindamiseks, hukkamõistmiseks või ülistamiseks pole volitatud see, kes ise seal polnud.

Meile on nad nagu hoiatavaks tulevikupildiks teest, millest elu ohverdamata ei pääse. Ehkki me teame, et korpuslaste „lojaalsus” on ainult karm paratamatus, valik edasielamise ja surma vahel; ehkki me näeme, millise vastikustundega vana korpuslane poliitvestlusel jutustab Tallinna vabastamisest või Sõrve lahinguist; ehkki me iga päev tunnistame nende ikka veel raugemata siseheitlust,

kerkivad kõigest hoolimata valusad mõtted ja tõsised küsimused. Kas hirm pole rooste, mis tungib aastatega sügavamale, vallutades üha uusi regioone? Kas ühel päeval pole hirm saanud käikvõimsaks, ainuvalitsejaks, halvanud südametunnistuse, tehes viimasest sõnaõiguseta automaadi? Kas lõplikult või vähemalt osaliselt valmis, nõukogude inimese kõikidele mõõtudele vastav Venemaa eestlane pole selle arenguprotsessi lõpu tulemus, mille algusel meie seisame ja mis juba tükk aega toimunud kojujõudnud eesti korpuslastes. Mis aitab intelligents, kasvatus või kultuuriipiirkond, kui on elutahe inimese tugevaim eluavaldus. Kuulekus ei tarvitse olla veendumuse tulemus, peaasi, et käsk saab teoks ja hiiglamehhanismi elavad rattad ei tõrgu.

28.

Asja algatajaks oli muidugi Zooja. Surma või tervenemist ootavad paranduspataljoni lased rakendati ühel päeval „kunstilisse isetegevusse”. Ammu juba kõneldi tulusast ja kultuursest vabaaja veetmisest, poliitjuhtide üksmeelse hinnangu kohaselt oleme läind, passiivsed ja vaimsete huvideta. Naril pikutamisel ja lakke vahtimisel olgu aga nüüd lõpp — ansamblid ja kultuuritöö käima!

Kedagi muidugi ei sunnitud, kuid üleskutset tuli niisama tõsiselt võtta kui käsku — seltsimees komsorgi ettevõtte leidis ühesõnaga vaimustatud vastuvõttu. Sõõgisaalis tehti veidi ruumi, pingid-lauad tõsteti seina äärde virna, ja algas vastloodud laulukoori esimene harjutus. Ühest paljapäisest, endisest kõstrist tehti koorijuht, repertuaari valis Zooja ise eesti keelde tõlgitud pnaväelase laulikust. Keegi ei pääsenud ühisüritusest, vähemalt lihtne polnud Zoojale luua passiivsust õigustavaid ette-

käändeid. Lauluhääle puudumine või täielik ebamuusikaalsus tähendas ainult pingutavamale kunstipõllule siirdumist — tuli end punatähe orderit kandvale teise roodu seersandile „püramiidi tegijana” üles anda. Jefeiterist staabikäskjalg organiseeris mustakunstnikke, trikimehi, lina taga hamba väljatõmbamist ja muud põnevad, eestlasest sanitarinstruktori ülesandeks jäi humooristlike — Adolf Hitlerit ja tema armeed õigesse valgusse seadvate palade välja haudumine, paranduspataljonis viibiv Venemaa eestlasest vahendusohvitser tõlkis sõnalise repertuaari Zoojale läbivaatamiseks ja heakskiitmiseks või tagasilükkamiseks vene keelde. Pidu tulevat, paranduspataljonlaste kunstilise isetegevuse suur paraad!

Ühisürituse võimsad kontuurid muutusid seda suurejoonelisemaks, kui ühel õhtupoolikul paranduspataljoni eeskotta ilmus viis näitsikut. Ütlesid end Tapa gümnaasiumi õpilased olevat, neile antud käsk meie üksuse staapi ilmuda. Asi hakkas koitma, kui kohale jõudis veel üks blond ja nääpsuke tütarlaps, kes end gümnaasiumi komnoorte sekretärina tutvustades teatas, et nad tulnud õppiva noorsoo ja võitleva punaarmee vahelisi sõprussidemeid tugvendama. Nad tulnud vabatahtlikult ja vaimustusega, sest koolinoorus olevat igavesti tänuvõlglane punaarmeele ja punalipulisele sõjalaevastikule vabastatud ENSV ja lähedate õppimisvõimaluste eest!

„Tulime õppiva noorsoo ja võitleva punaarmee vahelisi sõprussidemeid tugevdama, tulime ütlema, et koolinoorus ei unusta ja on igaveses tänuvõlguses punaarmeele ja punalipulisele sõjalaevastikule vabastatud ENSV ja...” kordab tütarlaps väriseval häälel oma päheõpitud ja segi minna ähvardavat salmikest meeskonnaruumis meeste keskel, samuti — kolmandat ja viimast korda — punases nurgas lamavatele palavikuhaigetele, kuhu korrapidaja

juhib meie peenikesed külalised ringkäigu lõppedes. Kuuleme, et kohe minevat lahti rahvatantsu harjutus meie piduõhtu ettevalmistuseks. Meie pataljoni komsorg käinud kooliõpilaste toetuse palumiseks gümnaasiumi direktori jutul, kes lasknud võimlemisõpetajal tüdrukud välja valida.

Sel õhtul hüürgasid tõbiste ja santide pataljoni suures meeskonnaruumis rõõmsad pillihääled. Niikaua oli Zooja kõiketeadlike näpunäidete juhatusel teostuvas tantsuharjutuses karmi asjalikkust — kuni keskpõrandale asus näost lõkendav esimese roodu komandör. Vaatas, kallutas pead kord ühele, kord teisele poole, lõi käte-jalgadega takti kaasa — njeet, ploho, nii küll ei lähe! Pillimees, kiiremini, tempot — tjempot! Et aga tjempot ei tulnud, mäng vahete-vahel koguni katkes — katkes ka punaleitnandi kannatus, haaras pillihäältest sündmuspaigale meelitatud seinäääres seisva matsaka naisseersandi — ja lahti läks marutans. Seersandi seelikusaba aina lendas ja komandör lisas juuksesalgu lehvides muudkui hoogu. Ja korraga, nagu nõiavitsa löögil, oli põrand venelasi täis, kohale ilmunud lõõtsmoonik hüürgas pataljoni kingsepa käes nagu lõhki minemas; kokk Ljuba, poliitjuhid — naisohvitserid, velskerid, sanitarid, staabipersonaal — kõik hüppasid vägevas ekstaasis, vana puupõranda rakesdes. Ei heidutanud isegi naiste nappus ülemealikuid tantsust haaratuid: rätsep kahmas juuksuri, ülemlakk kargas pataljoni komandöri tentsikuga, veidrat tantsurõõmu eemalt silmitsevad eestlasedki kisuti põrandale, vaesed gümnaasistid kilkasid päris ehtsast surmahirmust — paranduspataljonis tantsiti tõepoolest sel õhtul.

* *
*

Esimene rahvatantsu harjutus jäigi viimaseks, püramiidid lagunesid, laulukoor sulas, Zoojagi kadus ühel päeval silmapiirilt. Poolametlikult jutustatakse paranduspataljoni likvideerimisest, eestlasist koosnevate 54. vene tagavarapolgu allüksuste liitmisest Tallinna Eesti Laskurkorpusega ja peatsest kolimisest. Sinnapoole vihjavaiks tunnuseiks on ehk igapäevased meeste ärasaatmised Tapal asuvatesse pataljonidesse, vanade korpuslaste Tallinna ümberpaigutamine ning vene keelt oskavate abijõudude ametisse palkamine pataljoni staapi, kus juba mõnda aega käib sügisel mobiliseerituile punaväelase raamatu väljakirjutamine.

29.

Peaaegu märkamatult on saabunud detsember. Varemetses Tapa on paksu lume all, mida meidki mõnikord saadetakse rookima. Pärast Sõrve lahingute ning ENSV lõpliku vabastamise tähistamise miitingut ja NSVL uue hümnipähetuupimist sotsialistliku töövõistluse korras oleks paranduspataljoni ellu tekkinud nagu kõhklev seisak. Poliittundide andjadki on vist väsinud, end tarkusest tühjaks rääkinud. Eesti keelt vaevalt porssivad poolvenelased, keda pataljonis õige hulk, täidavad seetõttu õppejõudude ülesandeid, jutustades mingisuguses kolmandas keeles „jisamaasõjast” ja muust sellisest. Kui nariveerel tukkuvaile tõbistele keegi enam midagi hingekosutuseks ütelda ei oska, tuuakse ülevalt ambulantsist Veera, pataljoni uus naisvelsker. Too jutustab vähemalt hügieenist. Sellest, kui tähtis on sagedane juusteamamine, saunas käimine, õigeaegne raport täi avastamisest. Punaväelase suurimaks vaenlaseks fashistide kõrval olevat just nimelt täid. Kadu täidele, võitlus täide vastu, elagu

täivaba reamees! Võitlus täide vastu saagu igale südameasjaks ja igamees elustagu seda omaenda nahal ja särgis!

Vorm II on ajamärgiks. Kui pataljoni staabis hakatakse huvi tundma meeste juba kirjapandud mineviku vastu, on midagi teoksil või tulemas. Ühtlasi tähendab see ülekuulamist aegluubis, kus kohtualusele antakse aega nii järelemõtlemiseks kui ka unustamiseks. Kord kuus või paari kuu tagant, samuti allüksusest lahkumisel ja uude saabumisel, toimub ülekuulamine. See on vastamine iseenesest süütuna näivaile küsimusile, juba komisjoni laua ees esitatud ankeedile. Kus, millal, kes? Selliste pikkade ajavahemikkude tagant kohtuniku palge ette astumise ohtlikkus seisnebki just inimliku mälu omaduses unustada bluff ja hoopis ustavamini säilitada tõsiasju. Julgetele meestele, samuti neile, kes staapide ja kantseleide asjaajamist arvavad tundvat, tähendab aga iga uus ülekuulamine sageli teretulnud võimalust oma mineviku „korrigeerimiseks”. See ohtlik operatsioon seisneb kord esitatud elulooliste andmete olukorrale ja ajanõuetele kohaldamises mahasalgamiste või juurdelisamiste abil, seda mööda, kas on kasulik olla „musta minevikuga mees” või „puhta minevikuga mees”. Need on kaks põhikategooriat, milleks meid vorm II kuues ja seitsmes, osalt ka kaheksas küsimusteveerg liigitab meie „okupatsiooniaegse tegevuse ja armeedes teenimise” põhjal. Konjunkturi haistev mees teab, millal üks või teine seisus parajasti tulus: millal minevikukopsule pisikesi plekke vaja, missuguses olukorras partisaanitegudest jutustada, millal oma tõepoolest kriitvalgesse biograafiasse mõni reaktioonilist laadi armulugu või eksirännak fantaseerida. Saame selles suhtes iga päevaga targemaks, vähemalt iga teine mees on jõudnud oma esimesel ülekuulamisel lausunud sõnu kahetseda. Uustulnukad on selles suhtes eelis-

tatumas olukorras, me ei keela neile mõne kuu jooksul tehtud tähelepanekuist saadud elutarkust. Nad teavad, et juba augustis punaväkke mobiliseeritud Võru- Valga- ja Petserimaa mehed, kes Sõrve säärel kangelassurma leidnud, olid need, kes punases komisjonis salgasid maha iga-sugused suhted okupantide ja boshevismivastase võitlusega. Uued mehed teavad, kui tervislik on olla pisutki „kahtlane” või „ebausaldatav”, seepärast võib igaks juhuks mainida näiteks kahe nädala pikkust väljaõpet Kloo-gal või sanitari-karjääri Kehras. See võib homme päästa kommunistliku maailma-revolutsiooni eest sõtta mine-misest. Kuigi esialgsete kinnituste põhjal peaks vastmo-biliseeritute frondile pääsemise võimalustel lõpp olema. „Alusetuid ja meie vaenlaste poolt levitatud” kuulujutte, nagu tahaks punaarmee juhatus meid ilma korraliku väljaõppeta kahurilihaks saata, on tõde armastavad po-liitjuhid korduvalt ja energiliselt dementeerinud. Meile on tuhat korda öeldud, et ENSV territooriumilt meid välja ei viida, et võime kõne alla tulla ainult noore liiduvaba-riigi piirikaitse-, politsei- või rannavalveüksustena. Maar-jamaa on aga põlisvaenlasest puhas, Sõrve kivimajakal lehvib punalipp, oma töö teinud Eesti Korpusti marssal Govorovi kaheksanda armee allüksusena tagalateenistuses loorberitel puhkamas — hing, kisenda rõõmust!

30.

Isegi sel aastal tulid jõulud. Viimase silmapilguni pol-nud saabuvaist pühadest midagi kuulda; isegi jõulupü-hade reaktsioonilisest olemusest ei võetud poliittunnis vaevaks jutustada. Näis, et neist ristirahva pühadest min-nakse lihtsalt vaikides mööda. Kuid üheteistkümnendal tunnil, kahekümne neljanda detsembri hommikul, tuli

see, see, mida enam ei oodatudki: rooduvanema korral-dused jõuluõhtuks! Muidugi ei kõneldud seejuures jõu-ludest või Kristuse sünnimisest. Lihtsalt praasnik tulevat, voot. Juuksed nudiks, valge riideriba pluusikaelusesse, värsked kuuseoksad külje alla, paar meest saadeti kirve ja seersandiga linnaservalt metsast kuuske tooma, mille-le kõrgemalt poolt ei antud ei nime ega omistatud ots-tarvet.

Et jõulutunne on midagi häirimatut, välistest asjaolu-dest sõltumatut, seda kogesime paljaspäiste poolvangi-dena sel unustamatul jõuluõhtul. Jõuluõhtul, kus võib-olla erilise teravusega selgus ja ilmnis piirjoon samasse ruumi kogunenud kahe teineteisele põhiliselt ja alustala-deni võõra maailma vahel. Seda tunnet nagu ei sobinud häirida lasta ei tavalise suurusega hirsipudru-kulbitäiest, meeskonnaruumi välisukse kõrvale nurka paigutatud tüh-jast ja pimedast jõulukuusest ega kuuse ümber lärmitse-vatest nõukogude inimestest. Otse vastupidi: nagu puh-tamaks ja haaravamaks kujunes see jõuluelamus, mis vaatamata pimedusele, tühjale kõhule ja purjus rooduko-mandõri irvitusele ikkagi meieni oli jõudnud ja meisse asunud. See polnud üleaarne mornitsemine või mineviku-mälestusist härdaks muutumine, see oli sületäis valgust, soojust, elujulgust. See oli lohutussõnum kahe tuhande aastaselt kultuuripärandilt, mis näinud lugematuid tü-ranne, lõpmatut ülekohut ja vägivalda, kuid mille sala-sosin on inimestele andnud imejõudu nende teekonnal läbi aegade: ärge kartke!

Ei, ainult muigama paneb terve see parteiinstruktsioo-nide kohaselt jõulumõtet labastada püüdjate jõuk roodu-kingsepast keskpõrandal kaaberdava shtarshinaani, kelle üritused mõtteisse vajunult istuvate või omavahel tasa-kesi vestlevate eestlaste keskpõrandale tirimiseks ja

numbritega esinemiseks pole andnud tulemusi. See meie tõrkuv vastumeel ei saanud keskpõrandale ja jõulukuuse ümber üksi jäetud venelastele märkamatuks jääda; nad on tihti ülitundlikud aimama ja aru saama, kust tuuled puhuvad. Eks seepärast vist alustandki pisut solvunud roodukomandör lava äärel seistes ja seersandist-tõlki vennalikult pluusihõlmast hoides lepitavat jõulujutlust:

„Tavaarishtshi!”

Paus.

„Perevedii!” See oli öeldud tõlgile.

„Seltsimehed,” tuli kohmetanud seersandi suust.

„Tavaarishtshi!” kõlas tuikuva komandöri suust uuesti ja vägevasti. „Kui meie, vene inimesed, vaenlast peksame, siis meie, vene inimesed, ka peksame”.

Tõlkimispaus.

„Tavaarishtshi! Kui meil aga on praasnik, siis on meil praasnik. Täna õhtul on meil praasnik, tavaarishtshi, sellepärast meie tantsime, tavaarishtshi! See on kõik, seltsimehed! Kas saite aru, seltsimehed? Muusikat, davai tantsuujem!”

Seersandi eestikeelsed sõnad uppusid venekeelsetesse kiiduavaldustesse. Kingsepp tiriti lõõtsmoonikuga lavale, laulu- ja tantsuhimulised tormasid rüsinall pillimehe kannul, roodukomandör juba seisis ja ootas koorijuhtimiseks tõstetud kätega. Number tuli numbri järele, kaeblikke rahvaviise, eestlaulja ja refrääniga võitluslaule, meile juba tuttavaid ja ammukuuldud, uusi ja võhivõõraid — pausideta, hoogsalt, vaimustusega. Kui juhtuski, et kooril tuli sõnadest puudus või pillimees jäi võõrale loole õige tooni otsimiseks kauaks pilli proovima, tormas lauluhoog, ainult ühe või paari solisti kantuna, teiste sõnadeta kaasaümisemise ja käte laulurütmis kokkulöömise toetusel edasi, kuni lugu sai uuesti kõigile tuttavaks,

koor uuesti leidis hetkeks kaotatud laulujärje, kingsepp õiget tuuri tabades võis lõõtsa mehiselt sirgu vedada ja meeskonnaruumi täitis taas särasilmsete venelaste kõrvulukustav, pikaltvenitatud ülatoonides uluvalt-kaeblik laul. Laulule järgnes tants — soolotants, paaristants, tantsiv karusell — viisita ja muusikata, ainult naiste kilkamiste ning meeste hõikamiste — jalatrappimiste saatel ja rütmis. Mingist seletamatust, meile arusaamatust inspiratsioonist haaratuile, lava jäi peagi kitsaks, põrand sai tormavaist, õhkukargavaist, valjustihüüatavaist ja otsekui müstilisest siserõõmust nakatatud olendeist täis, kes nagu polnudki pärit sellelt planeedilt.

Keegi nariveerel istujaist oli nagu poolkogemata endamisi ümisenud tuttavat jõuluviisi. Sellest arglikust helist paisus unustamatu jõululaul, ilusam ja haaravam kui kunagi olen kuulnud:

„Püha öö, õnnistud öö...”

Algul vaikselt, nagu ebakindlalt ja lubaküsilvalt, siis aga kord-korralt paisudes ja kõlavamaks muutudes. „Kristus on sündinud teil!” mürises juba paarisaja enesekindluse leidnud mehe ühislauluna, mis pimedale kuu-sele tõi nähtamatu küünlasära ning pani viisnurga alla painutatud meeste kõrvus helisema kodukiriku kellad, sisendades neisse jõuluõhtu julget rahu. Ja kes teab, ehk meenutas paljaspäiste eesti meeste ootamatu jõululaul nagu kokkunult keskpõrandale jäänud pillerkaaritajatelegi kauge lapsepõlve ammuununenud jõulumeeleolu?

Kas ei kõnele sellest Stepiani imelikult pingutatud ilme? Kogu õhtu olen seda umbes 45-aastast kiilaspäist pataljoni juuksurit teravalt silmitsenud. Teistest omamaalasist erinevalt on ta jõuluõhtul üksinda käsipõsakil istunud pimedas narinurgas. Laulu lõppedes tõuseb ta ja hii-lib välisukse poole.

Lähen talle järele. Ta seisab liikumatult õuel minu lähenedes ta nagu ehmub, äiates kuuekäisega vargsi üle näo.

„Ilus õhtu,” lausun mittemidagi märganud teeseldes.

„Jah, jõulud,” saan vastuseks.

Ma ei eksinud: Stepani silmis läikis pisar. Pisar järgnes pisarale, endisi aegu näinud venelane nuttis paljukkannatanud inimese jõulunud.

Sel sõnatul viisil sõpradeks saanuina vaatlesime tükk aega jõuluõist tähistavast. Alt linnast kostis summutatud pillihääli. Kui kahekesi toa poole astusime haaras Stepan mu kuuehõlmast ja palus tagaaetud metslooma hirmunud silmadega mulle otsa vaadates, et ma sellest kellelegi ei kõneleks.

31.

Polnud vist kellelegi üllatuseks, et too kähiseva häälega koolipoiss Petserist osutus eriosakonna poolt ametisse palgatud pisinuhiks. Juba ta piiriäärne päritolu ja vaevumärgatava murdevarjundiga emakeel tekitasid kohe, kui ta paranduspataljoni saabus, tema vastu mingi traditsioonilise umbusalduse. Lisaks tuli veel asjaolu, et mees oli terve kui purikas, vähemalt meie kohta kehtivate mõõdupuude kohaselt, ja et tal oli mõtlema panevalt julge lõuavärk. Värskest mobiliseeritu nagu kõik teised, lubas ta aga tiblaid kõik ükshaaval orgi otsa ajada, kui Peipsi taha ei kao. Kirus avalikult ja kõikide kuuldes sööki, sisekorda, poliittunde, varustust; samas jutustas laia häälega, kuidas Saksa armees olnud kõik hoopis viisakam: markitender, urlaub, neli tekki ja säärikute kandmisõigus. Vabal ajal äritses puskariga, käies seda linnast mingisugustest allikatest toomas. Ta kunded olid ta sõb-

rad; pisikesel petserlasel näib olevat suuri ja mõjukaid sõpru, kes ta ilma pikemata garnisoni vahiputkast välja tõid või patrulli käest päästsid. Ta voodinaabergi oli üks ta sõpru, täielikult sassiläinud närvidega kaubatarvitaja, kes tõenäoliselt viinastatud olekus enesekontrolli kaotades jutustas tähelepanelikult kuulavale spioonile liiga palju. Vana politsei ase oli ühel hommikul tühi.

Üldiselt pole aga sellised jämedakoelised pisinuhid oma vilumatuse ja seega hõlpsasti äratuntavuse tõttu oma ümbruskonnale eriti kardetavad. Vargapoisil on ju ikka vargapoisi nägu ja ainult vana ja kogenud sulil suudab oma halbu kavatsusi ning kurje mõtteid meisterlikult maha surudes hingepeinadeta oma mängu mängida. Eri-osakond ja üksuse poliitjuhtkond talitaks küll arukamalt, kui lihtsalt loobuksid selliste kvalifitseerimata jõudude tööle rakendamisest, kes, tänu meie haistmismeelte pidevale teravnemisele, avastatakse enne esimest raporti ja kes järjekult on kahjutuks tehtud. Või vähemalt niipalju peaksid tööandjad oma noori palgalisi instrueerima, et nuhk pole ajalehe reporter, kes läheb võhivõõra inimese käest pärima, mida too bolshevismist arvab või kus seltsimees Saksa okupatsiooni ajal viibis. Selline südamemasjade arutlemine käib täiesti napolisõnaliseks muutunud meeste seltskonnas valitsevate etiketinõuete ja hea tooni vastu, kõnelemata sellest, kui kahtlustäratav selline teguviis on. Samuti seda, et nuhil ei sobi omavahel kuuldekaugusse istuma asetudes lihtsalt kõrv kikkis kuulatama jääda. Tulemuseks on ainult see, et alles äsja riigipööret või dünamiidiplahvatust plaanitsenud salapäraseid mehed hakkavad nagu ühest suust ja südamest stalinlikku konstitutsiooni ja töörahva valitsust ülistama — kuid ega nuhil kõlba seepärast mürgiste meeste pahatahtlikku pilget taibateski punastada ja saba sorgu tõmmates kuuldepositsioonilt minema joosta!

Tunduvalt lihvitum ja seega hoopis hädaohtlikum nuhi-tüüp on too umbes kolmekümne-aastane Venemaa eest-lane, kes oma haigete jalgade tõttu rivikõlmatuks tun-nistatud ja on juba pikemat aega paranduspataljonis. Samm-sammult ja pikkamisi on ta — tänu oma silma-paistvale intelligentsile, siirale ja kompleksidevabale käi-tumisele, erakordselt hästi säilinud emakeelele ja teata-vas mõttes mõistatuslikule reameheseisusele — oma ku-nagiste rahvuskaslaste usalduse võitnud. Vähemalt selle umbusu ja eelarvumuste barjääri, mille taha kas õigus-tatult või ülekohtuselt surutakse peaaegu eranditult kõik halvasti eesti keelt kõnelejad — on too Kaukaasia viina-marjapõldudest, eestlase sitkusest ja toobiga marjaveini joomisest jutustav revolutsioonistaastail maailmavalgust näinud Venemaa eestlane suutnud olematuks teha. Ta on üks meist. Ta oli seda niikaua, kui mingisugused salapä-rased meeste ülekuulamised kokku langesid selles nari-nurgas väga populaarseiks saanud anekdootidega, kus tema ja ta head sõbrad tihti pikutasid ja haigeid jalgu parandasid. Kui juba hilja oli, märkasime mehe nägema-tut kätt paaris teiseski eriosakonna huvi äratanud mine-vikuloos, meenutasime, kui osavasti too kunagine sugu-vend oli osanud meile läheneda ja kui naiivsed olime talle usaldust kinkides. Meest ennast ei näi aga meie muutu-nud suhtumine põrmugi häirivat, igavesti sõbraliku nae-ratusega ilmselt väga pingutusrikkaid päevi näinud näol mängib ta oma ehtsana tunduvat ausa mehe osa edasi.

Mida uskuda või mõelda, kui su vana ustav sõber ühel jalustrabaval päeval osutub meheks, kelle üleöö muutu-nud käitumine paneb sind mõtlema muremõtteid? Kui pead kartma hakkama lahingukaaslast Krivasoost või Vuoksa äärest? Sa muidugi ei tea tema lugu, ainult aima-ta võid, mis sünnib ta nagu füüsilisest valust kokkupigis-

tatud huulte, kahvatute põskede ning tummalt vaikivate silmade taga. See oli lihtsalt juhus, et sattusid nägema vorpe ja peksujälgi ta punetaval seljal, samas pani see aga sind mõtlema ja meenutas sulle sõbra käikusid üles pööningutappa, kus asub pataljoni eriosakond. Sellest aga piisab järelduste tegemiseks, sest see on reegel: mees, kelle eriosakonna Abakanovid-Voenkovid paljastavad, kes aga siiski oma saatuskaaslaste sekka tagasi pöördub, os-tis enesele, teatud kohustusi-ülesandeid enda peale võttes, elu. Mis aga ülekuulatavatatega hermeetiliselt eraldatud tillukese ukse taga tõeliselt sünnib, kuidas neid kõnelema sunnitakse või vaikima ähvardatakse, seda teavad ainu-üksi need, kes selle kogemuse võrra rikkamaina on haud-vaiksed ja kellelt nende parim sõbergi pole võimeline meelitama ühtegi silpi.

Maailm jääb kitsaks ja õhku väheseks. Inimesed on sünged ja enesessetõmbunud, neile jääb üha vähem usal-datavaid sõpru, tekib üha rohkem põhjusi ettevaatuseks ja umbusaldamiseks; sellegi vabaduse armetu ring tõm-buks nagu iga uue päevaga üha enam koomale. Ööseti ärgatakse tihti võpatades, kahekordsetel naridel oiatakse ja ulutakse kaeblikult, hüpatakse nagu surmahirmus ja kuhugile põgeneda püüdes prantsatades põrandale.

32.

Sündiski see, millest juba ammu jutustati: eestlased eesti üksustesse! Kõik Tapal asuvad 54. Vene jalaväe tagavarapolgu alla kuuluvad segaüksused likvideeriti. Kolm aastat teeninud mehed saadeti Tallinna Eesti Kor-pusega liitumiseks, venelased jäeti paigale, meile öeldi vaid, et sõidame.

Maabusime Narvas. Meie uus elujärk algab endistes

Kreenholmi vabriku laohoonetes, mis on meie seniste eluasemetega võrreldes klass kuninglikumad. Siin, Hermannini kindluse taga jõe ääres, asub 234. Eesti jalaväe tagavarapolgu nn. karanteen. Oma inimeste eest hoolitsemisele vihjavat nime, mis suurte tähtedega kasarmuvärvasse püstitatud loosungile maalitud, väärrib see ettevõtte küll ainult mingi meelsuse ja poliitiliste küpsuskraadi järgi mehi grupeeriva jaotuspunktina. Siia saabub pidevalt uustulnukaid küll kodudest vastmobiliseerituina, küll haiglatest ja paranduspataljonidest, küll likvideeritud segaüksusist Tapalt ja Rakverest, ja niisama pidevalt lahkub siit mehi pärast kahenädalast karanteeniaega. Igal hommikul seisab pikkade laohoonete ees minekuvalmis rühm, kellele karanteeni komandör — sm. Vörse, kunagine raskekaalu poksija Tartust, — ütleb lahkumissõnu. Kord on need Rohukülla lennuvälja taastamistöödele sõitjad, kord läheb vastmobiliseeritute labidamehe teekond Hiiu- või Saaremaale, kord algab riigile üliodava tööjõu sõit Leetse maaninale, kus punaarmeeasiks rõivastatud eesti mehed puhastavad ning seavad korda Leetse tuletorni lähedal asuvaid maa-aluseid kindlustusi. Lahkujaist mornimad on vahest need, keda „lahinguülesanne” viib Venemaale: Kingissepa heinu pressima. Kuigi mornitsemiseks või kaaslasele „viisakama otsa” langemise puhul meelehärma tundmiseks pole mingit põhjust, sest meeste selekteerimine, ühesse või teise töögruppi sattumine, ei näi siin orjaturul mitte tühipaljas juhus olevat. Juba oma struktuurilt on see idapiirile peatuma jäänud üksus saladuslik ja ebatavaline, koosnedes A-, B-, C- ja D-alaroodust, mis ühtekokku moodustavad 234. tagavarapolgu esimese pataljoni esimese ja ainukesed roodu. Neid nii meeste arvult kui ka koosseisult tihti väga ebavõrdseid tütarrooduseid lähemalt silmitsedes selgub, et mehe

kuulumise ühe või teise tähegrupi alla, samuti mehe paigutamine A-st B-sse või D-st C-sse, määrab mehe poliitiline minevik, käesoleval juhul järelikult vorm II kaheksa küsimust, mis meile sellessegi üksusse saabudes esitatakse ja mille raamides toimuv ülekuulamine on „eesti üksuses” kõiki seniseid põhjalikkuse ja üksikasjalikkuse rekordeid kaugelt ületav. Märkimisväärse asjaoluna on aga vorm II dokumenteeritud minevikufaktide kõrvale kerkinud „rühmakomandöri hinnang”, mille sisu muidugi ei tea, mis aga pole ega saagi olla ainult ühe rühmakomandöri antud mehe praeguse käitumise hinnang. See on sügisel mobiliseeritu käitumise kohta kõikides üksustes sooritatud arvepidamiste ja tähelepanekute kokkuvõtte, mille sisu annab ümberkasvatuse koolis viibiva eesti mehe tumedale minevikule kas andestavama või teravamalt hukkamõistva varjundi. Jaotuspunkti praktilises elus tähendab see, et mustadest meestest kõige puhtamad, kel on suuri lootusi läänerannikule kindlustustöödele või Tallinna sadamasse laevu laadima pääsemiseks, koondatakse A- ja B-roodudesse, C- ja D-roodud hõlmavad seevastu, värvünüansse hoolikalt eraldades ja silmas pidades, mustadest meestest kõige tumedamaid, kes võivad Leningradi oblastis tuhandel viisil kasulikud olla ja kellest osa juba saadetigi Kingissepa lähedale küladesse heinu pressima.

33.

Meil öeldakse olevat puhtakujuline eesti väeüksus; me mõelgu sellele, et oma hea või halva käitumisega teeme eesti nimele kas häbi või au. Sellele samale eesti nimele, mille eest rahvuskorpuslased, eesotsas kindralleitnant Pärnaga, nii ennastsalgavalt võidelnud. Vist sellegi eesti nimele, millest Voroshilov kõneles, kui ta — nii seisab

klubiruumis pataljoni seinalehel — 1942. a. sügistalvel Uurali mägikülas ülesrivistatud eesti meestele kõnet pidades toonitanud, et ta loodab suure isamaasõja ühisfrondiga liitunud eesti rahva parimaill poegadelt „tegusid, mille pärast eesti rahvas ei tarvitseks häbeneda”.

Mis tähendab selline „eesti üksus”. Kellest koosneb seltsimees Ermeli väeosa, mille staap asub Narvas ja mis on üks Tallinna Eesti Laskurkorpuse allüksusi? Tagavarapolgu kolm vägevamat — polgu komandör, polgu komandör poliitalal, polgu komandör rivialal — kes nad on? Kaks esimest on Venemaa eestlased, mõlemad alam-polkovnikud, kes Eesti Vabadussõja punaste poolal võideldes kaasa teinud; kolmas riviala komandör, kolmest suurest kõige väiksem, aukraadilt major, on üleajateenija Eesti armeest, kes punaarmee tähelennu sooritanud ja kelle räuskavat allohvitseritooti kõik Haapsalu Scouts-pataljonis 1935 — 37 aastail aega teeninud mehed peaksid mäletama. Pataljoni ulatuses ja pataljonist allapoole tähendab selline „rahvusväeosa” aukartustäratavat rida -ov-, -ski- ja -kin- lõpulisi sisisevaid perekonnanimesid, kellest ükski pole puhas slaavlane, kõik aga pool-, vee- rand- või kolmveerand-venelased. Päriseestlased ilmu- vad silmapiirile alles jao-, rühma- ja roodukomandöride- na; harukordseks juhiks on eestlasest pataljoni koman- dör. Seejuures on näiteks huvitav jälgida, millises järje- korras ja kuidas eestlasist ohvitserid omavahel platsee- ruvad. Mitte vanus, sõjaväeteenistuses viibitud aja pikkus või mehe isiklikud omadused, vaid ustavuse printsiip on kahe samas aukraadis oleva ohvitseri alluvusjärjekorra määramisel otsustavaks teguriks. Kui roodus on kolm leitnanti, kellest üks on Eesti sõjakooli lõpetanud, teine punaarmee eestiaegsest nahaseisusest ohvitseriks ülen- datud, kolmas aga isamaasõja päevil reamehest õlarihma

ja säärikuteni jõudnud — siis on sõjakooli lõpetanud oh- vitser alluvusjärjekorras viimane. Parteilasest noorem- leitnant on kõrgem mees kui samakraadiline parteitu; parteiliige on parteisse sissepääsu ootavast kandidaadist ka sõjaväelasena vanem. Samad seadused näivad kehtivat ka nooremate komandöride karjääri ja positsioonide suhte- tes. Siin pole aga truuduseprintsiibile rajanevad seisuste vahed nii komplitseeritud kui ohvitserkonnas, sest Eesti Korpuses ei ole, väljaarvatud ainult mõni erandjuhtum, eestiaegseid allohvitseri. 1941. aasta südasuvel Vene- maale viidud Eesti armee seersandid-veltveeblid on kas reameesteks degradeeritud, silmapiirilt hoopis kadunud või ka punaarmee ohvitseriseisusse tõusnud, mõnikord majorini kerkinud. Eesti vabariigi aegsete kõrgemate oh- vitseride saatusekurvi silmitsedes näeb ainult järsku lan- gust. Parimal juhul on mõni endine kapten end suutnud veepeal hoida, sealt ülespoole algasid inimesed, kelle positsioon või teenistuskohd oli „kodanlikus armees” liiga kõrge ja kes seetõttu juba „rahvusväeosade loomispäevil” Siberis jäljetult kadusid.

Eesti Korpuse soolaks aga on need arvukad Venemaa eestlased seersandid-ohvitserid, kes laskurkorpuste tee- konna algusest peale on kaasa teinud ja kes kolm aastat teeninud meeste arvates olnud ja olevat „kõige kuradi- mad”. Nemad — koos päriseestlastest kommunistidega — hoolitsevad poliitjuhtidena meie poliithariduse taseme tõstmise eest, kurikuulsate eriosakondade valitsejatena meenutavad nad meile iga hetk meie süüd.

Päevakorras on marsiroodude moodustamine. Mees, kellele antakse vildid, kaks paari jalarätte ja katelok — karanteenis süüakse söögisaalis ja konservipurkidest valmistatud plekkausikestest — on frondile määratud ja juba homme ootab teda ärasõit. Eesti Korpus olevat soovi avaldanud Kuramaa lõpplahingutest osavõtmiseks — nii jutustavad poliitjuhid, pataljoni seinaleht ja „ajaloolise otsuse” vastuvõtmise puhul korraldatud miitingu välgkõnelejad. Terve see jutt aga ei näi klappivat; miks muidu arvab roodukomandör, et vanad korpuslased olevat tagalateenistuses „lõdvaks ja mugavaks” muutunud, et suured mehed olevat nagu „vanad naised”, kes halisevat ja kelle suust ei kuulvat muid sõnu kui „puhkus”, „kolm aastat”, „kodu ja naine”. Või mispärast mehed on korraga nii sünged, mispärast marsiroodu määratud ja ärasõitu ootavad kõnnivad sülitades ambulantsi vahet — või kus on too „entusiasm ja otsustavus”, millest seinalehed kirjutavad ja mis rindelehe „Punaarmeele” arvates iseloomustavat „taas lahingutele asuvaid N. väeüksuse ohvitseri, nooremaid komandöre ja reavõitlejaid.” Klubiseinale ilmub koguni suureformaadiline „marsiroodu erinumber”, kus meeste näod on säravaks maalitud, kus ärasõitu ootavaid kutsutakse vabatahtlikeks ja kus „uuteks mehetegudeks” startivad Narva ja Novosokolniki kangelased annavad enesekindlaid lahkumisintervjuusid.

A- B- C- ja D-roodude müsteerium saab selgemaks, kui ühel päeval seisab sõiduvalmis rindegrupis esimesi sügisel mobiliseeritudki — kõik A-roodust, kõik „puhta minevikuga” mehed, kelle vorm II seitsmendas ja kahek-

sandas küsimuslahtris on pikk kriips ja — „njet”. Mehed, kes paberite põhjal — pole osa võtnud bolshevismivastastest võitlustest ei omakaitse, ei Saksa ega Soome armees ning kes pole teeninud Saksa okupatsiooni või Eesti Vabariigi aegses politseis. Tegelikult tähendab see tihti vanu rindekarusid, kes vägevaid taplusi näinud, kes aga punasesse armeesse kukkudes pidasid paremaks kuulsuse ja paelad maha salata; suur osa neist aga asub tõepoolest esmakordselt sõjasõidule, poisikesena, kes esmakordselt kodust väljas, poolsandina, keda eelmised isandad ja mobilisatsioonikomisjonid säästnud, ebanormaalsena, kes pole end vist küllalt juhmina näidata suutnud. Isegi meie prohvetihabemega lahkusu jutlustaja Saaremaalt, kes vatipüksteski jäänud püstipäiseks palvevennaks, harrastades söögipalvet ja piiblisitaate, seisab ühel päeval rinde meeste sünges rivis.

Samaaegselt kõnelevad nõukogude informatsioonibüroo teated, mille ettelugemist meie põskhabemega, läikivates säärikutes ja alati korralikult rõivastatud roodukomandör isiklikult teha armastab, punaarmee talveofensiivi algusest ja sellega ühenduses olevatest suurtest võitudest idarindel. „Meie võidukad väed” — see on karanteeni kõvakäelise valitseja südamest tulevaks lemmiküt-luseks — on sooritanud Lõuna-Poolas, *Baranovi* ja *Sandomierzi* vahelises rindelõigus, samuti lääne pool Varsavit, sügavahaardelise läbimurde. Punaarmee võitleb Varssavi tänavail, kuuleme mõni päev hiljem. *Krakov*, *Lodz*, *Tomaszov*, *Gorlice*; *Tannenberg* ja *Gumbinnen*, punaarmee Saksa Sileesias, *Bromberg* meie, punaarmee Oderi ääres; *Opeln*, *Kalisz*; *Breslau* langemas. Ida-Preisimaa täielikult ära lõigatud. Sillapea lääne pool Oderit — võit võidu peale, saluut saluudi järele, Moskva müriseb ja rahvas juubeldab. Elagu edasitungiv punaarmee, elagu

marssal Konev, elagu suur Stalin! Hurr-raa! Kõvemini, veel kord! Suud lahti! Surm Saksa okupantidele! Hurr-raa!

Roodukomandörile on see rituaal; ta on inimesi, kes meelsasti kuulevad oma häält ja hõlpsasti satuvad kõnelejapoosi. Ei piisa ainult päevauudiste lugemisest; neid tuleb kommenteerida. „Nagu näete, seltsimehed,” on ta harjumusekohased sõnad, millele järgneb õige pikk ja teemast kaugelekalduv hommikujutlus, kus midagi ei unustata ja kus kõik on meisterlikus seoses: hangetuisanud talveteid puhtaks rookiv punaarmee-lane ja tagala võimsus, karanteeni sõdur, kes ei varasta kuivikleiva va-gunite tühjaks-laadimisel ja eesti rahva hea nimi, paljaks-pügatud pea ja vaenlase agendid, söögisaalist ükshaaval lahkujad ja surmanuhtlus. Meil on niipalju ebavoorusi, et neid kuulates hakkab külm; rahutult siplema hakates saame ühe häbiväärt omaduse juurde, millest roodukomandör võib vabalt ja eriliste pingutusteta kõnelda kümme minutit. Ainult „meie liitlaste” sõjategevusest saab ta kole vähe kõneainet; võib-olla nad tõepoolest magavad, võimaldades sakslastele suuri jõududekeskendamisi ette võtta idarindel. Kõik, mis me maailmast teame, on juba, kuid see, mis meie kasvatajad ütlevad. Pole märgata, et see kuidagiviisi mõjuma oleks hakanud. Pigemini on lugu vastupidine, sest juba ammu liigub pimedais narinurkades ei-tea-kust lahtipääsenud kuulujutt oodatavast separaatrahust lääneliitlaste ja Saksamaa vahel, mille kin-ituseks leitakse Reuteri ja UP napolisõnalistest sõjateadeteski värinaid-tekitavaid vihjeid... Mõnele on Kura-maa sõitki korraga väljavaadete-rikkam.

Tihti olen vaadelnud selle rühmakaaslase miskipärast väga tuttavlikke kurbi silmi. Ta on meie roodu vanim mees, Venemaa soomlane, kes tavaliselt vaikib või kõneleb sõnahaaval ja pisut lamedas vene keeles. Sellest hoolimata näib ta meie suur sõber olevat, püüab meiega vestelda või lihtsalt istub meie keskel, jälgides meid kuidagi võltsimatu heldimusega. Meest nagu rõhuks mõni suur saladus või eriline mure.

Lihtsa juhuse tõttu saime sõpradeks. Rood oli väljas tööl ja toas olime ainult meie kaks. Mõlemad „lamama määratud”, tema oma igavese reumaga juba pikemat aega päris sant. Vist üksinda olemisest nagu hetkelist vabadust tundes ümisesin rännakutelt meelde jäänud karjala-soome rahvaviisi. Kuulen, et alumisel naril tasakesi vilistades mu lauluüminat saadetakse. Vanamees. Vile jätkub, muutudes lauluks:

*„Oi minun kultani, oi minun lintuni,
kun et tule jo, kun et tule jo...”*

Meie hallpäine reamees, kellesse nagu igasse teisesse pooleestlasse — ametlikult on ta Venemaa eestlane — on suhtunud umbusuga. Sel hetkel viskasin kõik kahtlused ja eelarvamused üleparda; mu ees seisis tõepoolest ainult end vaevaliselt ülemisele narile upitav inimene, kelle silmis ja näoilmes nägin niipalju valulist headust, kui ta mult arglikult ringi piiludes poolsosinal küsis, kas ma olevat soomlane. Mu esialgset kõhklemist nähes ei pärinud ta enam midagi, ainult oma loo usaldas ta mulle. Miks ta seda tegi või tegemata ei jätanud, tundus esimesel silmapilgul nagu pisut kergemeelne. Kas otsis ta oma

üksindusest julget väljapääsu või oli see lihtsalt inimese vastupanematu vajadus rääkida oma emakeeles.

Ta kodu olnud Karjalas. Esimese maailmasõja keerises sattunud ta — vaevalt paarikümnesena — koos vanematega Venemaale. Seal järgnenud terve rida asjatuid püüdeid elujärje sisseseadmiseks ja kannakinnitamiseks. 1928. aastal saadetud koos perekonnaga Siberisse sundasumisele. Isa kadunud jäljetult, ema surnud, temast saanud Siberi soomlane — üks halvimini kohelduid Uurali taha heidetud inimestest. Soomlaste visalt kerki- ma hakanud pisiühiskondi ja pärismaalastest-asujatega võrreldes jõukamat elujärge lõhutud ja hajutatud pidevalt; soomlane olla tähendanud ainult kitsendusi, tõkkeid, tagakiusamist. Erilise vaenu ja karmusega hakatud neid kohtlema talvesõjast peale. Temagi jaganud koos kaasmaalastega oma rahva viimast osa nõukogude rahvaste peres vangina Siberi metsades, kaevandustes ja uute tehasealade rajamisel kokkuvarisemist oodates. Julge blufi, umbes paarisaja kilomeetrilise omavolilise rongisõidu abil, millele lisandunud mitmed õnnelikud asjaolud, õnnestunud tal end eestlasena punaarmeesse sokutada. Eestlaseks olemine tähendanud sõjapäevil selles suhtes teatavat eelist; soomlased armeesse ei pääsenud. Siberiga võrreldes polevat sõjaväes olemisel vigagi.

* * *

Siitsamast teisigi meeldejäädavaid inimsaatusi. Nagu too noor viiuldaja, keda mäletasin paljutöötava kunstnikuna kodulinnast ja kellele muusikamaailmas ennustati kiiret edu. Kohtasin teda jälle sääresidemeis punaarmee lasena — pärast peaaegu nelja aastat. Mingi tähtpäeva või sündmuse puhul oli meile polgu „sümfooniaorkester” külla tulnud, kus esimest viiulit mängis tema, kunstnik kodu-

linnast. Vaatasin nagu viirastust, pingutasin mälu ega tahtnud uskuda silmi. Alles siis, kui kuulsin mainitavat ta nime, tunnistasin palja-päise ansamblisti poognatõmbe, kehahoiaku ja vastu viiulit surutud lõua ühele minevikukujule kuuluvaks, kellest hing oli nagu lahkunud ja kelle kõhnaks jäänud käsi saagis veel ainult nagu käima unustatud masin.

„Noh, Vaim, kas oled enese jälle täis kaaninud?” kuulen temalt pärast ettekannete lõppu küsitavat lava taga, kuhu olin läinud naiivse kavatsusega öelda kodulinna kunstnikule tere, küsida paar juhmi küsimust „kuidas-läheb” — stiilis, avaldada imestust ja heameelt, et teine „ikka alles jäi”. „Olen seltsimees Ermeli moosekant”, tuleb viiuldajalt veidi lallutav vastus, „olen eesti tagavarapolgu joodik viiuldaja”, kuulen teda viiul põlvedel, pea rinnale laskunud, sõrmede pillikeeli näpides kõnelust jätkavat. Julgen talle päris lähedale minna, ilma et kardaksin teda segada, ei mõtlegi aga enam talt midagi küsida, end talle tuttavaks teha. Vaatlen ainult hetke seda väsinud meest, kelles kord oli elujõudu, kelle mäng oli maruhoog ja kes nagu põles noorusest. Vaatlen ta lohakalt keritud sääresidemeid, läikima hõõrdunud püksipõlvi ja paljaksagetud ansamblisti-pead. Kas ei kehasta too kodulinna viiuldaja kahekordset valu, kahekordset surma: inimese ning kunstniku oma. Või tõuseb ta kord varemeist, läheb demobiliseeritud sõdurina uuesti kodulinna ja mängib oma viiulit, nagu poleks ei temas ega maailmas midagi juhtunud.

Meie senised lahinguülesanded on piirdunud lumeroo-
kimisega ümbruskonna maanteedel, vagunite laadimisega
jaamas ja — igapäevase reisina küttematerjali muretse-
misega teispoolt jõge. Sel kõledal veebruaripäeval saime
aga hoopis väarikama ülesande. Marsi- ja tööroodudest
mahajäänud kaelakandjad varustati labidate-kangidega
ja marsitati Hermannini kindluse jalale. Üks ajalooline
ülekohus, ühishaud, mille põhjas öeldi puhkavat fashist-
like timukate poolt mõrvatud nõukogude inimesed, tuli
seltsimeeste väarikamaks ümbermatmiseks lahti kaeva-
ta. Matusekülaliste saabumiseks — aega anti neli tundi —
olgu haud lahti ja laibad kirstudes.

Esialgu edenes töö väga visalt. Külmunud mulda tuli
jalatäis haaval lahti kangutada, sügavamal läks aga juba
hõlpsamini. Lakkamatult hingepalveid pidavad propa-
gandistid haarasid vahete-vahel, küll külma eemalepele-
tamiseks, küll õige tööruhi demonstreerimiseks, labida
või kangi: nii rajatud Komsomolski linn, nii kaitsnud
vene inimene Lenini linna. Viimaks jõuti mullakühvelda-
misega sinnamaani, kus hingemattev raiepehais vastu löi
ja kangi kasutamine kästi lõpetada; tohtis ainult ette-
vaatlikult labidaga uuristada — pehmed liivaalused tom-
bud olidki umbes kolmkümmend ühishauda heidetud lai-
pa, mis ükshaaval välja kaevati ja lihtsatesse puukirstu-
desse asetati.

Ettenähtud ajal saabusidki külalised: 263. tagavara-
polgu juhatus, linnasasuvate vene üksuste kuldpagunites
esindajad, sõrmedel loetav „tänuulik Narva rahvas” linna
täitevkomitee sonimütsis esimehega eesotsas, kulunud
lakiläkis vanapoolne miilits ja teisi piirilinna kõrgemaid

funktsionääre — kõik rõhutatult proletaarse väljanäge-
misega. Kogu see võikalt lõhnava matusetalitus oli traagi-
koomiline nagu ajavaim ise: tundmatuse niidunenenud
laipadele — tont teab kelle omadele lugesid nii mundris
kui mundrita kõnelejad ülistust ja lohutust edasipuhka-
miseks. Kõik matusevõõrad võtsid sõna ja ütlesid midagi
— eesti, vene ja narva keeles. Üks ilmutas vähest vilu-
must, teine debüteeris sõnadel komistamise ja pikkade
pausidega — kõik aga tahtsid öelda vapraid, mahlakaid
ja tugevaid sõnu. Haisevaile inimjäänuseile kuulutati
viisnurgamaa jumalaarmu, eesti töötava rahva mälestu-
sis edasielamist ja kustumatut lehekülge Eestimaa Kom-
munistliku Partei kuulsusrikkas võitluseloo eesti kodan-
luse, lääne imperialistide ja hitlerlike verekoerte vastu.

*„Täis piirita ohvrimeelt leegitsev rind,
teid võitlus on kalmule kannud;
ei suutnud te vagusi vaadata pealt,
kuis vägivald ahelaid köitis...”*

Leinasaluudi ja leinamarsi kõlades suletakse puukirs-
tud. Peotäis maamulda, viimne lopsakas sõnastuses rusi-
kakeerutamine, edasielajate loosungivormiline kättemak-
sutootus: see on uue maailma matmisliturgia. Nutt ja
leinamine jäävad aga siia paika, oma töö sooritanud polgu
puhkpilliorkester lahkub matusepaigast rõõmsa marsivii-
siga; seltsimehed polkovnikud kihutavad eesti kirikutee-
delt tuttavais saanides üle jõejää Jaanilinna poole, tänu-
lik Narva rahvas ronib otseteed valides üle Pimeaia linna
poole. „Ümbermatmise ideest entusiastlikult kinnihaara-
nud punavõitlejad” — meie — saame aga lahinguülesande
sooritamiseks veel paar prisket töötundi. Kuni ajalooline
ülekohus on heaks tehtud ja kinniaetud hauakünkale viis-
nurk püstitatud.

Haiglast karanteeni saabunud mees, kes enne haigestumist „töötanud” *Leetse* tuletorni lähedal asuvate maa-aluste kindlustuste kordaseadmisel, jutustab enda ja oma kaaslaste käekäigust:

„Pärast mobiliseerimist saadeti mind koduvallast Tartu jaotuspunkti, kus tol korral — novembris 1944 — kahtlasi mehi peamiselt saadeti Tallinna nn. Ehitus- ja Taastamistrustidesse ning 1940-ndail aastail läänerrannikule rajatud Vene sõjaliste baaside taastamistöödele. Sattusin Paldiskisse. Elukorteriks saime osaliselt purustatud kasarmud *Leetse* mõisa lähedal, tööle asusime samanimelise tuletorni piirkonnas maa-aluseis kindluseis. Meie töö seisis peamiselt kaevamises ja lihtsamal ehitustöös, samuti kindluste-kasarmute hiigelkoridoride ja -saalide puhastamises. Kõige selle juures oli meie liikumisvabadus, vähemalt ametlikult, karmilt piiratud. Otsese tööülesande juurest eemaldumine või pärast tööaega *Leetse* maaninal hulkumine ja selle vaatamisväärsuste vastu huvi tundmine tähendas spiooniks kahtlustatuna ebamugavusse sattumist. Mitmel pool töötades hakkas aga mõndagi silma. Kas või *Leetse* maanina terves ulatuses enda alla võtvate allmaa-kindluste suurejoonelisus, elektrivalgustuse, liftide, moodsalt väljaehitatud kasarmute ja kõigi Siegfried-liini meenutavate üksikasjadega.

Kuid ka maa peal vajati meid. Nii tuli töötada *Leetse* mõisa juurde rajatava lennuvälja ehitamisel, kus muuhulgas oli kavas asfaldist startimisteed ja parajasti käisid eeltööd paest aluspõhja väljatöötamiseks. Meie kui labidameeste ülesandeks oli peamiselt planeeritava aerodroomi tasandamine, konaruste silumine ja täitemater-

jali kärutamine. Töö käiski suuremalt jaolt inimjõu ja labida varal, ameerika päritoluga bagereid töötas hiigel-lennuväljal vaid paar-kolm. Igat sorti vang-tööliste kõrval oli lennuvälja ehitamisel silmatorkavamaks rahvalii-giks lepingu põhjal välja antud vlassovlased, kes kandsid veel vanu Inglise armee rõivaid ja kellest mitmed oskasid saksa või inglise keelt. Paremini vedas aga neil meestel, kes olid vilunud ehitustöölised või kes julgelt bluffides pääsesid lennuvälja lähedusse püstitavate lennuväe kasarmute ja administratiivhoonete ehitamisele, kus peatöö-jõuks olid venelased, kes töötasid kupjata ja kelle tempo oli seepärast meie omadele kaunis vastuvõetav.

Keelatud pühapaigaks oli mõisa tuletorni poole asuva kõrge panga juures käivad ehitused. Kuuldavasti rajati sinna moodsaid maa-aluseid angaare ja lennuvälju. Seal töötasid ainult venelased, keda hoiti muust rahvast eraldatult ja kellega kõneleminegi oli keelatud. Asjasse mitte-pühendatu võis näha ainult pangast väljakärutatavaid ja merre tühjendatavaid paevoore ning panga ja veepiiri vahelisel rannaribal valmivaid stardiradu, mis — nagu üleval lahtiselgi lennuväljal — olid asfaldist ja paest aluspõhjaga.

Haiglapõntsu sain sel päeval, kui saime tööülesandeks tuletorni ja linna vahel kõrgest paekaldast alla sõidutatud raudtee veereva koosseisu ülesvinnamise. Kümme tundi higestamist veepritsmete ja meretuule käes — mind pandi all rannas leiduvat kõlvulist vanakolu, vagunirattaid ning -roopaid terastrossiga kraanakonksu taha kinnitama, sain külma ja kuuma, ning kopsupõletik oligi käes. Elan aga edasi ja imestan isegi, et päris maha ei kärvanud.”

Jaotuspunkti põskhabemes roodukomandör kärgib ja paugub nagu veebruaripakane. Ei Malinovski, Rokosovski ega Konevi rindevõidud suuda teda meiega lepitada; ole-

me vist teda südamepõhjani vihastanud. Oleme talle küll „totrad”, küll „distsipliinitu kari”, küll „malka väärt” — aga miks õieti. Eks rüübanud me ju punaarmee sünnipäeval tähtpäeva auks serveeritud vodkakäarakat kuulekalt ja käsukohaselt: ei toonud alkoholi meeskonnaruumi, ei kaubitsenud ega joonud kahekordselt, ei riielnud. Või rikkus seltsimehe tuju see paberileht, mis päev hiljem — Eesti Vabariigi aastapäeval — rippus õige lühikest aega söögisaali välisseinal ja kuhu konarlike trükitähtedega oli kirjutatud: *Elagu 24. veebruar!* Ja üks vihastamisväärt ole sellinegi asi, kui marsirooduga rinde poole sõitvad inimesed unustavad end vahejaamades maha, ilmuvad kõige inetumaid valesid kokku luisates kümme minutit pärast esheloni jaamast väljumist komandantuuri või ei tule üldse enam tagasi. Kes kannatab. Ise kannatate, omad seltsimehed kannatavad! Juba teine-kolmas rindeeshelon valis senise Narva-Tartu-Valga marshruudi asemel hoopis vähem ahvatleva Narva-Pihkva tee — selge mispärast! Meestel on vaja kõva kätt, õpetust, utsinat! Ning selles on sõjameeste ostu-müügipunkti suurejoonelise direktor meister. Tormab ambulantsi, käratab pükse kootidel hoidvad abiotsijad püsti ja valvel seisangusse, küsib patsientidelt ükshaaval, mis kellelgi viga on, ja alati puupüsti täis olev ambulants on viie minuti jooksul tühi, haiged käimlat rookimas, sanitar-instruktorid meeste liigse hellitamise pärast läbi sõimatud, seltsimees doktor kaotanud volitused kedagi kuhugi saata või kellekski kirjutada. Ja juuksed, vaesed poolesentimeetrilised pealaesoojendajad — kui vaid kõrge isand neid näeb!

„Mis parukat teie seal mütsi all kasvatate. Kümme minuti pärast olgu pea paljas, veerand tunni pärast tulete ja esinete, pool tundi aega ja karvad maas! Kes roodu sanitar-instruktor on? Kus pataljoni velsker magab? Või juuksekasvatamise õigus? Arsti luba? Reamees ja juuste-

kasvatamise õigus! Lori! Jamps! Kas punaarmee määrustikku ei tunne? Tühi jutt, kes kärvab, see kärvab ka juustega — maha, pea paljaks, ainult Simpsonil oli karvades jõud, teie pole aga Simpson. Olete punaarmee-lane; mitte pataljoniarst, vaid roodu komandör käseb teid, kas kuulete, mina käsen teid!”

Ei aita ussi- ega pussirohi, ei kahesaja kuuekümne kolmandas eesti ega viiekümne neljandas vene tagavarapolgus hangitud arstitõendid külmatundliku peanaha, hiljutipõetud ajukelme põletiku või valgustkartlike peahaavade kohta — vaevalt kasvama hakanud juukseoras — „parukas” — läheb armutult masina alla, arstitunnistused rändavad prügikasti, ja kord on majas. Vägev valitseja tormab aga edasi. Ta teele jäävad need, kes ei oska teda meelepäraselt tervitada, kellel läkiläki viltu peas või kelle sääresidemed pole ühtlaselt ja ettenähtud kõrguseni keritud. Korrapidajad, kokad, tunnimhed väravas ja tukkuma jäänud täisauna kuumutajad; reamehed, seersandid, nooremad ohvitseridki — kõik saavad oma osa. Ringongi sedakorda täis, roodukomandöri lai turi ilmub ähvardava kõuepilvena klubiuksele, kus parajasti käib järjekordne ansambliharjutus kunagise Vanemuise näitleja juhatusel. Ka siin pole kõik korras, seepärast siin alles see päris paukumine hakkab. Ise kunstnikud ja puha, kultuurilevitajad, kes teistele peaksid mõneski suhtes eeskujuks olema, ja niisugusel värsil lastakse rahulikult klubiseinal ilutseda:

„Sa nagu Kalev ole kange,
me sünnimaale priius too...”

See ei kõlbavat sellisel kujul, see on klubivanema lohaks, lihtsalt skandaal — lasta klubiseinu ajast ja arust läinud sonimistega dekoreerida. Maha see värss, maha ja

ümber muuta; priius ammu käes, varsti aastavanune — mis priiust klubivanem veel ootab!

„Sa nagu Kalev olid kange,
me sünnimaale priiuse tõid...”

Hoopis hingekosutavam, reaalsem, mis sest et veidi konarlikumas värsivormis. Tehingut kutsutakse ajakohastamiseks, sellele mõelgu ka tantsujuht, isamaasõjast õnnelikult tagasipöördunud diplomeeritud tantsuõpetaja Tartust — kui tahab punaarmee leiba teenida. Ta ärgu üldse katsetagugi sentimentaalsete rahvatantsudega; tantsupartneri jaoks kohaletoodud plikakesed panevad suure mehe laialt ja mõnitavalt naerma. Kui seersandist tantsujuht kolme aasta jooksul tõepoolest ühtegi punaväelase soolotantsu pole ära õppinud, on ta just paras mees Kingissepa maanteel lume rookimiseks.

39.

„Leningradi sõjatribunali otsuse põhjal... reamees... poeg... paragrahvi põhjal... surmanuhtlusega maha laskmise läbi”.

Märtsikuus 1945. Hermannil kindluse jalale kolmnurkselt ülesrivistatud 263. Eesti Jalaväe Tagavarapolk. Näoga ülesrivistunute poole seisab umbes kahekümnendais eluaastais noormees — surmamõistetud. Temast paremal ja vasemal kolm automaat-püstolimeest — kohtuotsuse täideviijad. Narva vene garnisonist. Valges kasukas kõneleja — alam-polkovnik *Ermel*. Tegemist on tavalise deserteerumisjuhtumiga. Sügisel mobiliseeritud Virumaalt, kes omavoliliselt väeosast lahkunud, poolelt põgenemisteelt kinni püütud ja kellele nüüd välikohus „õiglase karistuse” mõistnud. Kõneleja sõnade järgi on ta reetur, isamaa äraandja, kodanluse sabarakk, fashistide käsi-

lane. Peale selle „häbiplekk eesti rahvale, teotuseks kuulusrikkale Eesti Korpusele”. Pehmendavaid asjaolusid pole, asjast olevat küll ja küll räägitud, pealegi on süüalune haritud inimene. Seepärast:

„Leningradi sõjatribunali otsuse põhjal...”

Kohtuotsuse viimaste sõnade kõlades eemalduvad püsimehed, asudes laskevalmis relvadega kaebealuse ja polguülema vahele. Surmamõistetud palvetab. Tõusevad püstolid ja kõlab tulekäsklus „ogonj!”. Kuid surmavaikselt seisev polk näeb noormees püssitorude ees sirgu ajavat ja käe üles tõstvat. Läbi automaatpüstolite kiire ta-ta-taa kostavad ta lahkumissõnad: „Makske kätte, eesti mehed!”

* *
*

See pole ainus taoline lugu. Veebruaris-märtsis marsime korduvalt polgu üldrivistus-väljakule, et kuulata välikohtu järjekordseid otsuseid. Need on pidulikult kõlavas kohtukeeles sõnastatud protokollid, lood rindeeselonidest metsa karanud, komandörile vastuhakanud või mõnel muul viisil selle ja selle paragrahvi vastu eksinud vastmobiliseerituist, keda tribunal karistanud — neid ja neid asjaolusid arvesse võttes paragrahv selle või selle põhjal. Tavaliseks karistusemääraks on kümme aastat karistusroodu, kusjuures pehmendavate asjaoludena rõhutatakse enne kõike kurjategija ebateadlikkust, tema eesti kodanluse ja Saksa okupantide poolt mürgitatud hinge. Meid viiakse isegi kohtusaali, otsuste kuulutamise juurde. See nn. seltsimehelik kohus on polgu igapäevases elus suursündmuseks, mis meenutab mingit ebatõenäolist lavajanti, kuid mis tahab olla sotsialismimaa õigusemõistmise kõige demokraatlikum foorum. Me veendugu omaenda silmaga, kui seltsimehelik võib üks kohus olla.

Ei mingeid juriidilise haridusega härrasmehi, kõik koh-tulaua taga istujad on „mehed rahva keskelt”. Üks jef-reiter, üks seersant, üks nooruke leitnant — kommunist-lik noor, komsorg, parteiliige. Tegelikku ülekuulamist juhib too viimane, tagalapaguneid kandev ohvitser; esi-mesed kaks esitavad kaebealusele, kes seisab näoga koh-tunike poole, ainult harva küsimusi.

Prokurör: „Mis kaalutlustel deserteerus punaväelane N. sel ja sel... päeval... asuvast väeosast?”

Kaebealune (noruspäi, väga ükskõikselt): „Ei mäleta, lihtsalt läksin.”

Prokurör: „Kas punaväelane oli teadlik, mis tähendab omavoliline väeosast lahkumine?”

Kaebealune: „Oli küll.”

Prokurör: „Miks te seda aga siiski tegite?”

Kaebealune: „Niisama!”

Prokurör: „Kuidas pääsesite laagripirkonnast välja?”

Kaebealune: „Traataias oli auk; läksin läbi augu.” (De-serteerumine toimus Tapal).

Prokurör: „Kas teadsite seda juba varem, päeval?”

Kaebealune: „Teadsin küll.”

Prokurör: „Niisiis oli teie põgenemisplaan ette kavat-setud? Millal punaväelasel tekkis see plaan?”

Kaebealune: „Päeval käisin vaatamas, kas traataed on kusagilt katki. Pimedas viisin sinna oma erariided. Kesk-ööl lahkusin barakist.”

Jefreitor: „Kuidas punaväelane barakist välja pääses? Kas roodu korrapidaja või korrapidaja abi olid teadlikud sellest?”

Kaebealune: „Olin ise korrapidaja abi. Kütsin ahju, puid tuli väljast tuua, käisin vahete-vahel ikka puid toomas.”

Süüpinka pandud kohtualune, kahekümne kahe aastane talupoeg Oru vallast Läänemaalt näib väga hästi teadvat,

missugune saatus teda ootab. Ta esinemises ja vastustes pole ei kangekaelset trotsi ega lõmitavat alandlikkust. Mõni vastus, ehkki rahulik, on kohtunikele teravalt näk-ku kargav; teinekord kviteerib ta hästiõnnestunud rep-liiki kohtupublikuks kohale toodud kaaslaste muie või vaevukuuldav urin.

Prokurör: „Mida tegite koju jõudes kõigepealt?”

Kaebealune: „Sõin kere täis.”

Prokurör: „Kas punaväelase kodused teadsid, et olite oma väeosast deserteerinud?”

Kaebealune: „Ei, ütlesin, et sain valge passi.”

Seersant: „Mida kavatsesite kodus tegema hakata?”

Kaebealune: „Süüa ja magada.”

Seersant: „Ärge lõõpige. Kus mõtlesite end varjata?”

Kaebealune: „Metsas.”

Prokurör: „Kas punaväelane N. ei tea, et nõukogude võim on ja jääb?”

Kaebealune: „Võib-olla.”

Prokurör: „Mida võite öelda oma inetu teo vabandu-seks ja mis kaebealuse viimane soov?”

Kaebealune: „Olen harjunud inimese moodi elama. Muud soovi mul ei ole.”

Seltsimehelik kohus on kaebealuse üle kuulanud. Mees viiakse kahe püssimehe saatel „kohtusaalist” minema. Kohus läheb teise tuppa nõu pidama, kümne minuti pä-rast on asi klaar:

„... kümneks aastaks sunnitööle.” Tavalised argumen-did, tavaline sõnastus. Meid kasvatatakse küll hirmu, küll armuga. Too viimane tähendab seda, et sõjaseadusis ettenähtud surmanuhtlus sageli asendatakse kümneaas-tase sunnitööga, mahalaskmised, mis hoopis haruldase-mad, on peamiselt „teiste hirmuks” mõeldud.

Kõneldakse kümnest tuhandest elanikust Narvas, Narva eesti algkoolist ja pioneeridest, käima minevast tekstiiltööstusest ja hoogsast ülesehitustööst, kuigi silm näeb ainult ahervaremeid ja veel püstiseisvaid korstnajalgu. Enam-vähem kasutamiskõlvulisi hooneid võib julgesti kahe käe sõrmedel üles lugeda — ning neiski asub kas polgu klubi, kus punaohvitserid tihtipeale tantsu löövad, Marx-Engels-Lenin-Stalini teoseid rikkalikus valikus sisaldav polgu raamatukogu, kus koguhoidja paremaks käeks on varemotelinna kauneim juuditar — igal juhul on elamiskõlvulisemad varemed või poolvaremed eranditult sõjaväe käsutuses. Mõistatuseks jääb ainult, kus pesitsevad nood inimesed, too Narva „elanikkond”, kellest ajalehed kirjutavad, et nad kavatsevad — „palavas tänutundes punaarmeele, bolsheviike parteile ja eesti rahva parimale sõbrale-juhile Jossif Vissarionovitsh Stalinile” — püstitada uue ja ilusama Narva. Kas neis tontlikes varemeis, mis nagu veel lõhnaks?

Tõsi on, et meil pole enam Narvat. Piirilinn Narva hävis võitlusaastail 1941 — 1944. Narva kaitsjate jõud murti ja kahesaja-kordne materiaalne üleolek alistas vaprust ning vaimu. Need varemed kõnelevad halastamatult karmi keelt: miljonilise rajarahva sajandite heitlus on siin, selles maatas tehtud linnas, selles tuhas ja neis kivides. Veel enamgi: siin on ühe ajalootuultes mehiseks pargitud piirirahva saatusetrots ja eluusk. Ainult võõras kõrvaltvaatleja leiaks, et see kõik on lootusetu ja põgeneks siit. Või arvaks, et Narva „idüll” on ikka olnud selline. Tumeda pearäti ja laiasääreliste viltidega vene vanaeit, kes tuleb kaelkookude ja kulguga jõeaugust vett vii-

ma, mõjub nagu surnud linna ebamaine viirastuskuju. Ta ilmub iga päev korra või paar Kreenholmi laohoonete tagant, jätab kelgu mäeharjale ja libistab end ettevaatlikult libedast kaldaveerust jõejääle. Mõnikord on tal kaasas nelja-viieaastane poisijõmm, kes — vanaema hoiatushüüdeist hoolimata — venekeelse kilkamise saatel sooritab pika kulgusõidu juba pragunevale märtsijääle. Jääaugust veidi eemal on sügavalt lummetallatud talurada, mida mööda liiguvad „puuvoorid”: põlenud palgi-juppe või kütusekõlvulisi lauaoitsi turjalkandvad punaväelased, jaotuspunkti vang-sõdurid, kes sedaviisi käivad Jaanilinnast kütust muretsemas.

Teispool jõge algab uue piiritõmbamise põhjal Vene-maa, Leningradi oblast, kuhu üksikmehena või propuskita äraeksimine tähendab lugematuid sekeldusi kaasa-toovat piiririkkumist. Ivangorod on Vene-Narvas, Hermannini kindlus asub Eesti-Narvas — kahe võõra ja igavesti leppimatu maailma püstijäänud sümbolid.

8. rood, mis ainsa 234. tagavarapolgu allüksusena Jaanilinnas asub, koosneb ainuüksi mustadest meestest — sikkudest, kes ühel mõtlemapaneval päeval eraldati lamastest. Mitte aga mõne iganenud paberi põhjal, vaid kõige värskema kirjapanemise andmete kohaselt, mis — senistest erinevalt — sisaldades ainult ainsa, see-eest aga ebadiskreetse küsimuse: kas teeninud Saksa armees (Soome armees, omakaitstes, Eesti leegionis, piirikaitse- või politseis vm.). Neist, kes sellele mehe käest mehe kätte liikuvale küsimuslehele, kuhu tuli vastata kas „ei” või „jah” vastas jaatavalt, formeeritigi too reaktsooniline rood, mis on kahtlemata polgu omapäraseim, huvi-

tavaim ja meeste keskmise haridusetaseme poolest kõrgemal seisev allüksus.

Ei või just öelda, et musti mehi kuidagi eriliselt koheldaks. Võib-olla on kaheksandas roodus juhtkonna ja kasvandike vahetõrge veidi erinev — see on aga kõik, mis silma torkab. Kuid selline atmosfäär võib olla tingitud mõlemapoolseist eelarvamusist. Isikulise koosseisu poolest ei anna aga erandroodu juhtkond põhjusi ei ühe- ega teisesuunalisiks oletusiks. Roodukomandöriks on keegi punaarmee ohvitseriks saanud vabariigiaegne allohvitser, kes — imelik küll — näib oma kirju meeskonna ees silmapaistvat aukartust tundvat. Neljast ohvitserist — rühmakomandörist on kolm punaarmees õlarihmakandjate seisusse tõusnud, üks on eestlaegne reservlipnik — kõik neli aga püüavad meiega hästi läbi saada. Seersandid jaokomandöridena jagunevad, nagu igas teiseski üksuses, „täitsameesteks” ja „sigadeks”. Isegi roodu poliitjuhid ei näi meie jaoks eriti valitud olevat, partorgiks on alatasa alkoholist lõhnav Pärnu kingsepp, kes otsib grenaderide ja sotamieste seltkonnast poliitiliselt ärganud meest, kes oleks võimeline kirjutama seinaleheartiklit punaarmee distsipliinist või sellest, kuidas eesti korpus tuli üle Narva jõe; komsorgiks on noor Venemaa eestlane, kel tülikas habemeajamis-iga veel ees ja kes usub, et kui ta ilusasti mangub, kuuluvad varsti kõik 8. roodu proselüüdid ELKNÜ-sse ehk Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsoo Ühingusse, kuhu ta enese ütleb juba ammu kuulunud olevat ja kus olevat „hiigla tore”.

* * *

Ei tea, mislaadi ajamärk see peaks olema: 8. roodu kuulutatakse õpperooduks! Kõikidele mustadele meestele noorema komandöri väljaõpe! Frondimeesteks ei kõlva-

nud — kolme kuu pärast oleme aga jefreitorid, nooremeesandid ja käsutame kaheksateistkümnest mehest koosnevat suurendatud jagu või tosinapealist normaaljagu! Kui ainult lapsemeelt oleks kõige selle uskumiseks ja kui üks või paar punast õlakupaela veidigi veetleva maina tunduksid. Kuid ühel päeval ei alandata meid enam labidaga või mõnesuguse veelgi odavama tööriistaga — oleme õpperoodu sõdurid ja hakkame saama allohvitseri väljaõpet! Et oleme äravalitud reamehed, kellele töölis-talupoegade armee avanud oma kindraliteni viiva karjääriukse. Saame õppepüssid, põhuga topitud paberist magamiskotid, Saksa armee sõduriteki, jao peale kaks püstol- ja kaks kergekuulipildujat, mitu kasti puupadrunitega söödetavaid magazine ja lugematul hulgal jalaväe väljaõppesse puutuvat venekeelset kirjandust. Äratus, hommikuvõimlemine, varustuskontroll, poliitunnid, rivi-tunnid, relvade materjalosade tundmaõppimine, sihtimis-harjutused rinnakujusse, täägivõtted, tervitamine koos piinlikult nõuetekohase esinemisega — uus vaatus meie ebakindlas olemasolus. Oleme korraga taas koolipoisid, kes istuvad pühalikus hardumuses vintpüssi ümber ja kuulavad, mis seltsimees seersant sellest auväärt laske-riistast jutustab.

„Vene jalaväe vintpüss... pikkus täägita, pikkus täägiga... mudel... kaal täägita, kaal täägiga... Lukk: lukuhari, vinn, ühendusplaat, sulu koos tõmbikuga... Lae kael, lae sääär, hoidisrõngad, kabaraud...”

Nagu kuuleksime esmakordselt, et vintpüss kaalub neli kilo, koos täägiga neli kilo ja kolmsada grammi. Rivi-käsklustega on tõepoolest nii, et siin oleme rohelised, käsklused on venekeelsed ja kontides on eelmiste armee-de „nõksud”. Seltsimees rühmakomandörgi leiab, väga heatahtlikult muidugi, et meie kehahoiakus, eriti käte asendis valveseisangu puhul, samuti käte liikumises täis-

marsil, olevat „häirivaid minevikupärandusi”. Usub aga meid juba varsti marssivat sama efektselt kui Moskva garnisoni eliitüksused punasel väljakul — kui ainult soovime.

„ Käies, marss! Seis! Valvel! Parem õlg ees, marss! Vasak õlg ees, marss!

Kui ainult mõtlema hakkaksime, kui mitmes keeles ja viisil oleme oma lühikese eluea jooksul marssinud, milliseid laule laulnud ja milliseid sunnitud olnud laulma, mis värvi on olnud meie sõdurikuued ja kui lõhkikärastatud on olnud meie sõdurisüda, siis tekiks ehk kõige muu kõrval muiegi. Muie kasvõi sellepärastki, kui vähe on tohtinud meil südant olla ja kui mõistlikud oleme tihti pidanud olema. Nagu tänagi. Pole kerge olla noor ja mõelda, et sinu armastuse, trotsi ja viha jaoks pole ühtegi kanalit. Pead ohjeldama neid. Kui annad vaba voli oma tunnete, hävitad enese. See on kõik.

42.

Nooremateks komandörideks me siiski ei saanud. Sikud ja lambad pandi päikesepaistelisel aprillihommikul uuesti ühte esheloni, 234. tagavarapolk kolis terves koosseisus Narvast Emajõe äärde. Isegi narilauad võeti kaasa ning ohvitseride tentsikud tõid mitte ainult oma isandate paberist magamiskotid, vaid põhugi Tartusse.

Ülikoolilinnas, kus eesti keelt kõnelev punasoldat on linnarahvale suureks uudiseks, hakkavad asjad õige kõrges kaares käima. Teises pataljonis — Kastani tänavas asuvasse osaliselt purustatud kolmekordsesse eramajja kasarmeeritud viiendas, kuuendas, seitsmendas ja kaheksandas roodus — kutsutakse ellu pataljoni spordiring. Igasse roodu määratakse roodu spordiinstruktor ja võimlemisjuhid. Hommikuvõimlemisest saab paraad Kehalise

Kasvatuse Instituudi õuel, sinna ja tagasimarss orkestri saatel. Roodu toitlustaja ametikohustusi kergendatakse rühma supijagaja verivärske seisuse ellukutsumisega. Mitte põrmugi vähem tähtis ametmees pole rühma laulujuht, kelle juhatusel õpime selgeks Eesti Korpuse hümn:

*„Eesti Korpus sammub sõtta,
marssal Stalin juhib meid;
võidule nüüd kiirelt tõtta,
vaenlane saab hävitud! .
Võimsaid mõtteid rinnus kanda,
vabastada kodumaa;
vaenlasele lööke anda,
vaba olgu sünnimaa!
Ja kui Kalevite linnas
lehvib jälle punalipp,
saluteerib meile Moskva,
see on meie võidu tipp.”*

Seda veidi raiuvalt monotoonset sõdurilaulu kuuleb kevadine Tartu, kui marsime läbi linna. Kuuleb muiates ja pead vangutades: nii laulavad mehed, kes kaheksa kuud tagasi olid valmis surema Tartu ja Emajõe eest... Muigavad lauljadki rõhutavad ülearuselt tugevasti „sõtta” ja „tõtta”, „kanda” ja „anda”, kergitavad sõnade „marsal Stalin” või „saluteerib meile Moskva” juurde jõudes demonstratiivselt häält, lisavad marsisammu õõtsuvaks muutes ning kätega kõrgemalt ja laiemalt vehkides pil-dile koomikat — ja kontakt tartlastega on otsekohe loodud. Vähe sellest: kasarmuõuele tagasi jõudes selgub, et laul olnud suurepärase, et laul väärib kiitust, mida ei saa iga päev:

*„Täna hea laulu eest!”
„Teenime Nõukogude Liitu!”*

Seegi vastus olnud vahva ja õnnest säraval seersandil jääb vaid soovitada, et me alati oleksime nii toredad poisid kui täna. Arvab, et Tartus peame eriti toredad poisid olema. Igat meie sammu jälgivat Tartu rahvas; ärgu me inimestele enestest halba muljet ja pettumust valmistagu.

Esmakordselt pärast kuuekuist teenistusaega viisnurga all ei valva meid nähtavasti püssimees. Esmakordselt pärast kuuekuist isoleeritust maailmast näeme inimesi ja elu. Need liiguvad kesklinnas asuvaist kasarmuaknaist mööda, jäävad eesti keelt kuuldes seisatama või heidavad ainult põgusa edasiruttaja-pilgu majale, mis alles äsja oli tühi ja mahajäetud, nüüd aga „remonditud” ja vene sõdurimundris eesti mehi täis. Näeme inimesi, kui marsime labidad seljas Tartu varemeisse taastamistööle, kui sõidame veoautol kruusaauku või kui — sõduriseisusest taas tööliseks degradeeritud — kanname jaamaaitadesse soola ja kuivikleiba.

Õigupoolest ei tea me teisest bosheviike okupatsioonist palju. Sügisest kevadeni oleme viibinud nagu unes, ükskõikseina, poolturnuina. Aprillipäikese silmipimestavas säras seisame taas linnas, kus inimesed liiguvad kiiresti ja energiliselt, näivad hingavat ja võitlevat, kus elu näib minevat edasi. Mis sest, et on kuues okupatsioonistaasta, et Tartu on varemeis, et ainult põline tartlane teab, kunas tekkis üks või teine rusuhunnik, missugune kirik hävis 1941. a. suvel, milline tänavakvartaal muutus ahervaremeks õhurünnaku ööl või kust algavad kõige värskemate tapluste jäljed — ometi on see vana Tartu, kõigest hoolimata on need Tartu meelikütkestavad kontuurid; ja selline, ainult selline on ülikoolilinna rahutukstegev kevadõhk.

Meie leivaisandadki on sellest teadlikud. Nad ei hoia seda aga endale, vaid pasundavad üllatava avameelsusega välja, jutustavad meile! Et linn, kuhu oleme sattunud,

on mürgine ja salakaval, kole kardetav ja äärmiselt ettevaatust nõudev maanurk, eesti kodanluse reaktsiooniline ussipesa juba vanast ajast, kurjade kommetega nüüdki. Hoidku me, punasõdurid, end Tartu eest! Linn kubisevat igasugustest narridest kuulujuttudest, mille vastutus-tundetuiks levitajaiks olevat purukslöödud hitlerlaste poolt mahajäetud käsilased ja nende eesti kodanlasist poolehoidjad, niiditõmbajad, maod, tõugud! Suu kinni ja silmad valla, klassiteadvus kõrgele ja valvsus tugevaks — punasoldat läheb Tartusse kõndima!

Punasoldat läheb tõepoolest Tartusse kõndima. Taskus 2 — 4-tunnine linnaluba, valge riideriba pluusikaeluses, juuksed värskelt lõigatud, saapad puhtaks nühitud — ega teisiti kasarmuvärvast välja pääse. Oli ju polgu staabist tulnud ringkirjas selge sõnaga öeldud, et linnalube võimaldada ainult eesrindlikele punaväelastele, „et linnas liikuvad punaväelased oleksid korralikult ja vormikohaselt rõivastatud... käituksid väarikalt... hoiaksid valjult sõjasaladust... ei lobiseks...”

Meenub muinasjutt hiiremast, kes saatis hiirepojakese tema esimesele reisile põranda peale. Meid hoiatatakse ja õpetatakse mitte vähema põhjalikkuse ja armastusega enne meie esimest iseseisvat reisi maailma, mille suhtes meil usutakse ikka veel võltskujutlusi olevat ja mille kiusatustele vastuastumiseks meid ikka veel peetakse ebatäiuslikeks...

Nii ebatäiuslikeks, et ei lasta linnatänavailgi silmist. Või polegi terve see jant algusest lõpuni midagi muud, kui pisut pahatahtlik eksperiment, meie hingevalvurite uudishimu meie eraelu ja käikude suhtes, soov veenduda, kuidas kasutame vabadushetke? Sest kes on too oma osa halvasti mängiv jälitaja, kes kõnnib — sajameetrilist distantssi hoides su jalajälgedes? Lähed, lähed, keerad õllepoodi sisse, tellid klaasi õlut, jood, vaatad: tuttav

mees, kes uksest tuli. Astud edasi, tervitad aupaklikult vastutulevaid ohvitseri, esitad patrullile linnaloa, vaatad seljataga tuututava auto eest pääsemiseks ringi, jumala juhuslik, näed: tuttav mees, kes tuleb. Nii üks, kaks ja kolm korda, nii neljas ja viies. Ei, sa pole purjus, sa oled suur, su kannul on maailma võimsama salapolitse'i pisike vari, su samme ja su astumist jälgitakse! Välg ja pauk! See on idee! Läheb lahti — suund Tartu tänava punkrisse, Tartu kuulsaima kaunitari manu! Ei, sa ei eksinud, sinu armusosinaistki oli too „tuttav mees” huvitatud ja sinu sõduriarmastusele tehti intervjuu.

Meie kasvatajail on meiega tõepoolest raske. Eriti linnas nagu Tartu, mis pole seepärast veel Nõukogude Tartu, et kesklinnas kuuleb valjuhääldaja-muusikat ja rae-kojas pole härrad, vaid seltsimehed.

43.

Mulle tundus, nagu tahtnuks ta minust märkamatuks mööda hiilida. Sõjasõber, keda viimati nägin Tartu all koos nende meestega, kes tahtsid võidelda ja kes uskusid vastupanu mõttesse veel septembriski. Meie mõlema huultele ilmus üheaegselt nagu imestushüüe, mis hetke pärast asendus käesirutamise ja üheksakuise nõukogude ühiskonnas elamisest tavaks kujunenud ringivahtimisega.

Ta jätkavat oma õpinguid arstiteaduskonnas, imestab isegi, et see on võimalik. Arvab, et muidugi ainult seepärast, et osanud sügisel veidi luisata ja et — vähemalt senini — seisab puhaste meeste nimekirjas. Hoopis kurvemini käinud käsi neil meestel, kelle Saksa okupatsiooni aegsete ülikooli sisseastumise dokumentide hulgast leiti tõendeid bolshevismivastase võitluse, s. o. omakaitse või Saksa sõjaväeüksusis teenimise kohta, mis tookord va-

bastasid tudengiks püüdleja võistluseksameist, kuid praegustele Tartu Ülikooli peremeestele on teretulnud vahendiks aganate väljarookimisel. Kõrgemates õppeasutustes õppimine tähendavatki esmajoones võimalust igasugustest mobilisatsioonidest pääsemiseks; koolipoisi-seisus olevat aga ihaldatav ka tegeliku poliitika eest hoidumiseks. Ebaolulisem küsimus olevat muidugi see, mida punane ülikool vaimselt pakub, millised on seal õppejõud ja kuidas on lugu teadusliku põhjalikkusega.

Märkamatuks oleme jõudnud ülikooli peahoone ette. Jah, see seisab veel, nagu seisis valguse ja vabaduse aegadel. Pisut luitunud sammaste vahel seisab paar nais-tudengit; kivitrepist alla astuvat, sügavalt silmle surutud kaabuga portfellikandjat, kes sügavalt ettepoole kümnu vajunud, tervitab aupaklikult grupp alumisel trepiastmel vestlevaid meesüliõpilasi.

„Üks vana kooli mehi,” sõnab mu napsõnaline sõjasõber tähendusrikkalt. „Üks, kellest teame, kuidas ta kannatab ja kelle elu me seepärast veel piinarikkamaks ei tee.”

„Võid ju isegi aimata”, kuulen hetke pärast seletuseks, „et Tartu Ülikooli õppetoolidele on väga vähe vana kooli mehi järele jäänud. Need on üliõpilastele nagu pühadusiks. Nende loengusaali astudes elustuksid nagu endised ajad, kus professor võis küll tujukas türann olla, oli aga vääramatu autoriteet, keda auditoorium respektis. Vahepeal oleme näinud uusi aegu vähemkvalifitseeritud toolitäitjatega või päris naljanumbritega — tänu neile hindame seda kõrgemalt säilinud haruldusi...”

Üliõpilased ise?

„... sovjetiseeritud ülikoolis õppival eesti noorusel pole tõhusamaid relvi kui vaikimine, boikoteerimine, sõnatu sümpaatiavaldus ja osav naeruvääristamine. Ühek-

sakümend viis protsenti humanitaarteadusi õppivaist on võimelised eraldama kulda kassikullast; vastu tuleb aga võtta kõik, isegi kõikides teaduskondades obligatoorsed lisatunnid ideelis-poliitilis kasvatuse alal: esimesel ja teisel kursusel marksismi-leninismi põhialused, kolmandal ja neljandal poliitiline ökonoomia — omaksvõtmine ja tunnustamine oleneb immuniteedist ja kriitikameelest.”

Toomemäel pargipingile istet võttes kordab mu sõber ikka veel hajameelselt ja nagu irooniliselt vahepeal jutus esinenud sõna „opositsioon”. Alles nüüd saan teda lähemalt silmitseda. Mulle meenub, et vaevalt aasta eest oli tema Eesti Rügemendi usukindlaim sõdur. Mulle meenub lõhkirebitud, porine, aga mehiselt lootusekindel Emajõe positsioonihoidja noil saatusrikkail septembripäevil — tema. Nüüd vangutab ta nagu pettunult ja väsinult pead, kõneleb venitades, iga sõna nagu järeilmõtlikult vaagides: võitlus, o-po-sit-si-oon...

Ei. Võitlus jätkuvat. Mu avameelne sõber ei salga, et ta idealism hakkab surema, et kibedustunne ja väsimus kasvavad. Ta nimetab seda nukralt naeratades küpsimisprotsessiks, reaktsiooniks. Leiab aga samas, et see pole mitte ainult reaktsioon, vaid mitmes suhtes läbikaalutud ja teadlik modus vivendi, mis iseloomustavat eesti üliõpilaskonda aastal 1945 ja mis olevat esimese bolsheviikaastaga võrreldes mitmeti teissugune ja erinev.

Tudengite klassiteadvuse eest hoolitseva punase poliitprofessori ääremärkused eesti ajaloo, kodanluseaegse Tartu vaimuelu ja nõukogude õndsakstegeva ideoloogia kohta võtab 1945. aasta loengusaal õige rahulikult vastu. Kõrgete juhtide habetanud portreesid ülikooliseintel ei austata enam ägedate opositsiooniavaldustega nagu esimesel punasel aastal; need ripuvad rahus oma kohal. Protestihüüded ja demonstratsioonid bolsheviike poolt

mahalõhutud vabadusmonumentide juba rohtukasvanud hauaasemeil on samuti vaikinud. Mitte seepärast, et see kõik oleks unustatud, vaid et selline tegumood on mõistlik. Võltslojaalsuse või vähemalt näilise erapooletuse ilmutamine, kuigi see mõnikord nõuab ülipingutavat enesevalitsemist, kuulub eesti üliõpilaskonna nüüdsesse võitlusprogrammi. Sellesse programmi, kus pole ühtegi kirjutatud punkti ja kus olulisemaks eesmärgiks — niihästi akadeemilise nooruse kui ka terve meie rahva seisukohalt — on eestluse füüsiline ja vaimne säilitamine. Kõik muu, see, mis meis kui eilsetes sõdurites ja noortes väljapääsu otsides kisendab, surume paremaid aegu oodates lihtsalt maha. Marksismi-leninismi loengu lõpul küsimusi ootavale punasele lektorile passiivse aknast väljavahtimisega või vaikimisega reageerimine on tüüpiline ja tervislik. Nõukogudeliku diskussioonivabaduse demonstreerijad, üksikud teravate küsimustega esinevad kaastudengid, ongi seepärast kergestiavastatavad müüdnud hinged, provokaatorid, kes sageli õpivad ainuüksi marksismi-leninismi, külastavad aga vabakuulajaina teisigi loenguid, eriti just vanade professorite omi, lastes silmadel hoolega ringi liikuda.

Meil on kahju vanadest hallpäistest õppejõududest, kelle raamatuid lehitsevad käed hakkavad päevpäevalt rohkem värisema ja kes nõukogude ülikoolis ainult niikaua on vajalikud ja talutavad, kui kateedril leitakse uuele ajale sobivam kuju. Meil on kahju endigi noorusest, mis on hall ja möödub hirmu varjus, kuid mõistame oma salajast ühtekuuluvust ja olukorra paratamatust. Kuid hästi ei tunne end ka too juudaste-minoriteet oma isoleerituses — nende lähenemisel vaikib vestlus ja nende taotlused jooksevad karile.

Organisatsioonid?

„Üliõpilasmajas asuvad nüüd Üliõpilaste Ametiühingud ja Üliõpilaskonna Klubi. Terve asutus on midagi punase nurga ja parteimaja vahepealset, kus drillitakse valimiskampaania puhuks provintsi ja valdadesse saatetavaid üliõpilasi-agitaatoreid, kus Akadeemiline Naiskoor harjutab oma mõõdukalt ajakohast lauluprogrammi ja kust dirigeeritakse üliõpilaskonna ja professorite-õppejõudude riigilaenu tellimist 140 protsendi ulatuses. Klubi raamides tegutsevad ka mitmesugused teaduskonnade juurde kuuluvad erialalised ringid, üheksa teaduskonna ringi, mille põhikirjaliseks eesmärgiks on „korralise õppetöö ulatuses ammutatud teadmiste süvendamine ja täiendamine”. Iseseisvaks ringiks on „Ühiskonnateaduste Ring”, mille tegevus on aktiivseim ja kus kevademestril esitati referaate nagu „Dialektiline meetod”, „Pariisi kommuun”, „Rahvusküsimus pärast II Maailmasõda”.

Suurima õpilasarvuga fakulteediks on arstiteaduskond, millele järgneb matemaatika-loodusteaduskond. Õigus- ja majandusteaduskonda uustulnukaid peaaegu polegi, samuti kuulutatakse uusi ajaloo-tõekspidamisi tühjadele loengusaalidele. Lääneliitlase keelest ilma nõukogudeliku desserdita huvitumine on mõnikord koguni poliitiline risk.

44.

Marsiroodud tihenevad, Kuramaal kestab heitlus. Pataljoni staabist tuli ringkiri, kus otsitakse leedu või poola keelt oskajaid; ka „noored” — vahel kutsutakse sügisel mobiliseeritud nii, kõlbavat. Kuuldavasti läheneb Ida-Preisimaa lõpp. Rindesõitu seevastu pole meiesugustel, ei mustadel, määrdinuil ega puhtail, enam karta. Tänu esimestele katsejärelestele, kes on vist terve 8. armee rün-

nakuplaanid lõrri ajanud ja kes pole toonud au ja kuulust ei kindralleitnant Pärnale ega eesti rahvale. Samas kõnelevad poolametlikud rindeteated — sõjasõidult haigla kaudu tagasi jõudnute jutustused, mis kindlasti on asjalikumad kui poliitjuhtide üldsõnalisel ja mittemidagiütlevad kelkimised — Eesti Korpuse Kuramaa-kaotusist, mis inimohvrite poolest polevat sugugi tühi. Päril üldine on näiteks arvamine, et Sõrve ja Kuramaa on korpusele ühtekokku kallimaks läinud kui terve lahinguteekond *Velikiye Luki* alt Saaremaale. Saladuseks ei saa jääda ka eestlaste „uljas võitlusvaim”. Õnneks näeme veel ikka oma kahe silmaga ja „ümberkasvatuse kooli” esimene poolaastak pole suutnud meie maailmas asju ei peapeale keerata ega olematuks teha. Ning me usaldame oma kolleegi, kes — Kuramaa tulepõrgust kuulsuse ja armidega tagasipöördununa — omab sõduritruuduse mitmepalgelise probleemi kohta verivärsket elutarkust ja läbiproovitud seisukohti. See sõjajutt valitud kuulajaskonnale narinurgas annab järeelmõtlemist tükiks ajaks:

„Vaadake mehed”, alustab selline konspiratöör poolsosinal, „uskuge või mitte, aga minust oleks peaaegu saanud isamaasõja kangelane. Sellest hoolimata et tegin kõik marsiroodu vältimiseks ja mängisin frondisõidust pääsemiseks isegi lolli. Esimesest eselonist sain kuidagimoodi kõrvale hiilida, veebruaris võeti aga Rakveres asunud üksusist kõvasti täiendusi, ja minugi sõit läks Narva-Pihkva kaudu rinde poole. Ega siis midagi, võtsin asja külmalt, endamisi aga mõtlesin, et oodake te mädad — teie suure asja eest ma sõdima küll ei hakka!

Aga kus sa pääsed, kui isamees on seljataga, kui sind lüüakse jumala võraste keskele ja sa ei tea, missugune pooleestlane või sibulavenelane sulle politrukiks on pandud. Muudkui mine ja põruta! Kaitsel olles veel kuidagi

mängid viili, pistad pea mättasse ja paugutad sihtimata ning huupi. Rünnakule minnes aga — mäletan esimest lahingut, soises metsamaastikus ründasime sakslaste hästikindlustatud positsioone ainult jalaväega — lihtsalt ründad. Ka ilma vaimustuse ja sõdurihingeta. Esialgu on see ehk puhas politrukihirm, teadmine, et seljatagagi on vaenlane ja surmaoht, et tuleb edasi minna, et pole muud võimalust. Sa ei märka aga, millal unustad juurdlemise, üldse igasuguse mõtlemise ja leiad enese lahingumöllust: laed ja lased, laed ja lased, tormad ja viskud maha, otsid paremat kaitset, sihid hoolega ja tulistad hävitavalt — oledki korralik sõjamees, ei teagi, kunas oled kangelaseks saanud! Kuigi oled ainult lahinguhoolet haaratud automaat, teostad ainult tõhusaimat enesekaitset ega mõtle millelegi muule. Desertööriks ei saa sõdur kunagi lahingumöllus; ka orisõdur igatseb ofensiivil vastasele kiiremat lõppu, ilmutades imestusväärset solidaarsust kõigi nende vastu, kelle püssitoru on sinnapoole suunatud, kust tuleb tappev turmtuli. Kõik muud mõtted mõeldakse enne ja pärast lahingut.

— Kuidas ma tulema sain? Mis seal ikka. Kartsin, et minust tuleb isamaasõja kangelane — ilma naljata. Ma tundsin, juba pärast esimesi lahinguid, et minusse on asunud arusaamine „omast” ja „vaenlasest”. Mitte, et politruk, kes punkriski jutustas stalinlikust konstitutsioonist, oleks mulle üleöö sümpaatseks muutunud; küll aga seepärast, et seesama punker kaitses mind vastasfrondilt tulevate kergemate mürskude ja granaadikildude eest. Märkasin, et kuigi mul polnud mingit poolehoidu tekkinud ei viisnurga ega slaavlaste juhitud maailmarevolutsioonile valdas mind ometi soov, et meie tulepesa oleks kindlam, et sellest tulepesast juhitud kahurituli tabaks vaenlast valusamini, et minu rühmakaaslased võitleksid

tõhusamalt — et „meie” oleksime tugevamad ja paremini kindlustatud. Mulle sai selgeks, et kahuritules pole aega ei vihkamise ega armastuse mõtteid mõlgutada, ei tulistamisega kitsi olla ega ebameeldivate frondikubjaste teise ilma siirdumise puhul rõõmu tunda — inimene ainult tegutseb. Kui tast desertööri ei tule, saab temast sõdur, kui mitte aatevõitleja, siis vähemalt käsutäitja. Minust ei saanud ühte ega teist, aitasin end aga kolmandal viisil: ühel ööl, kui meie rood oli kolm korda rünnakule viidud ja nii sama palju kordi raskete kaotustega tagasi löödud, põrutasin endal kuuli läbi jala. Kuna surnuid-haavatuid oli sel ööl õige tublisti ja kogu rindelõigus valitses väike kaos, läks minugi haav „läbi”, s. t. kellelgi polnud aega verise püksisääre kallal lähemalt urgitsema hakata, ambulantsis tehti hädaside ja sõit algas kodu poole. Hiljem selgus, et kuul oli tabanud veidi kõrgelt ja vigastanud põlveliigendit, mille mälestuseks pean veel praegugi kõndima poolkange jalaga. Lohutan end aga teadmise, et ehkki minust ei saanud isamaasõja kangelast, siis sai minust isamaasõja invaliid ikkagi.”

45.

Tartus on aprillikuus umbes paar tuhat eestlast-punaväelast. Endastmõistetavalt on 234. jalaväepolgul oma missioon. Üheks propagandanumbriks näib olevat polgu vahtkonnaparaad, mis lavastub igal õhtul kesklinnas asuva polgu staabihoone ees trummipõristamise, fanfaarihelide ja nöörsirgeks pingutatud soldatiridadega. Linnas asuvate allüksuste hoolikalt valitud, uutesse sinelitesse ja veekindlatesse jalatsitesse pandud uued tunnimihed, korrapidajad ja korrapidajate abid jutustagu uudishimulikule tartlasele kõigest sellest, mida too, ettevõtte lavas-

tajate arvates, ikka veel ei usu: et punaarmee valitseb distsipliin, et punaväelane on eeskujulikult rõivastatud ja et need kahvatud ja paljaspäised eesti mehed Ropka kõrge plankaia tagant, vanadest Lembitu kasarmuist või Kastani ja Tähe tänava sõdurikvartaalidest on tõepoolest ikka isamaakaitsjad, mitte aga labidamehed või vangid. On ju selles tõepoolest midagi tuttavlikku ja varemähtut, kui uus polgu korrapidajaohvitser saab vana poolt ülesrivistatud vahtkondlaste ees ametlindi ning kui värske lindikandja esineb rapordiga täpselt kell kaheksateist saabuvale polguülemale.

Propagandatrupp aga alles tuli. Pärast seda kui juba mitu aega õige avalikult jutustati sellest, mida keegi muidugi tõsiselt ei arvestanud: värskest mobiliseerituist koosnev 234. tagavarapolk — meie — saame senini vene laste käes olnud Tartu garnisoni vahiteenistuskohustused endile! See sündiski! Jääb vist igavesti saladuseks, mida võimumehed selle lühiajalise eksperimendiga mõtlesid. Piduliku sündmuse tähistamiseks ülesrivistatud pataljon kuulis oma kõrvaga vastavasisulist polguülemat käskkirja, meie sõdurielus kuulutati uut epohhi — me olgu uhked, see olevat tunnustus meile ja meie voorustele! Käitugu me ainult väärikalt lahingulaskemoonaga, paukutekitava lahingupüssiga, enne aga ikka ja jälle tunnustusega, meile kingitud usaldusega! Kuusteist meest garnisoni vahtkonda, vahtkonna ülemaks eestlane ja vanemaks eestlane — kas vabatahtlikke on, kas soovijaid on?

Umbes nii valmis meie üksuses esimene puhastatud-viksitud, pikkade vintpüsside ja padrunitaskutega varustatud garnisoni vahimeeskond. Nimestikku koostav rooduvanem ei pärinud ei sooviavaldaja eesrindlikkuse või tagurlikkuse üle — kes soovis linnaelanike rahu ja julge-

olekut valvama minna, pandi lahkesti kirja. Komandan-tuuri avaral õuepeal vaatas venelasest linnakomandandi adjutant värsked vahtkondlased korra ja kombe kohaselt üle, lootis esmakordselt ametisseastujailt tõsist kohustustesse suhtumist ja täpset eeskirjade täitmist. Vahtkon-nast iga nelja tunni tagant väljasaadetavate kahemehe-liste tänavapatrullide ülesandeks olvatki niihästi linnas liikuvate üksikute sõjaväelaste kui ka eraisikute kont-rollimine, viimseid tuli valvata öhtul kella kümnest alates.

Kahekümne nelja tunni pärast uuesti kõrge isanda palge ees seistes kuulsime, et öösel patrulliteenistust soori-tanud vahtkondlased väärivat erilist kiitust, tublid olnud aga ka kartserihoone valvajad ja seisvad vahiteenistujad. Ei olnud see viisakus ega kompliment, sest meie poisid olid tõesti olnud tublid, tööd oli mehemoodi tehtud ja tulemusi oli käegakatsutavalt rikkalikult: kiruvaid ja venekeelseid vandesõnu pomisevaid reamehi, seersante, paar majorit, üks lennuväe alampolkovnik, purjus madru-seid — kõik lühikese kevadöö „saak”. Arestikamber sai juba keskööks täis, pärast seda hakkas alles tulema! Ai-nult see oli veidi kahtlane ja pani vahtkonnaülemagi mu-relikult pead raputama, et agarate patrullide sõjasaak koosnes eranditult umbkeelseist. See ei seganud aga põr-mugi ustavate vahiteenistuslaste naudingut, mis tõusis võidurõõmsa haripunktini siis, kui linnakomandandi ühe-käelisel adjudandil polnud muud valikut, kui pidi ahju-kütmiseks, ruumidepühkimiseks ja kuuri all puulõhku-miseks meie käsutusse andma neli prisket iivanit. Puid sai pilbastatud mitmeks ajaks ja vahtkonnaruumides toimus sel aprillipäeval tõeline suurpuhastus!

Sel aprillioöl löödi Tartus aga päris korralik lahing. Lugu algas sellega, et jaamast helistati komandantuuri ning paluti kiires korras relvastatud sõjamehi. Vahtkonnasündmuspäigale jõudes oli põnevus haripunktini jõudmas: uks, mille taha teadmatuil põhjusil põlu alla sattunud jaamaülemal — lätlasel — oli õnnestunud varju lipсата, oli ägedalt käratsevate vene sõdurite püssipärade hoopidega puruks löödud ja ennast energiliselt kaitsta püüdvat väikesekasvulist sümpaatse välimusega jaamaülemat tõmmati parajasti liistu peale. Selgus, et tegemist polnud mitte ainult mõne üksiku marruläinud soldatiga, vaid et jaamas viibis terve rindelt saabunud eshelon poriseid ja lõhkirebitud riietusega sõjamehi, kes eestlasist „päästemeeskonna” võitlusväljale saabudes ähvardavalt urisedes gruppidesse koondusid.

Meie poisid ei eksinud, sel ööl sai tõepoolest lahingut lüüa, kohe seaduse ja õigluse nimel jälle kord vanjkasid nüpeldada! Tillukese jaamaülema unustasid peksjad sinapaika, eesti keel oli õliks tulle, ja vägevate vandehüüete saatel algas Tartu lahing jüriöö 1945.

Vist mitte kunagi pole vähemus nii vapralt võidelnud. Need olid uskumatult väledad, liigutusi osavad ja hävitavate rusikahoopidega vene poegi mahaniitvad sügisel mobiliseeritud, kes uute võitlusse astuvate venelaste tõttu üha kriitilisemas seisukorda sattumisest hoolimata valitsesid lahinguvälja ja pidasid vastu niikaua, kui jaamaesisele saabus platvormvankri täis abiväge — polgu valve-rühm, kahuripoisid Ropkast. Nüüd alles päris taplus al-

gas! Tshort, paberii! Russkije ljuudi, vprjod! Kõige vängemad venekeelsed vandesõnad, isamaasõja kuldloosungid ja vene sõduri põlised lahinguhüüded segunesid uute jõudude sekkaelõmisega üha ägenevas lahingukäras eesti poiste hõisetega: „Pane kuradile, ära raiska hellita, anna nii, et enam ei tõuse! Anna nagu Krivasoos!”

Kes polnud „oma”, see sai, vastu koonu ja silmaauku, valusalt ja armutult. Pimedas, lahing toimus juba jaamaesisel, polnud „omade” võrastest eraldamine kerge, ei meile ega vastasele. Eriti aga just vapralt võitlevatele vastastele, kes tihti pidid lahingumõllus viltuläinud hoopide pärast omavahel arveid õiendama või kes pihkujäänud tapleja kuuluvuse kindlaksmääramiseks tirisid jaamatulede valgusesõõri, nii oma rinnet killustades ja uusi võitlussektoreid luues. Igamees oli „oma” ja keegi polnud „oma”, meie meestel oli tunnussõna ja nad märkasid õnneks õigel ajal, kui iivanid pistisid mütsid põue ja koondusid ähvardavaks lõpprünnakuks peakatteis vähemuse vastu.

„Mütsid maha, eesti poisid, lööge!” oli selle lahingu viimne komando meie parteikandidaadist seersandilt, keda mehed sel ööl vast õppisid tundma ja kes tõepoolest võitles nagu noor lõvi eesti rahva eest ja parteiprintsiipide vastu. Sündinud pettusest segadusse sattunud venelased langesid juba hommikuhämaruses välkuvate rusikate all nagu loog, meie poistele andsid vastasele mängitud nina-nips ja vaenlase segipaisatud read uut löögihoogu ja tapluslusti — ning võit oli meie! Viimasena lahinguväljale jäänud, vist lõpuni võidelda või surra otsustanud venelasest seersant, heideti meeleheitlikust küünest ja hammastega vasturabelemisest hoolimata platvormvankrile,

üllessirutatud vintpüssidega võitjad istusid võidetuile turjale ja võiduvankrit vedav setukas traavis sõjasaagiga Tähe tänava poole.

* * *

Päriselanikest tsiviilkodanikel puudub peaaegu igasugune õiguskaitse. Öine Tartu jutustab sellest hoopis rohkem ja kujukamalt kui lakkamatu valjuhääldajamuusika ning võidukate fronditeadetega päevavalgus oma jaama marssivate rindesõduritega või kevadpäikesest Toomemäele meelitatud punaväelastega, kelle unistavad bajaaniviisid mõnikord õige ilusadki. Tasa ja märkamatu veerevad NKVD-autod, tartlase alatine hirm, teevad oma käikusid ainult öötunnil. Noore nõukogude vabariigi kõige reaktsioonilisemas linnas tähendab öö ja öötunnid ukselekoputamist ootavaid inimesi, kellele uus päev tooks nagu vabanemist ja hommik kuulutab 24-tunnist armuaga. See kõik aga kuulub nõukogudevastase elemendi vastu võitleva seaduse piiridesse ja diktaatorriigi normaalsesse päevakorda, olles järelikult õige. Ebamäärasem on lugu seal, kus „nõukogude seadus” näib lihtsalt võimetu olevat selle ees, mis sünnib, kuid mis „seaduse põhjal” ei tohiks sündida ning mis jätab mulje seadusestusest ja anarhiast. Hoolimata linnakomandandi allkirja kandvast nähtavatesse paikadesse ülesriputatud „ukaa-sist” tsiviilkodanike kohustuste-õiguste kohta, kus muuhulgas figureerib linnakodaniku õigus julgeolekule ja varanduse puutumatusse, on see ainult niisama näiliselt mõnus ja heatahtlik paber kui seltsimees linnakomandant ise, kes tavatseb Tartu tänavail naljakas voorimehekallessis sõita ja komandantuuri abi otsima tulnud tartlasele isalikult lohutades õlale patsutada. Sellest pole abitsijale vähimatki tulu, see on korralageduse, seadusetuse

ja mittemillestki hoolivate frondisõdurite omavoli rahva poole pööratud ametlik pale. Küsimuseks on ainult, kas võitmatu punaarmee prestiizhi tõstmiseks ühe alistatud rahva silmis üldse midagi ette võetakse ja mida? Noor naine, kelle kallal viisnurga soldatid Kassitoomel vägivalda tarvitanud; hirmust ja ehmatusest värisev vanamees Ropkast, kes tuli kesköösel komandantuuri oma seapõrsast ilmajäämise lugu jutustama; igapäevased jalgratta, käekella või kuldsõrmuse konfiskeerimislood; viis või kümme minutit töölt saabumise või rongi hilinemise tõttu üle seaduses ettenähtud kellaja tänaval liikumise pärast spioneerimises kahtlustatavad igaõised komandantuuri külalised-tartlased — need kõik on inimesed, kes on lakanud vaatamast institutsioonidele ja seaduseesindajale kui kaitset ja tuge pakkuvale organeile. Vanas Tartus oleksid nagu taas saanud rusikaõiguse päevad — häda ainult neile, kes ei tohi rusikatki tõsta.

Öine Tartu jutustab mõndagi, millest päev vaikib. Öine ülikoolilinn on siiram kui askeldav päev, selle inimtühjadel tänavatel sammuv patrull näeb otse selle südamesse ja kogeb, kui valelikud on päev ja valge aja ilusad sildid. Nõukogude Tartu südametunnistus on must ja öö ei suuda seda varjata ega omateada pidada.

47.

Meie pataljon läks lälle lõhki. Jälle sorteeriti marsiroodused, mehi saadeti Königsbergi ja Paldiski. Kuramaa „maastikul soodustatud kindlustusvöönd” peab ikka veel vastu; poliitjuhtide arvates olnud märtsikuu sula vaenlasele suureks abiks. Varsti olevat aga asi klaar. Sellest kõigest jutustatakse noolte ja lipukestega tähistatud rindekaardi ees meile, kes me seegi kord sõjasõitjateks

ei kõlvanud ja kelle minevikupatud pärast pooleaastast punaarmee teenimist ikka veel kehtivad. Igasugustest ausatest nimekirjadest välja jäetuina rivistatakse meid ühel hommikul kasarmu ette tänavale — viiendast, kuuendast, seitsmendast ja kaheksandast roodust sai ligi poolteistsada meest — ning marss läks mööda Tähe tänavat Ropka poole.

*„Meie võimas kahurvägi
vaenlast seirab igal pool;
ei meid peata mets, ei mägi,
lühia vaenlast meie hool...”*

Meie elu on vaheldusrikas nagu film. Kord oleme surnutematjad, teinekord tehakse meist allohvitsere; lumelabidas, puupüss ja parteiajalugu tähendavad meie elus eriajastuid, meie ise vahetame osi ja oleme klaunid, kes eesriide langedes võlla puuakse. Täna on meil aga hing sees, laul, mida laulame, on kahurväelaste marss, divisjon, kuhu meid määrati, on suurtükiväe divisjon, ja meie kuulsusrikkaks eelkäijaks on kahurväe-kangelased *Novosokolniki*, *Neveli* ja *Narva* alt — meistki tulevat stalinlikud kahurväelased! Juba teisel päeval, pärast uute meeste patareisse jagamist ja esimesi askeldusi uues väeosas, viiakse meid otseteed relvakuuri. Kahurid vabastatakse puldankatteist ja algab suurtükidivisjonlase algõpetuse jagamine: 45-, 76- ja 122-millimeetrilise kahuri materjalosade tundmaõppimine, linnulennuline pilt osade koostööst, tulepositsioonil oleva kahuri meeskond ja iga üksikmehe funktsioonid, laadimine ja paugu tekkimine. Järgmistel õppetundidel läheme maastikule, ehitame Ropka väljadel kahuri tulepesi, sooritame aritmeetilist mõtlemist nõudvaid sihtimisharjutusi, proovime moondamist ja maskeerimist, õpime kahuri laskevalmissemise üksikliigutusi ja treenime suurtüki uuele tuleasemele viimise

pingutavat kunsti gruppidevahelisis võistluisis. Kaablike-rimise ja välitelefoni liini ehitamiseks võtame ette lähümbruskonna heinamaades taluperedeni ulatuvaid lahingrännakuid, teinekord, kui pikutame liivaaugu päikesepoolisel kaldal kahuri ümber, jutustab Tallinna Tehnikumis õppinud seersant meile kahurikuuli lennujoonest, kauguse hindamisest ja tulejuhi matemaatikast või pühendab meid pikksilmade ja nurgahindajate käsitsemis-saladusisse.

Ega hobuste vuntsimisestki pääse. Nagu igas korralikus kahurväeüksuses, on Ropka tallideski vahtu puristavad suurtükivankrite vedajad, kes isamaasõjast osavõtnuina kannavad seisusekohaseid nimesid nagu „Tasuja”, „Võit”, „Narva” ja kelle igapäevasest kaeraportsust oleksime valmis heameelel putru keetma. Sõjaratsud peavad puhtusest läikima, sest Venemaa eestlasest divisjoni komandör — ehkki ta nimeks on sulaselge *Mats*, mida ta Eestimaa pinnal on nähtavasti häbenema hakanud, kirjutades „s” asemel „sh” — on suur saks, kes kannab nahkkuube, vibutab mõisakupjana koerapiitsa ja leiab puhtuse kontrolliks divisjonimurule ülesrivistatud hobustelt ikka koha, kus oma valge taskurätt mustaks määrada:

„Mjis see tähendab?”

See tähendab seda, et punaväelase hoolde usaldatud loom on s....e, nagu seltsimees alam-polkovnik avameelset kõnetooni tarvitades öelda tavatseb, ja et punaväelane vuntsigu hobust niikaua, kuni see pole enam s....e. Iga hetk võib polgu staabist korraldus tulla nii-või niipalju saduldatud hobuste ja korralikult rõivastatud tentsikute väljasaatmiseks, *Mats* tahab ise lõbusõidule minna või on nood vene keelt kõnelevad mõistatus-

likud ratsapükstes daamid, keda divisjoni nooremad ohvitserid Ropka heinamaadel ratsutamiskunstiga tutvustavad, järjekordseks harjutustunniks kohale saabunud.

48.

Mobilisatsioon jätkub. Ehkki on juba aprilli keskpaik ja igahommikusel divisjoni üldrivistusel ette loetavad informatsioonibüroo teated jutustavad punaarmee poolt vallutatud Berliini eeslinnadest. Eraelust suurtükipatarei narile sattunud mehed on suuremalt jaolt sellised, kes sügisel pikendust saanud, kelle aastakäikudes aga ei näi mingit piiri ega reeglit valitsevat — tuleb isasid ja isade poegi. Väeosa siseelus tähendavad sellised vastsed mehed värskeid uudiseid, teretulnud tuuletõmbust inimeste näol, kes veel nädala eest töötasid nõukogude ametiasutustes, kes olid õpinguis ebaedukad, kaotades riikliku stipendiumi ja õiguse kõrgemale haridusele, või kes eile valmistasid nõukogude külas külvama niipalju otra, niipalju nisu ja naapalju kartuleid. Kunagist sõja- või koolisõpra uustulnukate hulgast leides avaneb võimalus ühe või teise päevaprobleemi arutlemiseks, mille suhtes nemad kui eilsed kodanikud meist on kogenumad ja targemad. Meil on tuhat küsimust, tihti on vastuseks ainult tõrjuv käegalöömine, ära päri, tead isegi. Kuid ega uuedki mehed midagi erilist tea; või kuigi teavad ja on paljugi näinud, puudub neil nagu lust kõige selle jutustamiseks. Nii nagu suur rõõm saab vanaks, muutub igapäevaseks ja kaotab noorusvärskuse, nii allub ka valu ja mure samastele seadustele. Mitte seda, et inimesed ei oskaks enam ahastavalt nutta või kirglikult leinata, kuid valu on saanud igapäevaseks ja inimesed selle vastu immuunsemaks. Kaheksa kuud kolmanda okupatsiooni all elanud mehed tekitak-

sid normaalses ühiskonnas elanud inimesele hirmuväri-
naid või koguni väärkujutlusi viisi pärast, kuidas nad kõnelevad sellest, mis nad näinud või läbi elanud, mis nad usuvad ja arvavad. Nagu oleksid nad ise südametud timukad; nende näoilme jääb muutumatuks, ükskõik kas nad jutustavad mõnest NKVD-vägiteost või sellest, kuidas eesti talupoeg võitleb oma järelejäänud maalapi pärast, toidab metsavendi ja maksab normi. Ainult meie mõistame, et valugi võib tarduda jääkülmaks irooniaks, et valust võib näiline ükskõiksus saada, et kergemeelsus ja õõnes naergi varjavad sisemist valu.

Sõja lõpp on halvim, mis juhtuda võiks, arvavad värskest eraelust tulnud mehed. Nad räägivad tuhandeid meestest metsades ja peidupaikades, kes lindpriidena ei karda midagi rohkem kui liiga pikalevenivat nõukogude okupatsiooni. Need metsavennad 1945. aastal ei moodusta arvukaid võitlusgruppe, nagu esimesel punasel suvel, vaid elavad päevast päeva, tarvitavad relva ainult metsa kammina tulnud punaarmee laste küüsisit pääsemiseks ja tunnevad üha kasvavat muret kõhu- ja julgeolekuküsimuste pärast — ühenduses meie talupoja pideva vaesustumise ja maa, esialgu ainult omaniketa ja tühjaksjäänud talude asustamisega ebaeestilise elemendiga ja venelastega. Värsked mehed teavad jutustada küladesse ja maanteele ülesriputatud rõõmusõnumeid metsameestele, kus „vaenlase vale- ja hirmupropaganda mõju all“ väärsammu sooritanuile kuulutatakse amnestiat, ühiskonda tagasiilmumise korral tööd ja leiba. Teavad sedagi, et mõninalgad ongi metsast välja tulnud — need pole olnud niivõrd kergeusklikud või „oma tegu kahetsevad“ inimesed, kui sellised, kellele tähtajatu hundi elu muutus talumatuks ja närvid ütlesid üles. Ärakadunud poegade vastuvõtt olnudki lubadustekohane: saanud ajutise isikutunnistuse, toi-

dukaardid, eilsetele võsavendadele pakutud riiklikust maafondist maad ja isegi kõrgeid ametikohti. Mõne aja pärast, vist uute väljailmujate puudumisel, olnud mehed juba kindlamas kohas, luku ja riivi taga. Kuid ka metsameestel jätkuvat võllahuumorit üliagarate täitevkomitee esimeeste või vallamiilitsate korralekutsumiseks, neile metsavahelisel teel lapsevitsade jagamiseks, pommiheitmisega hirmutamiseks, kuid ei kohkuta tagasi ka surmamisest, kui küsimuses on eriti vihatud ja kaaskodanikele kardetav mees.

Värskete punaarmeeelaste arvates on inimeste julgeolek suurel määral ka sellest sõltuv, kuidas too mitme rezhiimi all elanud isik just täna käitub. Oleme meiegi jõudnud märgata üht poolavatust, millele kirjutatud sõna — eluõigus. Enesest lugupidavale ja südametunnistusega inimesele on selline eluõiguse hind liiga suur, traditsioonilistele kaasajooksikutele annab see must börs aga võimaluse tasuda minevikuaktiivsus olevikuaktiivsusega, edasi lasta vanas stiilis. Endastmõistetavalt on siingi lunastamatuid veksleid, vältimatuid võllapuid ja — kursi vahe. Too viimane tähendab näiteks seda, et kui eesti vabariigiaegsel politseiametnikul, juhul, kui ta küüditamisest on pääsnud, Nõukogude Eestis pole mingeid shansse labidamehe seisusest kõrgemale tõusmiseks, kõnelemata militsionäriks saamisest, istub Saksa okupatsiooni aegne SD-meis NKVD-s. Sellele vaatamata, et viimaks mainitu hingel on nii mõnigi „seltsimees või nõukogude patrioot” ja et politseinik võis olla ainult ustav pisi teenistuja. Küsimuseks pole ideed või minevikupositsioonid, vaid tooraine vormitavus — tõekspidamiste puudumine.

Samal ajal pole uute meeste arvates võimatu näiteks see, kui keegi Karjala Kannasel võidelnud mees või „aktiivne omakaitselane” töötab nõukogude ametiasutuses

või õpib sovjetiseeritud õppeasutuses, ilma et tarvitseks müüdnud hing olla. Vale nimi ja võltsitud elulookirjeldus on küll riskantne ja närvesööv eluviis — mitmele aga selleks kohtutundi edasilükkavaks kilbiks, mille varjus oodatakse sündmuste arengut ikka veel püsiva kolmanda-võimaluse-soovunelma suunas. Ülitähtsaks teguriks inimese julgeoleku seisukohalt on seejuures ka ümbrus ja kaasinimesed, kuigi järelejäänud eesti rahva hulgast leiab aastal 1945 ainult tikutulega inimesi, kes huvituksid poliitilisest kättemaksust. Kired on vaibunud, leerid on selgunud, seisavad vastamisi, ja niihästi Moskval kui Moskva Eestimaa vasallidel on põhjust „kaadrite puuduse” üle kurtmiseks.

49.

Miinipildurite pataljon koosneb Venemaa eestlasist ja Eestimaa venelasist. Ainult mõni üksik puhas eestlane on eksinud üksusesse, kus ametlikuks keeleks on vene keel ja eesti keelt osatakse väga halvasti või üldse mitte. Pataljoni juhatus, ohvitser- ja allohvitserkond koosneb eranditult umbkeelseist.

Ometi on nad meie suguvennad, nende isad või isaisad olid eesti talupojad või käsitöölised — juba nende eestipärased perekonna nimed jutustavad sellest. Kõik muu aga — nende täiesti ununenud või vilets emakeel, nende mitmes suhtes üliumbuslik suhtumine meisse, nende käitumine ja isegi välimus — räägib selget keelt sellest, kui lühikese aja jooksul siiski teostub ühe laialipuistatud rahvakillu assimileerumine. Bolshevistlikul Venemaal maailmavalgust näinute juures on eestlus kaotanud oma jõu ja Venemaa eestlaste noorem põlv on samaealistest venelastest vaevu eraldatav.

Kuigi oleme ühise ülemvalitsuse all, moodustame Ropka hästivalvatud ja kinnitopitud kasarmuôues kaks põhjali-kult erinevat ja teineteisele võõrast maailma. Mitte ainult seepärast, et meie oleme verivärsked punaarmee-lased, neil aga isamaasõda seljataga ja medalid rinnas. On ju suurtükidivisjoni koosseisus ja meie keskel samuti „vanu mehi”, kes tulnud Kamôshlovist Sõrve sääreni ning peale-kauba veel Kuramaalgi käinud, kuid me mõistame neid ja nemad meid. 82-mm, miinipildurite ja meie vahel see-vastu on midagi rohkemat ja määravamat kui neli aastat või vaenuline front; meid lahutab piir, sein, müür, mis vähemalt veerandsada aastat vana.

Kui hommikuti Emajõe äärde pesema marsime, tule-vad need kunagised rahvuskas-lased meile juba vastu. Nende rivi on tihe, samm sõnakuulelik, näoilme sünge, endasse tõmbunud, vapustavalt ühtlane, nende refrääni ja eestlauljaga rivilaulud on venekeelsed. Möödume üks-teisest hommikutervitustki vahetamata ning võõrastena, kuigi elame juba mõnda aega kõrvuti ja naabruses.

Raske on neile lähemale pääseda, nendega sõprust so-bitada. Eestlastega, s. t. meiega kõneldes oskavad nad enamasti kõik mingisugust eesti keelt. Omavahel kõnele-vad nad ainult vene keelt. Nende tunde- ja mõttemaailm on absoluutselt ligipääsmatu, meiega jutuaajamine näib neile ebameeldiv olevat, nad kohkuvad veidigi põhimõtte-lisemate küsimuste puhul ja neilt on võimatu midagi pä-rida. Ennekõike meie vastu on nad äärmiselt umbuskli-kud, oleme tõenäoliselt neile too „mürgine lääts”, millest nad juba hällist saadik hirmu- ja õuduselugusid kuulnud ja mida neid õpetatud vihkama ja umbusaldama. Neid häirib teadmine, et suhtume neisse nagu eestlasisse, et läheneme neile sõbralikult ja arusaamisega või püüame neile nende päriskuuluvust meenutada. Nemad ei tohi olla

eestlased; küsimusele aga, kuidas neile Eestis meeldib ja kas nad võimaluse korral Eestisse ka elama asuksid, jä-tavad nad tavaliselt vastuse võlgu või vastavad põigeldes napolisõnaliselt, oma truualamlikkust hoolikalt alla kriip-sutades. Nad ei suuda aga kuidagi varjata, et imetlevad Tartu turu rikkusi, kust tshekita saab leiba, mida nad agarasti otsimas käivad.

Väga mitmesugustel asjaoludel Venemaale sattunud eesti talupoegade nõukogude ühiskonnas sündinud ja üles kasvanud järglasile teravama pilguga lähenedes võib ju avastada, et möödunud aastakümned pole veel teinud lõp-likku tööd. Nende jutustamisviisi, käitumist, mõningaid suhtumisi ja arusaamisi lähemalt jälgides pole raske lei-da omadusi ja jooni, mis on ehk eesti tõugu iseloomusta-vad põhijooned, kuid ei kuulu nõukogude inimideaali voo-ruste ega kollektivistliku massinimese väärtuste hulka. Kusagil alateadvuses pesitseb neilgi meestel iseseisvat mõtlemisvõimet ning elementaarset arusaamist õigest ja ebaõigest, heast ja kurjast, nii et nad on suutelised eral-dama musta valgest. Olema veendunud eestluse visas elu-ja vastupanujõus; teame kuidas Venemaa eestlased — hoolimata võimude survest ja tagakiusamisest on suut-nud kasvõi killustatud rahvusgruppidenagi püsima jää-da, end lootusematuski olukorras veepeal hoida ja end maa päriselanikest isegi edukamalt maksma panna. Või meenutame oma seitsmesaja aasta pikkust ajalugu võõ-raste survealuseina — seegi julgustab meid. Kohtame miinipildurite hulgaski mehi, kes suurest enesedistsip-liinist hoolimata mõnikord unustavad, paljastades kasvõi hetkekski tolle minevikuinimese — eks seegi räägi taas sellest, kuivõrd pinnapealsed on piitsahirmus võrsunud orjalapse voorused.

Kuid me pole ei rahvateadlased ega psühholoogid, meid

ei huvita Venemaa eestlaste punases paradiisis võrsunud noorema generatsiooni peakuju ega eesti keele sõnavara. „Revolutsiooni seisukohalt” on nad bolshevikele küps puuvili — kõik muu on vähetähtis kuuluvuse-küsimus. Too „vana inimene” on neis ainult surmamõistetud sümbol, jõuetu minevikupärandus, kes uut isandat vaevalt julgeb ohustada. Neid valitseb õnneliku nõukogude nooruse võimas ja nähtamatu käskija — hirm. Kartus tagajärgede eest dikteerib nende sammud, paneb nad marssima tihedalt, karjas. Selles peitub nende sõnakuulelikkus, mis on automaatne; nende lojaalsus, mis on soov eksisteerida; nende umbusk meie suhtes, mis on nõukogude inimese kivinenud mask — rohkem pole esialgu vajagi. Sellistena on nad täiuslikult kuulekad rattakesed totalitaarse riigi hiiglamehhanismis, mis pole huvitatud iseisvast mõtlemisest ega indiviidist.

50.

Koostatakse väga salapäraseid gruppe. Patareide us tavaimad mehed, partei liikmed, komnoored ja „parteitud bolshevikud” käivad müstilistel reisidel. Mõnikord jäävad mitmeks päevaks või koguni terveks nädalaks ära. Tagasi tulevad poristena, värskes roostes püssiraudadega ja äraaetud hobustel. Mõni ei tulegi tagasi; kuuleme sellistel puhkudel, et kadunud seersant või jaokomandörist jefreitor siirdunud „teise üksusse”... Mehe nimi kustutatakse patarei nimekirjast ja toitlustajale teadustatakse, et üks kuivmoona-soovija on vähem. Miinipildurid lähivad tervete rühmadena ja isegi 82-millimeetrilistega varustatuina Ropka väravast välja — maa poole. Räägitakse midagi polgu kevadmanöövreist.

Varsti teame aga kõik, et salapärased reisid ja lahing-

laskemoonaga „manöövrid” toimuvad Tartumaa metsades asuvate lindpriide korralekutsumiseks. On alanud kevadine metsade-kammimise suuraktsioon, haarang metsavendadele, suurejooneline inimestejaht. Nähes, et asja nii-kui-nii saladuses hoida ja meie eest varjata ei saa, ruttavad poliitjuhidki „piinlikku küsimust” polgust saabunud instruksioonide kohaselt valgustama. Bandiitluse organiseerijaiks ja varustajaiks olevat nõukogude tagalasse jäänud hitlerlased ühes tallenahka pugenud eesti kodanlasist käsilastega. Mustade jõudude kahjutuks tegemine oleks nõukogude võimule ülilihtne ülesanne, kuid asi seisab selles, et nõukogude võim on kannatlik, tal on kahju röövjõukudesse sattunud headest inimestest, seepärast tahetakse selliseid inimesi hävitamise asemel päästa ja ühiskonnale tagasi võita. Poliitjuht teab sedagi, et Tartu maakond ei jäävat tagurlikkuses oma pealinnast sugugi taha ja et hästirelvastatud bandiitidel, keda sakslased juhivad, olevat isegi kergemaid tanke kasutada.

Näeme ja tunnistame ainult „omapoolseid” kaotusi ega tea, kui palju julgeid metsamehi langeb. 76-mm patarei seersant läks grupijuhina oma koduvalla metsi puhastama ega pöördunud enam tagasi. Toosama, kes alles mõni päev tagasi Tartu gümnaasiaste kirus, kes, lobiseva pealtkuulaja andmete põhjal, mehele öelnud, et „muidu tore poiss küll, kui ainult tärnid ja linnid maha kisuks”. Tahtis kangesti ohvitseriks saada, luges kahurväe-väljaõppesse puutuvat kirjandust ja püüdis hommikuti talli või käimla taha pakku pugenud mehi, kes lootsid niiviisi ebamugavast jõe äärde marssimisest pääseda.

Vend tapab venda. Sobivamate puudusel sunnitakse vanu korpuslasi vastikutele retketele kaasa minema, sellele vaatamata et nad ei kuulu parteisse. Olenevalt karistussalga koosseisu „meelsusest”, piirduvat selline

metsakammimine mõnikord ainult taluperede vormilise külastamisega ja inimestele küsimuste esitamisega, kuid ka agaramad parteimehed ja muidu nii „kibedad käed” osutavad — üritusest vähem vaimustatud kaasasõitjate salajase informatsiooni põhjal — ähvardavalt kohiseva Eesti metsa ja kurjakuulutavalt liikuvate põõsaste vastu rõõmustavat respekti ja tagasihoidlikkust. Üks nelja aasta jooksul reamehesisusele truuks jäänud korpuslane jutustas muiates, kuidas Ropka valla hästiraseeritud metsamehed talle ettepaneku teinud vastik punasoldati munder nurka visata ja ühineda vabade meestega. Teise kahtlase väärtusega selli arvates olnud nende hästiplaanitsetud haarangu ebaõnnestumise peapõhjuseks kuul, mis läbistanud nende tulipunase pealiku lõõmava südame, mille tagajärjel nemad — pea kaotanud ja demoraliseerunud ekspeditsiooniliikmed — sattunud taluperedesse sööma-jooma. Hirmust või lahkusest kaetud rikkalikus küllalislauas avaldanud nad kontrrevolutsioonilisi ja punasõdurile ebasüüdsaid mõtteid, kuid maaravas polevat vedu võtnud — pidanud sõdurmeeste purjus olekut salakavalaks teesklemiseks ja avameelsust petlikuks hiirelõksuks.

„Vanadel meestel” on metsade kammimise kõrval teisi ebaseaduslikke kohustusi. Teinekord on aga selline „ettepanek” õige meelitatav, tähendades Siberist tagasi jõudnule, kes neli aastat kodust ja omakseist eemal viibinud, viivitamatut eraellu pääsemist. Tingimuseks on NKVD kool Tallinnas, mis toodab igakaliibrilisi miilit-said-nuhke ja kus õppimine on tasuta. Sellest hoolimata pole sõdurielust surmani tüdinud korpuslaste keskel sedalaadi hariduse järele tungi märgata, vabatahtlikult registreerujaid leidub ainult mõni üksik, või olgu siis kas mõni karjäärihimuline või üheteistkümnendal tunnil Ku-

ramaale sõitu kartma hakkav parteimees, mispärast kontingent tuleb sunniviisil määratud vabatahtlikkudega täita. Et aga nuhkki vajab oma ametiülesannete teostamiseks kutsumust, tõendab lugu partei kandidaadist jefreitoriga, kes — käsukorras NKVD kooli komandeeritud — varsti üksusse tagasi toodi ja meeleparandamiseks frondile saadeti, kus ta aprillis langes. Talle ebaseaduslikust „koolist” ja selle kaudu avanevaist tulevikuvõimalusist pääsemiseks kukkunud ta metsikult jooma, kuni leidiski sõdurihauaga lõppenud tagasitee.

51.

Patarei kantseleis käib kibe töö. Käskjalg tuli staabist järjekordse ringkirjaga, mis peale traditsioonilise sissejuhatuse „poliithariduse süvendamise” ja „valvsuse kõvendamise” kohta sisaldas ühe konkreesemagi käsu: allüksustel esitada autasustamise-ettepanekud! Juurdelisatud instruksioonid andsid töö sooritamiseks detailsemaid juhtnööre. Autasustamis-ettepanek ärgu olgu ainult esitatavate meeste nimekiri, vaid sisaldagu ka esitatud reameeste, nooremate komandöride või punaohvitseride sõduriteekonna kirjelduse. Need olgu faktidele toetuvad ja tõetruud, sisaldagu aga ka illustreerivaid üksikmomente ja meeste võitlejaomadusile valgustheitvaid lahingustseene koos üksikasjaliste situatsioonikirjeldustega. Veel enam: autasustamise-ettepanek jutustagu mehe sotsiaalsest päritolust, tema võrsumisest kapitalistlikus suruõhus ja vaevlemisest kodanluse haisevais tagahoovides, mehe juba varases nooruses tärganud klassiteadvusest ning lõpuks tema kõhklematust lahingusse tormamisest isamaasõja puhkedes.

Kolm päeva sünnitati kangelaseposi. Kolm päeva murti

76-patareis raskesti päid — aga vaprad lood said valmis. Mis sest, et kantseleisse ametisse rakendatud ekstra-personaal — patareist väljanopitud „kirjamehed” — koosnes sügisel mobiliseerituist, seega inimesist, kes isamaasõja lahingud ebaõigel rindepooltel kaasa teinud ning sellest tingituna asju ja sündmusi hoopis erinevast perspektiivist näinud. Täna olid nad ainult käsutäitjad, ainus, mis neilt nõuti, oli hea fantaasia ja dramaatiline kirjeldamisoskus — võime isamaasõjast läbi tulnud reamehe või seersandi jutustatud lugu hästi ja huvitavalt kirja panna. Iga selline kirjamees sai paar-kolm kangelast, kusjuures intervjuu koht ja viis jäi partnerite enda otsustada.

Millised vaimustavad lood! Sellest, kuidas Saaremaalt pärit jefreitor hävitas üksinda ja üheainsa käsigranaadiga fashistliku tankikoletise koos meeskonnaga — tegi seda elu kaalule pannes ja ennastsalgavalt. Kuidas par-teitu seersant see ja see sõudis kaurpaadis üle Narva jõe, astus ehmunud ja paanikasse sattunud vaenlasega üksinda käsitsivõitlusse ja kindlustas järeltulevale kompaniile sillapea piirilinna vallutamiseks, oli kohkumatu ja kodumaad armastav. Kuidas inimesed võitlesid lõvidena, kuidas kriitiline hetk ja meeste otsustavus sünnitasid kangelasi ja kuidas vaimustus oli uskumatult suur. Iga lugu ikka isemoodi, iga sangar oma erivärvinguga, ei mingit matkimist või shablooni 76-mm patarei ausasustamis-ettepanekuis, mida sai terve hulk ja millest ükski väejuhatuse poolt siiani tunnustamata korpuslane ei jäänud ilma. Patareivanemale hakkas oma lugu isegi nii võrd meeldima, et muutus enda vastu kriitiliseks ja palus osavat autorit värvitoone veidi lahjendada! Tunnistas avameelselt, et on terve oma eluaja Narvas sepikut küpsetanud, Pimeaias naisi kôditanud, isamaasõjas ka ainult

tahapoole hoidnud — nüüd aga korraga väejuhiks tehtud!

Suurimat peavalu valmistas aga patarei kirjutaja lahinguteekonna dokumenteerimine. Mees pole kusagil olnud, lahingusuitsu mitte nuusutanudki. Köögist lattu, laost patareisse, nüüd tagavarapolgu vaikne kantseleimees. Ainsaks mõeldavaks teeneks 1941. a. suvel hävituspataljonlasena tegutsemine, sellest oli aga murelikkude peade arvates medali saamiseks nagu vähe — need polnud ikka veel punaarmeele teod ega sündinud punaarmees jne. Kuid seegi pätkel purunes ja patarei viimane autasustamis-ettepanek sai õnneliku idee läbi rahuldava lahenduse. Seltsimees kirjutajal oli nimelt atrofeerinud kõrvaleht, sünniviga. See võis aga niisama hästi lahinguvigastus olla — arvas heasüdamline rooduvana. „Palavas lahingus suurtükivankril Oudovast Lämminjärve poole liikudes...” Väarikas pretendent medalile „Lahinguliste teenete eest”.

Vanad korpuslased on peaaegu eranditult dekoreeritud ümarate vaprusmedalitega, mis on läikivast plekist ja mille mõlemale küljele on vene keeles graveeritud, vastavalt asjaosalise vägitegudele või muidu silmapaistvaile omadusile, kas „Eeskujulik kuulipildur”, „Eeskujulik täpsuskütt” või „Vapruse eest”, viimane on rinnal kantavaist aumärkidest tavalisim ja levinuim. „Lahinguliste teenete eest” seevastu on teisejärguline medal, ehtides enamasti tagalamehi — kodurinde kangelasi.

„Ta polnud meie inimene...”, oli meie seersandi vist poolkogemata lausunud kommentaar Maksil äkilise kadumise kohta. Kindlasti polnud see ta ainus süü, et ta Tähe tänava õllepoest tulles ostis surnuaia väravas lilli müütavalt vanaeidelt kimbu tulpe ning viis need idavõitluses langenud eesti sõduri hauakünkale. Mõni päev pärast seda tuli divisjoni korrapidaja teatega, et keegi külaline

ootab teda kasarmuvärvavas. Ta läks pahaaimamata ega teadnudki, et läks viimast korda. Ta sõdurivarandus kogu kokku ja viidi patarei kantseleisse, akna kõrvale nurka jäi tühi koht, nagu oleks sealt keegi kabelisse kantud. Kolmekümnendais aastais lihtne mees, kes igasse olukorda oskas suhtuda paraja huumoriga, kes korrapidaja-abina luges unisele lindikandjale öösiti palavaid armastuskirju, mis ta kurjade keelte arvates ise sepitse-
senud, ja kes kord eraellu pääsedes lubas kõigepealt väge-
va maotäie värskaid kartuleid ja munasousti süüa.

Maksi narinaaber pidas paremaks ise endale lõpu teha. Võimalik, et temagi nägi oma paratamatut teed äraviidu-
le lähimalseisnud inimesena, kellest — vähemalt seniste kogemuste põhjal — eriosakond järgmisena oleks huvi-
tuma hakanud. Sõbra kadumine võis aga mehele niigi vapustav olla — nägime kõik, kuidas ta käed värisesid ja näomuskliid kramplikult tõmblesid, kui ta patareivane-
ma korraldusel ja ühe võõra seersandi juuresolekul kor-
jas naririiulitelt ja toppis seljakotti Maksile kuulunud pisiesemeid. Polnudki seepärast nagu üllatuseks, et ta leiti patarei pööningult nöörijuhi otsast. Laiba avasta-
mise momendil oli punaväelase kadumisest nõõdunud kolm ööpäeva, tagaajajate patrull ta kodunurka teele saadetud ja ärritatud poliitjuhid üle kuulanud mitu meest. Pata-
reivana isiklikult avastas oma kadunud lamba pööningult, kui läks korrapidajale meeskonnaruumis parema korra loomiseks kohta näitama, kuhu mehed kodudest saadetud leivakotid võiksid asetada.

See oli nagu omaenda matuse pealtvaatamine, viiras-
tuspilt homsest, ülehommest, järgmisest nädalast või kuust. Sest meiegi tund tuleb, see on ainus kindel, mis me oma ebakindlas olemasolus teame — kõik muu on täht-
päevatu armuaeg. Kord saame meiegi käsu divisjoni

staapi ilmutamiseks või kutsutakse meid polku, kuhu lähe-
me korraliku eskordi saatel ja kus on tuba, milles võib röökida, ilma et keegi kuuleks. Kord paljastatakse meie-
gi süü, avastatakse kuritegu, mida siis pidasime kohus-
tuseks, sisemiseks sunniks või mille uskusime kuuluvat meie elementaarseisse inimõigussisse, rahuldub meie uu-
dishimu ja saame vastuse küsimusele, miks eriosakonna-
ga tutvust teinud mehed on nagu varjude riigis käinud, ja kas kuuldused ning väga puudulikud kirjeldused revo-
lutsioonarmee kohtu rauasulatamis-meetodeist pole vii-
maks jällegi eesti kodanluse, saksa fashistide ja lääne imperialistide poolt sepitsetud ühislaim. Saame proovida endagi hingejõudu — või kui palju sellest on säilinud; saame teada, kui suur on meie trots, kui palju sellest säi-
lib füüsilises valus ja kui suutelised oleme seisma oma tõekspidamiste eest.

Võib-olla ongi nii, et lühiajaline valu on talutavam kui veskikivid, mis jahvatavad pikkamisi. Oleme nende va-
hel. Iga uus päev — monotoonne, sündmusetu, eelmisele nii sarnane, kuid ometi täis traagikat, mida nagu ei oska nähagi terves suuruses — kulutab, väsitab, tapab ja tui-
mendab, teeb meid üksikõiksemaks ja muudab küünilise-
maks. Iga hommikäratusega algav päev on meie salaka-
val vaenlane ja õhtul narilaudadele ronides tunneme, kui-
das see meid on väsitanud. Kas oleme ka tugevamaks muutunud olukorras, kus järjest vedelamaks muutuv hir-
sileem õõnestab meie füüsilist olemust ja tervist, kus sa-
ma leierkast hüürgab sama viisi, kus marsime õigusteta käsualuste karjas ja kus meie ning maailma vahel on kõrge müür?

Kahurväe õppus vaibus niisama äkki ja kiiresti nagu algaski. Oleme jälle tööpataljonlased, labidamehed. Sõja-
välisele organisatsioonile allutatuna moodustame küll

patareid, rühmad ja jaod, kuid labidate-kangidega Ropka kivitänavat mööda linna poole marssides oleme aga mitmest patareist kokkulapitud „töögrupp” ja läheme oma järjekordsele „lahinguülesandele”. Me vaevalt teame, mitme astme võrra me väärtuse või usaldatavuse mõõdupuu järgi erinevaks Saksa sõjavangidest ja kas vahe polegi ainult selles, et meid kutsutakse punaarmeeasikeks. Tuh-nime igatahes koos möödaliikuvailt suitsu, kaastunnet ja leiba anuvate räbaldunud välihallis Fritzudega samades varemeis ja kivihunnikuis, mille sortimist ja koomalekandmist kutsutakse Tartu taastamiseks, mille lõhkused hitlerlikud timukad ja mis peab üles ehitatama röövvalutajate endi ja nende jooksupoiste higi ja kätetööga.

Oma odavate ametite seisuste kõrval oleme aga veel alampolkovnik Ermeli tinasoldatid, kes juba järgmisel päeval seisavad „tartlastele appirutanud M. väeosa punavõitlejatena” vana raekoja ees, kus nelinurkselt ülesrivistatud sõdurid ja luudade-labidatega relvastatud linnaelanikud kuulavad pikki ja lühikesi, tasakaalukaid või hoopis marulisi kõnesid. See on Tartu üle kuuetunnise taastamis-pühapäeviku avatsermoonia, kuhu nii tsiviilisikud kui ka mundris sõjamehed on tulnud ühe igihalja terminoloogia põhjal „vabatahtlikult” ja mida „Postimees” nimetab „Tartu taastamise kevadiseks suuraktsiooniks”.

Kõik toimub ehtsas kolhoosi kartulipanemise stiilis: hurraahüüete, pillimängu ja trummipõrinaga. Üliõpilased, kehakultuurlased, kooperatiivide, kalakeskuse, ehitustrustide tegelased ja kommunistlikud noored — iga töörühm oma ametitunnustega ja võitlushüüetega, igal üksusel oma ninamehed, entusiastlikud eestvedajad ja elaguhüüjad. „Ehitame ilusama Tartu!”, „Parandame mõrvarite kätetöö!”, „Nõukogude Tartu tõuseb jälle!” on töötami-

se ajaks nähtavale kohale püsti löödud loosungid, mis vaigestagu pargipuhastajaid, prahikandjaid, liivakärutajaid ja kivitõstjaid, kes kõik omavahel on sotsialistlikus töövõistluses ja täis nõukogude inimese pulbitsevat „püha viha”. Isegi linna hoolealused, päris vanad tudikesed, on talgute puhuks välja aetud. Nad töötavad püssikuulidest läbistatud Kalevipoja ausamba läheduses muruplatsi kor-rastamisel, liigutavad vaevalt reha oma muldsetes kätes ja mõtisklevad võib-olla endamisi imelikkudest aegadest, mis Emajõe linn kõik näinud ja mis nemadki üle elanud. Pillimeeste silmis on aga nemadki täisväärtuslikud talguliised; tööpaikadel ringiliikuv polgu puhkpilliorkester või taastajate meeleolu eest hoolitsev lõõtspillimees päikesepaistelisel kivihunnikul mängivad sügisesi puulehti kokkuriisuvatele eidekestele-taadikestele unistava tango või lõbusa valsiloo.

Kärrikkaist stseenidest hoolimata on see surnud lavastus. Seltsimehed lavastajad vist isegi taipavad, et rõõmsas talgustseenis on üks häiriv ebakõla: peategelase murelikult sünge nägu. Peategelane pole lõbus ega oska naerda, ta ei „naera, naljata, õitse ja kee”, nagu laulavad kasutamiskõlvulisi telliskive virna laduvad komnoored. Tartlane ei tantsi oma lõhutud linna rusuhunnikuil, tal on liiga värskelt veel mees, kuidas ülikoolilinnast sai varemetelinn ja kelle süü läbi see sündis. Oma tänase käskija sõna peab aga kuulma, keegi ei tohi puududa igapäevavaselt Tartu taastamise suuraktsioonilt.

54.

Kuhu nad kõik on jäänud? Koolivennad-kooliõed, kes pärast kooli lõpetamist juuniõises Paralepa metsas süüdatud lõkketule ääres pisikese napsi ja publitseva nooruse

ülemeelikkuses kooliraamatuid põletades viie aasta pärast uuesti kohtuda tõotasid? Kuhu on neid paisanud vahepeal üle kodumaa puhunud vaenutuuled? Kus asuvad nende sõdurihauad, millise traataia tagant tuleb neid otsida või kuhu nad on pääsenud oma säilinud eluga?

Divisjoni öises vahtkonnaruumis kunagise klassivennaga üksi olles püüdsime sellele küsimusele vastust leida. Venemaa-reisi läbiteinuna teadis ta neist kümnest, kes kes 1941. aasta juunis-juulis küüditati koos vanematega või mobiliseeriti kutsealustena Nõukogude Liitu ja kelle hulgas tema ise oli üheteistkümmes — õnnelikult koju jõudnud sõjainvaliid.

Erich langenud Eesti Korpuse tuleristseis 1943. aasta talvel Velikiye Luki all; „taasvabastatud” kodulinna gümnaasiumi avaaktusel läinud sügisel meenutatud tema kui isamaasõjas langenud vilistlase mälestust püstiseismisega; ta erariides fotosuurendus ehib ta vana kooli lubjatud seina ja kodulinna kasvavale noorusele jutustatakse temast kui tulihingelisest gümnasiastist, kes läks surma nõukogude asja eest.

Evald, Aleksei ja Felix tulid korpuslastena tagasi, esimesed kaks reameestena, viimne noorem-seersandina. Felixi Venemaa-teenekonda kergendanud tunduvalt tema saksofon, on praegugi N. väeosas pillipuhuja.

Teised kuus jäänud Venemaale. Direktori valgepäine Eha, kes küüditati koos vanematega, surnud Kalinini oblastis turbarabas, sealsamas, kus veel 1943. aastal viibinud kooliõde Evi.

Kelle nime taha ilmus esimesena rist ja mis on saanud teistest minevikunägudest kodulinna unustamatult noorusmailt? Mihkel kadus vist esimesena — teda süüdistati gümnaasiumi paraaduksele kinnitatud „üleskutse” autorina.

Õudne surm oli Kostjal, kelle laip 1941. aastal septembris leiti Troi väljalt: okastraadiga seljataha seotud käte, põletatud jalapööidade, väljarebitud keele ja püssitikuga väljapistetud silmadega. Ta varjanud end punaste mobilisatsiooni eest. Jüri surmas olnud äpardunud Soome-põgenemise katse süüdi. Ühel sõidukaaslasist olnud kaasas võõras naine, mahajäänud „õige naine” saanud aga mehe nurjatule plaanile jälile, tagajärjeks olnud see, et SD võtnud randa sõitva põgenikeauto tule alla. Kinnivõetute teekond läinud Patareisse, vanglast „vabatahtlikult” SS-frondiüksusse; Jüri langes Adolf Hitleri sõdurina...

Enamik on silmapiirilt kadunud. Puudulikudki andmed jutustavad vapustava loo ühest laialipaisatud sugupõlvest. Mälestuspilti kunagisest väikesest kooliklassist elustades leiad kokkudes, et tühje kohti on rohkem kui elavatega täidetuid ja et need elavadki on sellised, et neid on kusa-gil, kunagi või kellegi poolt nähtud. Just seepärast aga oledki risti asetamisega kitsi, usud kindlasti, et mõni jäljetult Siberisse kadunuist pääsis pärast usumatuid seiklusi Ees-Indiasse või Iraani, et Arnold pole surnud, vaid elab, et vabadele randadele jõudnud oli siiski terve hulk, ja et nad kõik — kõik — tulevad ühel imeilusalt juuniööl Paralepa metsa taassüüdatud lõkketule äärde ning jutustavad, kuidas neil on läinud ja kus nad olnud.

Et tulevad küüditatud Ants ja Eerik, kellest seni pole mingeid elumärke, samuti juuniööl äraviidud Ülo, kes ühe hiljutise kirja põhjal olevat elus ja töötavat Sverdlovski lähedal lukusepana; Kase Madli alias inglise keele vanaeit ja Krausbergi Karla, vana dire ise, et tulevad kõik meie poisid tüdrukud igast ilmakaarest, võtavad Jalkala plahvatusel pimedaksjäänud Unogi kaasa ja ütlevad talle, et ta ustav pinginaaber jäi ustavaks surmaski ning puhkab

Hietaniemi kangelaskalmistul kivi all, millele kord oli kuldsete tähtedega kirjutatud: Suomen vapauden ja Viron kunnian puolesta.

* *

*

Noorusmaa ja päikesepaistelised koolipoisi-päevad tunduvad nii kaugeina. Paljaspäise vene soldatina minevikuaknal viibides tundub niihästi möödunu kui ka käesolev ebareaalne. Üks oma nukralt-armsas sinas, teine veripunane ja tinahall — kummassegi nagu ei saaks uskuda. Oleviku karmus on risti vastupidine kujutelmadele, millele kord rajasime oma maailma, kus pidid kehtima ausa võistluse ja mängu reeglid, kõik muu aga olema taunitav. Täna on aga Peeter meist kõigist ees — too tumedavere-line esimese algkooli poiss, keda kutsuti Peedaks, kes oli suur riiukukk, kuid sai alati omasugustelt kolki ja tõstis kivi või kännu veel siis, kui lahing oli lõppenud ja vastaspoolega vaherahu sõlmitud.

Kas nendesamade varal saigi Peetrist kahekümneviie-aastasena punaarmee major? Või oli see kättemaks koolipõlve mängukaaslasile, kes armastasid õiglasemat mängu kui tema ja osutusid tubliimaiks ja osavamaiks kui tema?

55.

Mitte asjatult ei kutsuta neid kotimeesteks. Neil on tõepoolest kotid õlal või kaenlas. Nad tulevad ida poolt, kus nähtavasti ei tunta käsikohvreid või kus sumadan on luksuse. Nad ei püüagi varjata, kes nad on. Tartu tänavail on neid palju ja Leningrad-Tartu otserong kubiseb neist vabaks antud raudteeliiklust agaralt kasutavaist turistidest. Vist ainult nii suurel ja avaral maal on või-

malik ja usutav, et inimesed Gatshinast, Kingissepast või koguni Leningradist tulevad Emajõe linna leiba ostma! Appi võttes aga puhta matemaatika, kahekilose leivapätsi hinna, mis Tartu turul maksab ühe tshervoonetsi, Narvas — kui seal vabamüügilist leiba üldse on — kaks tshervoonesit, sealt edasi ida poole kaks ja pool, kolm ja nii edasi tshervoonetsit, võib, sõidupileti hinda teades, välja arvestada, mitu pätsi Tartu leiba peab vene vanaeit Narvast või tumesinise sonimütsiga noormees Leningradist ostma, et sõidukulusid tasa teha. Ja küll nad niipalju arvutamist tunnevad. Rohutirtsuparvedena turule ilmudes liiguvad nad vankri juurest vankri juurde ning ostavad kõik müüdava pikema jututa ära, tehes talumeeste vankrid varsti tühjaks. Nii käivad nad üks, kaks ja kolm hommikut järjekindlalt, õigusega ja piinlikkust tundmata ringi, kuni koorem saab küllalt raskeks ja kojusõit võib alata. Tänavail otse leivakannikast hammustavad, raskete kompsudega pargipingil või Toomemäe tahenenud künkal einetavad, äsjasaabunuina turule teed küsivad — niisugused on ülikoolilinna vaatamisväärsusist osa saama tulnud umbkeelsed kotimehed, selline on Nõukogude Tartu ehtproletaarlik idüll. Üha uute ostjate ilmumine ja nende põhjatud kotid sunnivad mõtlema kellelegi, kes tundub otse uskumatu vägilasena: eesti talumehele.

Eesti talunik, kes ikka veel seisab. Viis aastat on ta vallutajaile toonud leiba, liha, võid ja villu. Temalt on nõutud hävituspataljonile noori hobuseid, idarindel külmatavale veermahtile lambanahkseid kasukaid, vabastajaile hobuküüte ja vallutajaile hästirautatud regesid. Nii Moskva kui Berliin on saatnud oma kannupoisse eesti talumehe aita ja karjalauta, viljasalve kõrgust mõõtma ja vasikate-tallekeste päid lugema — igauks on võtnud ja keegi pole andnud. Neli aastat pole linn meie maa-

mehele midagi muud suutnud pakkuda kui soola, mõnikord hobuseraua või peoga kabjanaelu. Ta pojad on maa-ilmatuultes, sõdurihaudades või hundina kodumetsades, nõukogude võim võttis ta paremad põllutükid, elujõulisema palgi- ja ainsa halumetsa, maareform kärpis ta talundi kaheksa hektaarini, ta ise on kulak ja külakurnaja, kelle ainus tütar teeb teopäevi peremeheta jäänud naabritalus või maakonna esimeses mustersovhoosis.

Kuid too talumees pole ikka veel põlvili. Ta peatab ikka veel oma hobuse kusagil linna kõrvaltänaval, toob põhukoti alt vankripõhjast päevavalgele kotikese tangu, tüki sealiha või muud söödavat, mille eest linlane on tänulik ja annab vastutasuks midagi, mida maamees just hädasti vajab. See on linna ja maa salajane liit, millest „tööraha võim” ei tohi midagi teada. Too võim teab aga väga hästi, millal eesti rahva passivne vastupanu tugevaim jõuallikas kaob, millal metsades vabadustundi ootavad mehed nälga jäävad ja millal eesti rahva lõplik bolševiseerimisprotsess algab: siis, kui eesti talumehe jõud on otsas, kui maamees enam ei suuda. Selle eesmärgi saavutamiseks on visalt võitleva talumehe turjal kümme maksu, kõike röövivad normikohustused, peremehe soove või aastakümnetega kogutud külvajatarkust mitteametav külviplaan, riigivõimu ja valitsevat seadust esindavad ametmehed, salajased silmad ja vastuvaidlemist vihkavad konfiskeerijad.

Punaarmelane turule minna ei tohi, korraldus käib ka ohvitseride kohta. Turul või turu läheduses ringiluusiva sõjaväelase — reamehest kindralini — tohib patrull kinni nabida ja komandantuuri viia. Meie slaavlasest kolleegid, eriti kõrgemad ohvitserid, ei näi seda seadust eriti respektseerivat ja neid näeb tihti üksi või baasideaegsete venelannadega võrreldes tunduvalt läänemaisemaks muu-

tunud naisega Tartu turul, mis on kaua rasketööstust harrastanud kõrve oasiks, kuhu kaugelt tuleb ja tuuakse kaameleid janu kustutama.

56.

Sheflus on aktuaalne sõna. Igal Tartus viibival 234. tagavarapolgu allüksusel on mõningad suhted-sidemed mõne kohaliku kooli, käitise või ametiasutusega; sellist intiimset läbikäimist kutsutakse sheflusvahekorraks. Eesmärgiks on suur ja mõlemapoolne armastus. Selleks saadetakse hooldamisele võetud tehase välkmiitingule või mõne riikliku tähtpäeva pühitsemisele vastava väeosa parim ja klassiteadlikum agitaator. Selleks läheb aumärkidest kirju ja naerusuine tööraha armee seersant algkooli õpilaste keskele ja jutustab kümneaastasile sellest, kuidas 1941. aastal vabatahtlikult punaväkke astunud üheksateistkümnenda-aastane kutsealune Arnold Meri sai Nõukogude Liidu kangelaseks või kuidas korpuslane seersant Hindreus sai legendaarseks Dnepri ületamisel. Jää sulatamiseks külastab punaarmee kiiresti karjääri teinud tööraha keskelt võrsunud noor ohvitser keskkoolide vanemate klasside sõjalise õppuse tunde, maalides sirguatele meestele meeleolupilte ohvitserikoolist päikese-paistelises Krimmis, selgitades punaväelaste tunnuseid ning aumärke või instrueerides osoaviahimi töösse puutuvais küsimusis. See on punaarmee, tema kuulsusrikkuse, võitude ja kindralite populariseerimine kooliõpilaste, vabrikutöölise ja töötava intelligentsi laiades hulkades, kusjuures misjonitöö pearõhk on asetatud tumeda kirjakohta selgitamisele, mis kannab nimetust Eesti Korpus. Inimesed peavad ükskord ometi mõistma ja teada saama, et korpus on eesti rahva parimaist poegadest formee-

ritud eesti üksus, et eesti korpuse vaim oli Stalingradi kaitsjate vaim ja et Eesti suurim sõdur on kindralleitnant Lembit Pärn.

Seltsimees Matsi allüksus on shefluses kammivabrikuga. Umbes saja Tartu esimeses kammitehases töötava naise kommunismisõbralikuks muutmiseks on Ropka kahurväeüksuses kaheksa toredat poissi, kes kunstilise isetegevuse ansambli liikmetena on vabad igasuguseist kõrvalisist töö- ja teenistuskohustustest ja kelle kõik mõtted viibigu kammivabriku naiste juures. Nad õpivad ja harjutavad kuus päeva, laupäeva õhtul saavad aga ühise linnaloe ja lähevad koos ühe vanema (usaldusväärsema) seltsimehega üsna divisjonivärava lähedal asuvalle hoolealuseile külla.

*„Kahuripoisid laulu saatel
julgesti nüüd sammuvad;
meeles kodurand ja saared,
männimetsa kohinad...”*

„Seltsimehed! Sm. Matsi allüksuse kunstilise isetegevuse ansambli poolt palavaim lahingtervitus!”

Nii algavad suurtükiväe divisjoni isetegevuse ansambli kõik väljaspool kasarmupiire toimuvad etendused. Kahurväelaste marsil on hoogne ja kaasakiskuv rütm, laulu kolmes salmis ei esine ühelgi korral sõna „Stalin” või „punalipp”, gitarr, mandoliini, viiuli ja akordeoni saatel panevad Ropka väljavalitud kahuripoisid eesti korpuse kõige apoliitilisema võitluslaulu vägevalt kõlama.

Pärast „Laul Stalinist” kuulevad pikkadel pinkidel istet võtnud naistöölised jälle midagi kergemat. Programm on hoolikalt valitud, divisjoni partorgi poolt kinnitatud ja konferansjeegi ei tohi tühja-tühja suust paisata, vaid peab nagu raadiokõneleja jääma oma kirja pandud ja heakskiidetud teravmeelsuste juurde.

Kava peanumbriks on „Ema Volga”, lugu jõest, mille kaldal seisab Stalini linn, mille voogudel punaväelane ja Stenka Razin võrdse vaprusena võitlesid ühiste eesmärkide eest. See on lugulaul vene rahva võitlusest sarmatide, hunnide, türklaste ja tatarlastega. Koori, s. t. ülejäänud ansamblistide ümiseses Volga praamivedajate nukrat viisi jutustab konferansjee burlakkidest, aheldatud Volga-orjadest, kes vedasid praami, kuni nõrkesid, langesid surnult maha ja asendati uutega. Teadustaja värisev häälik vaikib, koor alustab venekeelset „Volga, Volga maatj radnaaja...”. Algul võimsalt, kord-korralt vaiksemaks jäädes ja lõpuks kustudes, nii et jääb häälitsema ainult gitarr. Laulust nagu imejõudu saanud, maalib deklameeri ja Volga kallastele burlakkide kõrvale Stenka Razini, kes nüüd rahvuskangelane, kes klassiteadlikult võitles paksukõhuliste ja sametrõivais bojaaride-vojevoodide vastu, vallutas oma julgete meestega linnu ning mõistis kurnajate üle kasaka viisil kohut.

„Ja siis tuli nõukogude võim!” tõstab konferansjee uut peatükki alustades häälik.

„Julgesti, vennad, nüüd tööle, võitlema hüütakse meid...” toetab koor.

„Ema Volga” lõpeb kiidulauluga Suurele Stalinile, kes isana, õpetajana ja rahvajuhina koondas pojad mägedest ja steppidest, Uurali tagant ja Baltikumist viimseks võitluseks suure Vene jõe eest, kelle sangarlik armee pani vaenlase pealetungi Volga ääres seisma ja värvis jõeveed röövvallutaja verest punaseks.

Pärast ettekandeid algab tants. Hilisööni keerutavad kahuripoisid kammivabriku puhtakspühitud töösaalis matsakaid talutütteid, kes kaotanud huvi oma tükeldatud isatalu ja teokohustuste vastu ja kes nüüd on linlased, teenides vabrikunaistena leiba.

Lugesin hiljuti üht mõtlemapanevat kirja, mille autoriks oli 1941. aastal mobiliseeritud eesti mees Siberis. Kiri oli tulnud tsenseerimata teid mööda ning oli määratud vastmobiliseeritud vennale. Mees jutustab oma elust ühes suures kolhoosis, kus ta töötavat mingisuguse arveametnikuna. Sinna sattunud ta õnneliku juhuse läbi 1942. aasta talvel, kui tal, tänu tõele, sohile ja lihtsameelseile uskujaile, õnnestunud end sandiks, vene keele tundjaks ja heaks matemaatikuks teha. Ta ei peatu pikalt sotsialistlike töömeetodite ja kolhoosirahva õitsva elujärje kirjeldamisel, sest seda teavad kõik, mainib ainult paari mürgise sõnaga, milline on ta igapäevane toidukaart ja millised on tööliste eluruumid. Lisab aga juurde, et venelaste seas võib keskmise aruga eestlane, kui talle selleks võimalusi antaks, alati läbi lüüa. Kirja huvitavamaks ja mõtlemapanevamaks osaks on aga autori märkus, et tal puudub eriline tahtmine Eestisse tagasipääsemiseks — esialgu. Ta on sentimentaalsuseta ja kaine: salgamata igatsust kodutalu ja kõige järele, mis nelja aasta eest maha jäi, leiab ta n i i s u g u s e kojusaabumise valusama olevat kui võõrsil edasiviibimise. Demobiliseeritud punaarmee lasena, arvab kirjutaja, on ta sunnitud Nõukogude Eestis kas miilitsaks, täitevkomitee tegelaseks või küla usaldusmeheks hakkama; just see paratamatus sundivatki teda kodumaale tagasipöördumise võimaluste otsimisel järelmõtlikuks, kuigi elu Siberi kolhoosis ja võõraste keskel olevat ainult vegeteerimine ja pikkamisi suremine.

*   *

*

Paratamatuse mõtte ees tundis hirmu ka ema, kes oli mures oma kaheksa-aastase poja pärast. Tuttavat perekonda külastades kuulsin valusaid tõsiasju algkooliealistest ja nende kasvatamisel üleskerkivaist probleemidest:

„Heino saab sügisel üheksa aastat vanaks, käib algkooli teises klassis. Kui venelased baasidesse tulid, oli poiss alles kolmene ega teadnud ilmaelust midagi. Nüüd oskab teine juba lugeda-kirjutada ja küllap tal natuke arugi pähe on tulnud. Kardan aga, kelleks ta mul kasvab või õigemini — mis elukaks ta mul kasvatatakse. Isa tal pole, ja kui ehk ongi — tohin siis mina talle sellest hingata, lapsesuu on ju teada, sinna ei pane ei hirmu ega armuga pulka ette. Ise käin vabrikus tööl, äraelamine vilets, katsu kuidas suhu või selga saad. Poiss on päris omapead.

Vahel vaatan ta kooliraamatuid ja vihikuid. „Seltsimees Stalin on eesti laste sõber“, „Punaarmee on eesti rahva vabastaja“, „Vladimir Iljitsh Lenini mausoleum asub Moskvast punasel väljakul“ — need on laste ilukirja-harjutused. Isegi rehkendusülesanded on juba sedalaadi sonimised, vananimene küll naerab, aga laps, mis tema teab või arvata oskab, kui kästakse esimese ja teise klassi pioneere kokku liita või nõukogude võimu poolt maad saanute kariloomi jagada. Või jälle selle pioneeriks minemisega! Poiss tuleb ühel päeval koolist koju ja küsib minult, kas ta tohib pioneeriks astuda — õpetaja käskinud küsida. Ei mina usaldanud keelata, mine hullu tea, läheb ja jutustab välja.

Ei emal pole hõlpus nüüdsel ajal. Ennemuiste petsid vanemad oma lapsi kurelooga, nüüd maalitakse lastele terve maa ja taevast teissuguseks. Isa hulgub metsas ja emasüda muretseb. Kas lasta lapsel tõe ja jumalata kas-

vada või jutustada talle Pätsust ja Laidonerist, õpetada õhtupalvet ja piiblit.

Aga üks vanemad näe alati, et lapsel oleks kergem. Heino on pioneer, ju tal nii hõlpsam on. Julgen mina ta silmi avada, viib minu ja enese hukatusse. Peame Antoni ka mõtlema.”

58.

Kevade tulekul tiheneb deserteerumine, see levib eriti kõige värskemate meeste seas, kuid ka sügisel mobiiliseeritud pole veel nii vanad, et mõte näiks teostamatuna. Ainult vanad korpuslased on metsade-laante salasosina vastu kained, teevad oma linna- või puhkusereisid ja ilmuvad õigel ajal ning sajabrotsendiliselt tagasi. Nemad pole järelikult selles süüdi, et Ropka aiamulkudesse seati lisavalvureid ja toidupakkidega küllatunud naised kaotasid õiguse oma päev-päevalt kõhnemaks muutuva mehe või pojaga Ropka kastanite alla jalutama minna. Nüüdsest peale toimuvad moonakoti üleandmised ja igasugused jutuajamised kasarmupiirkonda mittekuuluvate erisikutega seespool kasarmumüüri ja tunnimehe julgustava silma all. Korraldus tuli divisjoni komandöri ja tähistab linnalubade minimaalsuseni piiramise kõrval uut signaali võitluses ülikoolilinna mürgise atmosfääriga.

Samal ajal raputab meie Narva pagarist rooduvanem oma paljast pealage: tema võluv ja armas Aino on ära viidud! Ühel ja samal ööl kadunud sõduritele hästituntud naistemajast Tähe tänavas tervelt kolm näitsikut — „Must kass” on üleöö kahekordselt põnevaks asutuseks saanud! Milles sõjameeste kallimaid süüdistati, pole teada, punkri agaramate külastajate eriosakonda kutsumi-

sest järeldades ei näi aga küsimuses olevat punasõdurite hügieen.

Kõikides üksustes toimub sügisel ja veel hiljem mobiiliseeritute arstlik järelvaatus. Viimse hilibi lahtirõivastunud punasõdurile pannakse stetoskoop rinnale ja turja peale, koputatakse närvide proovimiseks põlvkedrale ja lastakse hammaste kontrollimiseks suu avada. Seda kõike sooritab üksuse velsker ja väga pealiskaudselt. Hoo pis hoolikamalt uurib polgust saabunud kolmeliikmeline „tervishoiukomisjon” meeste kehadel olevaid märke ja arme, kusjuures salapäraselt vaikivad tegelased, kes arusaamatuid hieroglüüfe paberile panevad, näivad erilist huvi tundvat mehe vasaku käe musklirajooni vastu. Haavajälgede saamisloo kohta patsiendile küsimusi ei esitata; need libisevad aga märkamatuks ja nagu muuseas paberile.

Muidu on kõik rahulik ja normaalne. Vatipüksid korjatakse ära ja meestele jagatakse suvevarustus — kantseli personaal, seersandid ja ohvitserid on korraga valgeis ameerika kõrveülikondades, need sobivad hästi kahurväe mustade õlapagunitega, mis saavad eriti uhked, kui neisse kõva pappi või vineeri toppida. Patarei kunstnikud rakendatakse loosungite maalimisele ja ruumide kaunistamisele, igas patareis valitakse „seinalehe toimetust”, vahepeal ainult kangi ja labidaga tegelenud kahurvälased viiakse relvakuuri taha rividrilli tegema: elatakse lähenevate maipühade tähe all. Vana Mats isiklikult mõõdab divisjoni esinemistublidust, lastes igal hommikul patareidel laulu-, peapöörde- ja valvesammuga enesest mööda marssida. Täna parimaks tunnistatud patarei marsib hommikul kõige ees, teised paremusjärjekorras kannul. See igahommikune rivivõistlus peab mehi püüdlikkusele innustama — auhinna on nahkjopis alam-

polkovniku vaevalises eesti keeles lausutud tunnustus:
„Tjenan hea jesinemise eest!”

Ühel hommikul juhtus aga lugu, mis pani mehed muhelema. 76 mm. patarei, divisjoni kroonilised sabassõrkijad, valmistasid seltsimehi komandöre jahmatama paneva üllatuse, kui nad nagu unest ärganuina divisjoni komandörist möödusid perfektselt valvesammu lüües, järsu ja üheaegse peapöördega ning kõlava lauluga, millest vana Mats sedavõrd vaimustusse sattus, et laskis patareid ekstraringi marssides laulu uuesti korrata. Aprillihommikuses Tartus jäi aga kindlasti nii mõnigi seisatama ega uskunud oma kõrvu — on see ilmsi või unes:

*„Me Korpus sammub ja kindel on ta rütm,
sest kohustus püha meil täita;
eesti tulevik, see meie kõikide siht,
mille eest tuleb surra või võita.”*

Lugu lõppes sellega, et saime kuulda, kui mõttetu on paigatud laulude laulmine, pealegi polevat see punaarmeele sünnis nali. Meie lauluvara täiendati vene keelest tõlgitud võitluslauludega nagu „Me viha püha, õiglane”, „Rinnus ma tunnen ühe tasumistukset” ning patareide laulujuhtidele tehti korraldus repertuaari kirjaliukuks esitamiseks.

59.

„Punaarmee võitleb Berliini tänavail! Nõukogude rahvaste suur isamaasõda on jõudnud otsustavasse lõppfaasi! Lõpliku võidu suur päev seisab ukse ees!”

Maikõnelejad Lembitu kasarmute õppeväljakule püstitatud punasel tribüünil kuulutasid üksmeelselt ja ühest suust sõja peatset lõppu. Divisjon sai töörahva pidupäeva

puhul tunni võrra kauem magada ja kāraka vodkat; pärastlõunal koguneti koos miinipilduritega lipuplatsile, kus sm. Matsi allüksusele külla tulnud tsirkuseartistide paar ja imiku, kassi ja õhusireeni häält imiteeriv klaun esitasid päevakohaseid palu. Ei järgmisel ega ülejärgmisel päeval olnud päevakavas midagi peale hobustevuntsimise, hommikuse silmapesu-reisi Emajõe äärde ja õhtuse loenduse. Eriteade saabub eriteate järel, divisjoni staabi „päävauudiste seersandil” on kõrvaklapid kaksikümne neli tundi järjest peas, Moskva võidusaluutidel sajakahekümnest ja kahesaja neljakümnest kahurist pole lõppu. Iga värskelt saabunud rindesõnum tehakse divisjonile otsekohe teatavaks. Kui signalist ilmub oma vaskkornetiga lipuplatsile, täitugu me uhkustundest ja tänumeest: puhutakse uusi võite, kuulutatakse uute asulate, tugikohtade ja tänavate vallutamisest.

Hurraaaa! Hurraaaa! Need on meie suguvendade kuulekad hääled, mis tulevad alt jõe äärest: miinipildujas valmistutakse võiduparaadiks! Stalini päevakäsus teatatakse Berliini langemisest, liitlaste ametliku teadaande põhjal kapituleerusid Saksa väeosad Austrias ja Itaalias, mõni tund hiljem kuuleme punaarmee ja inglise sõdurite kohtumisest Wismari juures; käskjalad jooksevad galoppi ja mailoosungite maalijad segavad uueks stardiks värnitsat ja värvimulda — rahu on veel ainult päevade, tundide küsimus...

* *
*

See kõik kulmineerus, suubus ja uppus kaheksandasse maisse. Juba eelneval õhtul teadsid polgust tulijad jutustada sõja lõpust. Rahupäeva hommikul magas divisjon kella seitsmeni; juba kella kümneks oli tall hobustest tühi, „kodune rahumiiting” peeti ning kolm patareid ning

veorühm marssisid pühapäevamundreis komandöride juh-
timisel öö jooksul püstitatud võiduvärvast välja — 234.
eesti jalaväe tagavarapolgu võiduparaadile. Punkt kell
üksteist komandeeritakse Lembitu kasarmute õppevälja-
kule ülesrivistatud umbes kahele tuhandele eestlasest pu-
naväelasele „valvel, keskele vaat!” — polgu komandöri
abi rivialal kannustab mõõka pea kohale tõstes hobust,
orkester alustab tervitusmarssi, mis katkeb poolest tak-
tist säravalt valgel ratsahobusel istuva alampolkovnik
Ermeli tribüüni kohale jõudes ja rapordi kõlades:

„Seltsimees alampolkovnik! Teile alluv tagavarapolk
võiduparaadiks üles rivistatud!”

„Seltsimehed! Tervitan Teid isamaasõja lõpliku võidu
puhul!”

Hurraaaa! Hurraaaa! Hurraaaa!

Päikesepaistelisel maihommikul kuulutatakse eesti
meestele sõnumit II Maailmasõja lõppemisest. Punasele
autribüünile, kuhu polguülem pärast allüksuste inspek-
teerimist asub, on kogunenud kübarais, sonimütsides ja
lääkivais ohvitserimundreis Eestimaa valitsejaid anno
1945. Siin on ühekäeline rahvakomissar pealinnast, vene-
lasest Tartu linnakomandant, Nõukogude Liidu kange-
lane eesti rahvuskorpuslane seersant *Hindreus*, Nõuko-
gude Tartu punased tuusad ja tagavarapolgu kuldpagu-
neis vägevamad. Nad kõik ütlevad oma sõnad meestele,
kes värvati viisnurga teenistusse kas isamaasõja viim-
sel sügisel või alles mõne nädala eest ja kelle ohvripanus
võidualtarile ei saa seetõttu olla just suur... Rahvako-
missar jutustab tänulikust tagalarahvast, Nõukogude
Eesti vabrikutöolistest, talupoegadest ja haritlasist, kes
ei kõhelnud järgnemast seltsimees Stalinile; venelasest
linnakomandant räägib põriseva „r”-ga vene rahva suu-
rest vabadusvõitlusest, kus kuusteistkümmend vabariiki

võitlesid Kommunistliku Partei ja Suure Stalini juhti-
misel oma ühise sotsialistliku kodumaa eest; Dnepri kan-
gelasest seersant kõneleb eesti sõdurite ja eesti meeste
nimel — sõda on lõppenud, algab rahu- ja ülesehitus-
periood.

Sõda on lõppenud, elagu seltsimees Stalin! Röövnulluta-
ja on põlvili, elagu seltsimees Stalin! Elagu Tallinna Eesti
Laskurkorpus, kindralleitnant Pärn, kaheksas armee,
marssal Govorov, elagu võitmatu punaarmee ja nõukogu-
de rahvaste suur juht ning õpetaja seltsimees Jossif Vis-
saronovitsh Stalin!

Kui polk alustab möödamarssi, ilmub paraadiplatsi ko-
hale suur hall lennuk; selle tiivanukkidele maalitud viis-
nurgad on täna niisama selgesti näha, kui tol saatus-
rikkal septembripäeval kuus aastat tagasi, millal vaba
rahva vaba noorusena kogesime oma esimese alanduse,
millele järgnes rahvaste heitlus, kus meil polnud fron-
ti — ja rahu, kus oleme unustatud.

* *
*

Tartu ja tartlased on ainult ükskõiksed või uudishimu-
likud pealtvaatajad. Pärast keskpäeva, sõjaväeparaadide
ja võidupäeva „tõsisema kavaosa” lõppu, tühjenevad tä-
navad hommikul rohkearvuliselt liikvel olnud linnako-
danikest ja rõõmulaada kirevale lavale jääb peategelane
ja päevakangelane ise: vene sõdur. Kardinate tagant pii-
ludes või ülemiste majakordade avatud aknaist jälgivad
töövabast päevast heameelt tundvad tartlased pilti, mil-
list kainel põhjamaal näeb vaid harva. Oleks ülekohtune
seda lavastuseks kutsuda, see on vaieldamatult spontaan-
ne — kas aga tõepoolest puhas rõõm? Mõ podediili, mõ
popediili! Üksikult, paarikaupa, suurtes salkades; kõri-

põhjast hõiskavaid, üksteisele suud andvaid ja võhivõraid vastutulijaid kallistavaid, nutvaid, naervaid, poisikestena keksivaid reamehi, seersante, ohvitsere: mô pobediili, meie võitsime! Üksainus üha uuesti korduv fraas, mingi ekstaatilist neegrimuusikat meenutav röökimine, lõpuks surmaniväsitav hüüd — mô pobediili! Da zdravstvujet tavarishtsh Stalin! Da zdravstvujet pobeeda! Da zdravstvujet krasnaja armija! Hurraaaa! Hurraaaa!

Kuni hilisööni hõigati, tantsiti ja mängiti tänavail, ülikooli trepil ja Toomemäe nõlvakuil; igast linnaosast kostis pillihääli, kesklinnas ülesseatud kahekordseist valjuhääldajaist tuli kõrvulukustavaid võidumarsse, terve Tartu uppus punasõdurite gitarride, mandoliinide ja lõõtspillide mitte-lõppeda-tahtvasse rahukontserti. Alles vastu hommikut jäi linnatänavail hõredamaks, pillihääled vaikisid; purjus pidutsejad ja nende väsinud naised tuikusid koju ja kasarmutesse.

*   *

*

„Keskööl jõudsimme raekoja ette: mina ja mu niisama purjus sõber. Öieti olime küll ainult näiliselt ebakained; purjusolekut mängisime ootamatult vastutulevale patrullile, kelle küüsisst pääsime tänu sellele, et hõikasime korralvureile ausalt vastu astudes puhtas vene keeles: „Mô pobediili!” Sellest kuraasi saades otsustasimegi rahvamaja rahutantsule ja igasugustele pisikestele olemistele käega lüüa ja otseteed täitevkomiteesse põrutada!

See oli vast ehtne proletaarlassimman. Täitevkomitee esimees oli särgiväel, õlu ja vodka voolas, iga klaasitäis tühjendati kas seltsimees Stalini või kuulsusriikka punaarmee terviseks. Miilitsaga ühes lauas istuv noorik sai lõpuks vihaseks ja käratas vanamehele, et nüüd on loril

lõpp, Ruts, nüüd joome õigete meeste terviseks kah! Ja tühjendaski mitu head klahvi Eesti Leegioni ja idarindel langenud Herberti terviseks. Rebis end kokkunult ringivahtiva miilitsa käest lahti ja tuli tuikudes meie lauda! Tellis meile võileibu, õlut, viina ja veini, käskis süüa ja juua ja lubas kõik oma taskust kinni maksta, kui ainult kätt südame peal hoides vannume, et oleme eesti mehed ja aitame teda ühel paremal päeval miilitsasuguseid nadikaelu üles puua.

Õnneks oli ülejäänud seltskond paraja auru all ja meie nooriku lallutamist ei pannud keegi tähele; varsti olime ise ka parajad poisid, unustasime sääresidemed ja paljakspüगतud pea ja mõirgasime täisõiguslike pidulistena kaasa.

Kõige vägevam oli aga see, kuidas miilitsa noorik vene majorile korvi andis, vilistas ja näitas pöidlaga ukse suunas. Kus vanamees läks näost punaseks nagu vähk ja hakkas eite väevõimuga toolilt kergitama — noorik pani aga sõrad vastu ja kukkus röökima. Järgmine tango oli meie. Miilitsat ennast polnud aga enam kusagil näha”, lõpetas rahuõisilt seiklusilt õnnelikult koju saabunud punaväelane.

60.

Järgmisel päeval studeerime sm. Stalini rahukõnet. See loetakse esiteks tervele divisjonile ette, pärast seda analüüsitakse patareides lauselauselt ja kommentaaridega:

„Seltsimehed! Kaasmaalased ja kaasmaalannad!

Suur võidupäev Saksamaa üle on saabunud. Fashistlik Saksamaa, kes suruti põlvili Punaarmee ja meie liitlaste vägede poolt, on end võidetuks tunnistanud ja tingimusteta kapituleerunud...”

Teksti veeriv poliitjuht selgitab vahemärkusena, mis tähendab sedasorti kapitulatsiooni. Edasi kuuleme esialgsest kapitulatsiooni-protokollist, mis valminud 7. mail *Reimsi* linnas, ja lõplikust kapitulatsiooniprotokollist, mis kirjutati alla kõigi asjaosaliste poolt Berliinis 8. mail ja mis hakanud kehtima sama päeva öösel kell kaksküm-mend neli.

... „Slaavi rahvaste sajanditevanune võitlus oma ole-masolu ja sõltumatus eest on lõppenud võiduga... Nüüd-sest peale lehvib Euroopa kohal suur lipp, mis sümboli-seerib rahvaste vabadust ja rahvastevahelist rahu... ”

... Kolm aastat tagasi seletas Hitler, et tema eesmär-giks on Nõukogude Liidu tükeldamine ja sellest Kau-kaasia, Ukraina, Valge-Vene ja Baltikumi eraldamine... ”

Sõna „Baltikumi” juures on poliitjuhil jälle palju ju-tustada. Kõneteksti kõrvale pannes hakkab ta jutustama Eesti Korpusest. Pika ringi Uurali tagant Sõrveni teinud, kuuleme taas rahukõnet, mis lõpeb sõnadega: „Seltsi-mehed! Suur isamaasõda on meie täieliku võiduga lõp-penud. Sõjaperiood Euroopas on lõppenud. Rahulik üles-ehituse periood on alanud.

Önnitlen teid võidu puhul, minu armsad kaasmaalased ja kaasmaalannad!”

* * *

Kuuleme, et alates rahumomendist oleme ajateenijad. Poliitjuhi arvates lõpeb meie „teenistusaeg” kahurväes ettenähtud kahe aasta pärast, vanadel korpustlastel see-vastu olevat kojusaamine ainult päevade küsimus.

61.

7. juunil puhuti divisjonis äratussignaali kaks tundi varem — juba kell kolm. Öö jooksul valminud nimesti-kus seisvad mehed viidi varustuse kontrolliks ja lisa-paari jalaräätide saamiseks patarei kantseleisse. Kaks tundi hiljem kuulasime — umbes poolteist tuhat sügisel mobiliseeritud — Tartu jaama taga kõrge plankaiaga ümbritsetud õuepealsel alampolkovnik *Ermeli* suust hiio-bisõnumit:

„Teil kõigil lasub südamel patte ja patukesti... teie vanemad seltsimehed valasid verd Sõrves ja Kuramaal... teie minevik ei õigustanud teid relvakandmiseks isamaa-sõjas... teil on võimalus lunastada oma minevikueksi-musi ausa tööga... saate endile lahingülesande Lenin-gradi sadamas...”

Meile märkamata on sündmuspaigale rühm püstolkuu-lipildureid saabunud; sõna „Leningrad” puhul meeste-ridu läbinud põgenemisliigutusele sarnlev võpatas kivi-neb läikivaid relvatorusid nähes jõuetuks alistumiseks võimu omava isanda ees, kes meeste nägudelt oma äs-jaste sõnade mõju lugedes rahulikult jätkab:

... ”Tean, et Tallinn on teile armsam, sest Tallinn on teie kodulinn — Leningrad on aga tähtsam. Kui isa tahab viljaküüni ehitada, siis on loomulik, et poeg, kelle palavamaks sooviks on uue ülikonna saamine, peab oota-ma. Viljaküün on ju majapidamise seisukohast tähtsam kui poja püksid, sellest tuleb pojal aru saada. Eesti on väike ja Tallinn võib oodata — enne taastame Leningradi sadama, mis on Nõukogude Liidu süda ja tuiksoon...”

Aia taga mürtsuma hakanud orkestri helide saatel

marsime vastristitud tööpataljonlasina allüksuste järjekorras esheloni, mis koosneb trellitatud akendega ja katustele ülesseatud kergekuulipildujatega härjavaguneist. Vagunites on kahekordsed puunarid, kuhu igamees saab istumisetäie platsi; ukseaiune keskpõranda-riba on reisisuhtide ja igasse vagunisse paigutatud paari-kolmeliikmelise esheloni saatemeeskonna jaoks, kelle laskevalmis tulirelvad peavad meid vaguni vanema poolt teatavaks tehtud „esheloni sisekorra” vastu truualamlikuks tegema:

1. Eshelonijuhtide korraldustest üleastujaid karistatakse kartservagunisse paigutamisega.

2. Jaamades või peatuskohtades omavoliline vagunist lahkumine on põgenemiskatse.

3. Eshelonist eemaldujaid tulistatakse hoiatamata.

Vaguni ukseid suletakse ja vedur vilistab. Ainult ülemise nari „aknamehed” ja nende riidlejad naabrid näevad jaamaplatsil askeldavate raudteeametnike kohkunud nägusid, mis aga peagi kaovad koos jasmiiniõites Tartuga, muutudes Venemaa poole kihutavas härjaeshelonis viibivaile hallnukraks minevikupildiks.

* * *

Alles rongirataste monotoone mürin vaigistab vagunisoliivate meeli ja laseb inimestel koguda laialipillatud mõtteid. Nüüd selgub meile terve see algusest lõpuni ülihästi organiseeritud „Tallinna sõit”. Terve maikuu jutustati meie peatsest Tallinna või Paldiskisse siirdumisest, nii et selles enam ei kaheldudki. Eilseni polnud aga reisist vähimatki kuulda ja väga tõenäoliselt olid polgujuhatuse tõelised plaanid viimse silmapilguni ainult väheste väljavalitute teada. Üine korrapidaja-abi teadis ai-

nult seda, et veidi peale keskööd ilmunud patareisse eriosakonna *Muhhin*, kes käskinud vanema kirjutaja üles äratada.

Mis sai aga divisjoni neljakümne-aastasest sepast ja tema haamritest? Patarei partorg ähvardas teda Ropka õuel maha lasta, kui mangumist ei jäta ja rivisse ei lähe. Mees otsis pisarsilmil komandöri, kes teda enne ärasõitu pooleks tunniks koju lubaks — tööriistu koju viima, mida ta divisjoni sepana sepikojas kasutanud ja mis olid ta isiklik varandus.

Ja teistest? Kes õieti jäid maha? Umbes kümme protsenti meestest? Kõigepealt muidugi vanad korpuslased, kelledest härjaeshelonis ainult jaokomandörid-seersandid ja ohvitseridest sõidujuhid. Kes sügisel mobiliseerituist aga Venemaa-reisist pääses — oli ju neidki?! Meie patarei kunstnikku näiteks pole kaasas; võib-olla polnud ta komsorgile siiski üksnes loosungite ja Stalini portreed produtseerija... Kuid mitmed teisedki patareikaaslased puuduvad, mõnest ei tea aimatagi miks. Kus on näiteks Ali Baba? Millal ta kartservagunisse viidi — või kas keegi üldse on ta suust pärast *Ermeli* kõne ajal sülitatud kuradite midagi kuulnud? Sepp? Vanamees, sinder, laskis vist siiski jalga, raudvasar tegi mehe hulljulgeks!

Nii või teisiti: meie punaväelase-karjäär on lõppenud. Meile lahkumissõnu öeldes nimetas polguülem meid tööpataljonlasiks ega püüdnudki seda sõnakomistuseks teeselda. Keegi vanemaist seltsimeestest omakorda arvas, et „tööpataljonlasi on alati pidulikult teele saadetud”, mõeldes muidugi sellele, et korpuslastegi Siberiteekond algas pillimängu ja trummipõrinaga.

* * *

Eshelon kihutab. Tapal oli mingi sõidutakistuse tõttu pooltunnine peatus, nägime läbi vaguniakna oma talvi-seid pruute, kes juhuslikult jaamas viibides olid kuulnud, et eshelonis on needsamad eestlased, kes möödunud sügisel elasid jaama taga vangilaagris. Tüdrukud olid pisa-rais ning lubasid meie paberitükikestele ja ajaleheveer-gudele kritseldatud kirjad edasi toimetada. Perrooni vas-taspoolsest vaguniuksest lasti hädalisi kolmekaupra kraa-vipervele: kolm kükitajat ja üks relvastatud valvur! Põ-genejaid ei olnud, kõik ausad hädalised toodi kaaslaste juurde tagasi ja sõit algas jälle — „nach Russland” — nagu vagunis viibijad küsijatele hõikasid.

Kiviõli, Püssi, Kohtla-Järve. Need on verstapostid pi-sikesel kodumaal, mis tõttavate vagunirataste all saab ruttu otsa. Idapiirile lähemale jõudes sagenevad Viru-maa lamedate metsade-väljade suvirohelises vilksatavad korstnajaklad, maasse unustatud traattõkete pooleksmur-tud vaiad, sõjahaavades alevikud ja teeveertesse kaeva-tud laskurpesad — möödunud lahingupäevade tummad tunnistajad.

„Poisid, kas pole tuttav tunne?” hõikab keegi lõua-meestest, poolavatud vaguniuksest möödavilksatavaid maastikke uurides — „just kui eile!”

„Pagana tuttav jah,” tuleb vastuseks, „aga varsti lä-heb veel tuttavamaks. Passi aga hoolega peale!”

„Kas kodumaa paistab juba?” nõogatakse kolmandalt poolt.

„Äratage mind, kui päike kuumemalt paistma hakkab!”
„Suur ja lai on maa, mis on mu kodu...”

„Elu see võib nahka minna,
sinna parata ei saa...”

„Varsti meil on juuksed harvad,
keha katavad meil karvad,
kes võis minevikus sellest näha und...”

Kaheksa kuu jooksul õpitud ettevaatus ja politruki-hirm on täna nagu unustatud, härjavaguni nariseltskon-nas käib julge lõõpimine küll püssimehe, küll närviliselt kuulatava poliitjuhi, küll itta tormava esheloni arvel. Kahemõttelise lorilaulu taha peidab laulja oma valusai-ma tunde, mis kindlasti pole ainult muretu irvitus. See on meie sünnimaa, mis koos loojeneva õhtupäikesega maha jääb, need on Eesti rahutud metsad ja inimesed, kes meile teeveertel jumalagajätku lehitavad. Näeme seda kõike viimast korda ja meie tulevikuhorisont on nii-sama lohutusetu, hall ja kõssivajunud kui see ümbrus, mis varsti pärast Narvat silma hakkab.

Oleme Venemaal.

62.

„Kiiremini, kiiremini!” Hiiglasadamas käib töö päeval ja ööl. Saksa sõjavangide, sügisel mobiliseeritud lätlas-te, vene vlassovlaste ja mitmete teiste isamaasõjas eba-lojaalsust osutanute kõrval lülitati meidki tööprotsessi kaupaderohkusse ja transpordi ummikusse uppuda äh-vardavasse Leningradi sadamas. Kaksteistkümmend tun-di tööd, teist niipalju puhkust, viimasest igapäevased poliittunnid maha arvatud; viissada grammi käsnatao-list leiba, kaks korda päevas kapsa-, peedijuure- või hir-sisuppi, töönormi täitmise korral kulbitäis lisaks — see on meie elusisuks „igaveses linnas” (Ilja Ehrenburgi järgi), kuhu pärast kolmekümne kuue tunnist loksumist härjaeshelonis saabusime 8. juuni õhtul. Tartusse jäänud

tagavarapolgu III pataljonina allume *Lenmorstroile* ehk Leningradi Sadamavalitsusele, kusjuures meie „lahing-ülesanne” seisneb Euroopast, peamiselt Soomest ja Saksamaalt saabuvate laevade tühjendamises. Ööd-päevad nagisevad kaubasadamas vintsid ja kraanad; naha ja karvadega sadamaperemeestele müüdud odavate orjadena veeretame paberirulle ja tselluloidipakke, sikutame Stettinist saabunud laevas sajakiloseid tina-või vasekange, tassime „*Oulo*” pitserit kandvaid kolmetolliseid kuu-selaudu, harutame sõja-kahjutasu korras Põhja-Soomes lahinguväljadelt Peetrilinna toodud raualatte, nässusõidetud mootorratta külgi ja puntrassekeritud traattõkkeid või kühveldame sõelaevas sütt. Iga meie liigutust jälgib oma vastutusrikast ülesannet suure tõsidusega võttev roheline mütsipealsega piirivalve NKVD püssimees. Ta peos on sadamakordonis kinnitatud ja templiga varustatud täpne nimekiri laadimistööl viibivate meeste kohta; sellest nimestikust on koostatud veel teine ja tähtsam erinimistu meestest, kes töötavad luugis, punaväelased, kes viibivad võõras laevas — kodanlikust maailmast inimeste ohtlikus läheduses.

See oli õieti esimene, mis meile Leningradi sadama piirkonda astudes südamele pandi: kuidas käituda laevas, mille ahtris lehvib sinilipp. Meilt nõutakse võitja väarikust, maailma võimsama armeesõduri eneseuhkust, ajaloo kuulsaima väepealiku ustavaima sõduri kohusetruudust. Suu praotamine võõras laevas, ka vastuseks, on valju karistuse ähvardusel kõvasti keelatud, Ei ühtegi sõna, ühtegi grimassi ega näomoonutust valgeile lihuniketele, kes alustasid Talvesõja ja himustasid Lenini linna kuldvõtmeid. Korraldusest üleastumisele järgneb laevast mahamunsterdamine ja ebameeldiv reis sadama

NKVD-sse, mis enamasti tähendab ei kunagi enam tagasi pöördumist.

„Laevast välja, marss, marss!”

Stseeni põhjustajaks pole keegi muu, kui ustav püssimees, kes oma nõukogude inimese terava umbusu-meelega jälle midagi kahtlast haistnud.

„Taskud läbi otsida!”

Meid kahtlustatakse igal sammul, igal hetkel. Meie ninanuuskamine on salamärk, mis tähendab põlguseavaldust venelasele; meie silmapilgutused varjavad ebaseaduslikku armumängu; kui me kuuma nahaga sadama tuult saades hakkame kõhima, reedame vaenlasele sõjasaladuse. Kui jõledate inimolenditena küll võime tunda da laiades puldansäärikuis, meetripikkuse püssitäägi ja laubalesurutud mütsinoka alt piiluvate kartlike silmadega iivanile, kelle ülespiitsutatud haiglases fantaasias iga meie pisimgi seaduserikkumine saab mammutdimensioonid ja kes nagu iga hetk ootaks kallaletungi.

Kiiremini!

See on vene kupja manitsev hää. Mõnikord lisab ta „rebjaata”, teinekord oleme talle „tavarishti” — iga-kord on see aga võitja hää. Venelane on üleöö suureks, tähtsaks ja vägevaks saanud, kuid tal pole veel kujunenud maneere ja ta ei tea, kuidas isandaseisuses käituda. Oma sügavalejuurdunud alaväärtusetunnet kõigi vahenditega ja kramplikult varjata püüdes mängib iivan enesekindlat orjaperemeest Neevalinna võiduviljadesse uppuvas sadamas, kus isamaasõja võiduka lõppemise suvel valitsevad kõrgelennulised meeleolud.

Kolme kilomeetri pikkune kaubasadama kaiäärne on tühjendatavaid või mahalaadimist ootavaid laevu täis. Üha uusi ja uusi sügavalt vees istuvaid kaubalaevu ilmub

kanalisuhu: võit tuleb koju, võit, mille organiseeris Suur Stalin, või mis venelasele peab tooma lubatud kauaigatsetud hea elu.

63.

Punasele Neevalinnale nii iseloomustavate vineerklaa-sidega kolmekordne hall kivimaja, juba pudenema hakkavate seintega: see on *Klub Morjakov*, hiiglasarm *Dvinskaja* tänavas — meie uus „kodu” Leningradi sadamarajoonis. Üle tänava vastasmajas on mingisugune õppeasutus, mille kõrgetel kivitreppidel näeb alati triibulistes lühikeste varrukatega pluusides vene poisse ja pikkades sitsiseelikutes 15 — 18-aastasi tüdrukuid. Meie üleaedseiks on — vahel on ainult rohtukasvanud tühi krunt — Saksa sõjavangid, kes ehitavad oma vangilaagrile uut aeda.

Klub Morjakov, juut *Sabôtkin* ja major *Loog* — see kolmkõla sisaldab terve meie kõrge raudaiaiga piiratud maailma. Esimene tähendab meie poollagunenud lutikaterikast „kasarmut”, teine on Leningradi Sadamavalitsuse Ehitus- ja Transpordosakonna ülem, kolmas on eesti vabariigiaegne jalaväekapten, meie pataljoniülem, keda mehed kutsuvad orjaperemeheks.

Ei või ütelda, et too viimane oleks kuri või vehiks koerapiitsa. Meie major on hoopis tasane ja alandlik, kui ta hommikustel tööjaotustel seisab ülesrivistatud pataljoni ees, käed seljal, pilk maas. Me ei tea, kuidas ja milliste vooruste abil on too umbes viiekümneandis eluaastais tüse mees saavutanud oma kõrge ja vastutusrikka positsiooni; näeme aga seda, et seltsimees major on kuulekas kummardusis ja üpris alandlik siis, kui talle on „külalisi” tulnud — energiliselt seletavaid venelasi, kuld-

paguneis sõjaväelasi või sadamakümnikuid, kes muidugi otsivad tööjõudu.

Meist peab kõikjale jätkuma. Meie tööpiirkonnaks pole ainult kauba-, söe- ja metsasadamad ja tööks mitte üksnes laevade tühjendamine; oleme küll sadamakulid, kuid ka transporttöölised, liivakühveldajad, mustusevedajad, linnataastajad — täna siin, homme seal. Morjakovis pole päeva ega ööd; öötöölised magavad päeval ja päevatöölised puhkavad öösi, tervet roodu või pataljoni pole kunagi samaaegselt kodus, poliitunde ja päevauudiste lugemist peetakse juhuslikult ja väikestele gruppidele: enne tööd, pärast tööd, söögisaalis, kasarmuõuel, sadamas ja töökohalgi. Kolm korda ööpäeva jooksul avaneb kasarmuaia raske raudvärav, uus töövahetus läheb välja; see on ainus korrapärasus meie korrapäratus elus. Sadama-meeste väljumisel on kell kas kuus, neliteist või kakskümmend kaks.

Igal hommikul on Morjakovi tööturul suurem või väiksem nõudmine meestele, kes tunnevad mingit eriala. Otsituimaks on — nagu kaks aastat „fashistlike röövljõukude teraskaisutuses” kannatanud linnast võib oletada — potsepad, tislerid, elektrikud ja puusepad; vähemal määral vajatakse aga ka lukusseppi ja keskkütte-asjanduse tundjaid. Väheseid kaloreid ja nõrgenevaid konte säästvale tööpataljonlasele tähendab see teretulnud võimalust peenemale elukutsele siirdumiseks; selleks tarvitseb vaid käsi püsti ajada ja kinnitada, et oled väljaõppinud see või teine. Nimi pannakse kirja, ja edasi võib juhtuda imesid. Kui seisad näiteks kahe-kolme nõutu venelase kõrval kasutamiskõlvulise maja sissevajunud pliidi ääres, mis tuleb „taastada” — tööriistaks kellu funktsioonidesse ülendatud plekitükk ja helehall soosavi — siis ära löö kookuma, vaid asu aga pihta. Sel momendil kui iivan su

leidlikkust ja osavust imetlema hakkab, oledki sellitöö sooritanud ja valmis spets! Lähed homme ja ülehomm, varjad kramplikult oma ebakindlust, sisendad oma sihi-teadlike liigutuste ja meistri viisil kalkuleerimisega „kolleegidesse” aukartust, määrad ise endale töötempo ja pikapeale hakkad käsutama.

Meie erialameestest kuulsamad on umbes tosin automehaanikut, kes töötavad sadamavalitsuse autogarazhis. Meestest moodustati omaette rühm, kusjuures nende otseseks käskijaks on juut *Ziemen*, kes 1940-41. aastail oli mingisuguseks tegelaseks Punases Krullis. Ehkki ainult lihtsad ja tiitliteta mehed, endised autojuhid või tööstuskoolis käinud, on „Transportnôis” töötavad morjakovlased Leningradi Sadamavalitsuse tehnilises personaalis raskeid komplekse põhjustanud. Pärast seda kui nupukad tööpataljonlased mitmele surnukstunnistatud automootorile hääled sisse panid, pole osakonna noor insener enam oma varjugi näidanud; garaazhiülem kergitab meeste ees mütsi ja *Ziemen* kutsub meie poisse „eesti insenerideks”, muretsedes neile — tal näib Eestist kauneid minevikumälestusi olevat — sadamasööklast supi saamiseks vajalikke „supitähti”.

64.

Meie poliitjuhid nagu häbeneksid Leningradi. Nad on mures meie ülekohtuselt kritiseeriva silma pärast, mis pole suuteline siiraks vaatlemiseks ja ausaks tõetunnistamiseks. Nad kardavad, et me ei oska asju näha õigest seisukohast ja saame niiviisi kangelaslinnast väära ja virila pildi. Meie hinnanguid ja esimesi muljeid nagu aimates ruttavad politrukid neid otsekohe korrigeerima. Esiteks: me ärgu unustagu blokaadi ja lahingupäevi, mis

lõid linnale raskeid haavu ja tõid kannatusi. Teiseks: me pidagu meeles, et Nõukogude Liit on noor ja et bolshevike esimesed veerandsada valitsemisaastat olid kodumaa kaitsejõudude võimsustamise ja rasketööstuse rajamise aastad. Ja kõigepealt ning kolmandaks: me ärgu püüdku üksnes näha paljukannatanud linna arusaadavail põhjusil unarusse jäänud välisfassaadi, vaid otsigu sangarlinna hinge, Leningradi vaprust ja suurust!

Peeter Suure soolinna hingega kontakti loomiseks viiakse meid ühel töövabal pühapäeval Isamaasõja Muuseumi. See on leningradlaste M e k k a, kuhu inimesed tulevad usukinnitust saama, kuhu tuuakse põlvepikkusi lapsi, koolinoorust ja sõdureid. Nii oma kõrgete akende kui ka laekaunistuste, seinadekoratsioonide ja pühakuju-dega on see pikk kivihoone palvekoda meenutav. Sissepääs muuseumi on tasuta, pileti asemel pakutakse külalisele isamaasõja-ainelisi broshüüre ja pisikirjandust. Muuseumi mitmesse ruumi paigutatud vaatamisväärsused on jutustus suurest isamaasõjast — nagu seda teadma ja tundma peab nõukogude patrioot. See on üksainus suurapelleerimine venelase vihkamisele ja armastusele, see on põrmukstegemine ja ülistus, naeruvääristamine ja kiidulaul, must ja valge — kontrastide psühholoogia. Siin on rikkalikult valikus Stalini portreid ja rinnakujusid, täispikkuses, univormis, rahvamehena ja lihtsas kuues, ehitud puujumalana, mikrofoni ees ja pioneeride päid silitamas. Seintel raamitud kirjasõnad: väljavõtted-tsitatid marssal Stalini sõjaaegsetest kõnedest ja kommunismi võitlusloosungid. Siin on üksikasjalisi tabeleid lahingusündmustest, kronoloogiat koos kuupäevade ja vangivõetute arvuga, sangarlikkuse ulatust illustreerivaid diagramme ja jõududevahekordi võrdlevat statistikat. Miks meie võitsime? Seepärast et... punaarmee on rahva ar-

mee, et punaarmee on rahvaste vabastaja-armee, et võitlus Saksa orjastajate vastu oli nõukogude rahvaste ühisvõitlus oma õnne ja vabaduse eest, et punasõdur teadis... oli valmis... bolshevike partei eest... Stalini eest... Ühes ruumis, mis kannab nimetust „Viimne ühendustee”, on neli seinasuurst õlimaali, mis kujutavad Leningradi kaitsjate dramaatilist heitlust Laadoga järvejääl — piiramisrõngasse surutud linnakaitsjate võitlust viimase ühenduse pärast tagalaga. Kuidas jäätunud moonavoorid võitlevad õhust ründava vaenlasega, kuidas tahtekindlate ja karmide nägudega inimesed liiguvad lumetuisus sihikindlalt edasi, kuidas haavatuid või nõrkenuid ei jäeta pommisajus maha ja kuidas venelane jääb sangariks. Relvaderuumis „Kes meid ründasid” on kesk põrandat läbilastud tiibadega „Messerschmidt”, „Tiiger”, terve rida Saksa ja Soome armee kahuritüüpe, lugemata hulk mitmesuguseid käsigranaate ja igakaliibrilist laskemoona.

Isamaasõja Muuseumi altariruumiks on „Meie võitsime”. Põrandast laeni ulatuvat Saksa sõdurite teraskiivritest püramiidi ümbritseb normaalsuuruses jalaväe traattõke, millesse on takerdunud Hitleri sõduriteks rietatud veriseid ja lõhkirebituid nukkinimesi. Örnroosale seinale selle taustal on maalitud poolkaares mammutloosung:

„Mõ pobediili” — meie võitsime.

65.

„Naine, oh naine,
oled sa purjus või kaine...”

Kogu sadamarajoonis tuntakse seda valsiviisi. See on Kalinini linnaosa naispere hulgas ülipopulaarne nagu

Morjakovi klubi viiemeheline jazzorkester ja mitte vähem tuntud kui major Loogi poolteist tuhat sadamaorja.

Ühel laupäevaõhtul korraldati nimelt Morjakovi nagi-seva puupõrandaga pidusaalis esimene simman. Järgnes teine, kolmas, ja nüüd lähevad laupäeva- ja pühapäevaõhtused tantsupeod täismaja, mürtsu ja noorikute üliküllusega. Vaevalt on klubisaali põrand puhtaks pühitud, orkestrandid häälestavad alles pille ja pataljoni koostatakse piduliste nimekirju, kui esimesed sovjeti tütreid on aia taga:

„Kas tantsu tuleb?”

„Tuleb, tuleb!”

„Homme kah?”

„Homme kah!”

Kust nad tulevad või kes neile ütles, et Dvinskajal on eestlased ja et laupäeva õhtul tantsitakse — iga tramm toob üha uusi pidulisi, neid tuleb Sadoovaja poolt, sadamabarakkide tagant ja kesklinna poolt, ükshaaval, paari-kaupa, hulgakesi ja heledalt sädistades. Küll sadamast tuttavaid kraanatüdrukuid, ehitusosakonna kontorinaisi, tehaseplikasid ja naisüliõpilasi — kõik ühteviisi lihtsaisitsikleitides, lõbusad ja lärmakad. Mitmed porsivad mõnevõrra koguni saksa või inglise keelt, viimast meelsamini ja esimest punastades — rääkimine ja üksteisest arusaamine on aga kõrvalise tähtsusega asi. Sest Naadja ja Katjuusha igatsevad tantsu järele; blokaadi ja meeste põua punases linnas on miljoniline naispere, kelle elus on palju argipäeva.

Ainult ühte tahaksid tüdrukud meilt teada; see küsimus nagu kipitaks neis kõigis: kes õieti oleme? Kuidas see tulevat, et enamasti iga reamees meie hulgast oskab rohkem kui emakeelt, kahte-kolme keelt? Miks pole sel-

lised poisid ohvitserideks, vähemalt seersantideks saanud või miks sealsamas mõni meie seersant ei saa suud lahti üheski keeles? Millises rindelõigus võitlesime sõjapäevil, kus on meie medalid, kas keegi meist pole saanud haavata?

Estland — ega ometi?

*„It's a long way to Tipperary,
it's a long way to go...”*

Trummilööjast tenor laulab. Kõik Leningradi naised näivad temasse armunud olevat. Kas seepärast, et tal on õrnad, peaaegu naiselikud näojooned, et ta on piltilus noormees, või seepärast, et ta laulab lääneliitlase mahe-
das keeles. Või mis üldse meelitab nõukogude noorust siia meie tantsusaali, kuna omal üle tänava, sadamavä-
rava läheduses, on too õige meremeeste klubi, kus kava-
lerid on ordenitega ehitud, mis tantsu ajal kõlisevad, ja
kus niihästi bajaanimuusika kui ka lakkekargav kasa-
tshokk ajavad tantsijad ekstaasi, milleni ei vii aeglane
fokstrot ega unistav tango — meie orkestrantide põhi-
palad.

Aia taga tänaval võitlevad meie tunnimehed sõjakate
vene madrustega. Balti mere punalipu laevastiklased on
tulnud oma mõrsjaid fashistide käest päästma! Tüdrukud,
sindrinäod, on kõik meie juurde jooksnud, Ivani-Kostja
maha jätnud — naised siia! Kas hea või kurjaga; mad-
rused on kanged ja neid kogub palju, meid on aga veel
rohkem ja meie poisid on korruga oma südamedaamide
au ja puutumatus eest võitlevad rüütlid rusikavõitluses,
mille hajutab major Loog ja tema revolvriga adjutant.

Kahju ainult, et suviöö on nii lühike — juba lõpulugu!

*„Naine, oh naine,
oled sa purjus või kaine...”*

Nägemiseni, tuleval laupäeval jälle! Kurb, et ei tohi
saatma tulla — väravast. Aiamulgust aga küll; kas ootad
mind — autogaraazhi taga... Neeva vesi juba punetab
hommikuootusest, kui viimsed pidulised aiamulgust koju
saabuvad.

66.

Siniristi kandvate laevade kõrval töötame ka „oma
laevades”. Need on enamasti läänesadamaist saabunud
moodsad meresõidukid, kus tekipoisid on tuliuites tsi-
viilülikondades, heledais suvimantleis ja sügavalt vor-
mitud kaabudes; kus kokad ja naismadrused söövad
rõõmsa isuga banaane ja kus nii kaptenil kui kütjal on
randmekell, mida vaadatakse uhkustundega ja mõttetult
sageli.

Püssimehelgi on sellises laevas vähem muret. Pole
karta, et mõni riivatu teeb jälle kusagil kastivirnas kaht-
last kaupa, sepitseb salaplaani või imeb kodanliku maa-
ilma jõledat mürki. Ivan — ehkki Saksamaalt tulnud ja
Stockholmis peatunud — pole läänest peale „Omega” või
heleda suviülikonna midagi kaasa toonud. Ehk kui oleks-
ki toonud — ega ta meile seda ikka ütleks! Sätendava
püssitäägiga NKVD-sõdur talub seepärast rahuliku sü-
damega keskustelu, mis hargneb laevareelingile toetunud
madruse ja tööpataljonlase vahel, mis sisaldabki ainult
viimase ebadiskreetseid küsimusi ja esimese diskreetset
sõnaahtrust. Sovjeti madrusele ei meeldi kõnelda oma
muljeist ja seiklusist välissadamais; Helsingi on talle
ainult „nitshevo”, Stettinist sai ta käekella ja Stock-
holmi julgeb ta isegi Leningradiga võrrelda — kõik muu
jätab ta omateada ning ütlemata. Laeva valvaval püssi-
mehel pole seepärast muret peale ainukese ja suure mure:

et tshuhnad ei varastaks, et estonetsid väärtuslikku laevalaadungit taskusse ei pistaks! Tegelikult on aga pererahvas need, kes Preisi paruni või Stettini töölise maist pärandust lahti harutades kuidagi oma imestust varjata või kiusatust maha suruda ei suuda. Muretult laululõõritav kraanatüdruk üleval kongis ohkab iga hooletu ükskõiksusega koheldud või vintsikorvist mahakukuva kunsti vihi pärast; kaldale tõstetud kaupade kilosid ja hulka kindlaksmääravad naised on rahutud ja pahurad nagu hauduma kippuvad kanad. Oh seda seeliku-aluse ja vufaikahõlmade piiratust küll! Imetlemisväärt osavusega päevalilleseemneid jahvatavad poisid ja tüdrukud, ordeneid kandvad demobiliseeritud frondisõdurid — kõik elavad suurele pärandusejagamusele vene inimese uhkustunde, varjamatu imetluse ja patumõtetega kaasa.

Ja laevad ise — need oleksid nagu nõiavitsa abil veest sündinud ja kaldale kerkinud: „Vjatsheslav Molotov”, „Marssal Govorov”, „Beloostrov”. Värskest võõbatud ja vastsete tunnustega varustatud. Ainult umbusklik tööpataljonlane läheb vaipadega kaetud laevakoridoridesse-salongidesse nuuskima, avastades kabiiniustelt laevade päritolu tõestavaid nimetusi nagu: Erster Maschinist, Steward, Perämies...

Oma silmaga näeme punalipu laevastiku võimsamaks muutumist: ühe tühjaks laaditud laeva „üleandmist”. Sinirist langeb, sirp ja vasar tõuseb. Vana ja uus kapten kätlevad. Soomlasest laevameeskond sõidab Petsamo kaudu koju.

Homme värvitakse „Aallotar” uueks.

Hiiglalinnast üldmulje saamine pole hõlpus. Pealegi siis, kui viibid kasarmust ärakaranuna võõras linnas, kus keegi midagi ei tea. Vähemalt nooremal generatsioonil ei näi aimu olevat Leningradi selle osa kohta, mis kord oli kogu Venemaa Piiter. Küsid asjatult Aadlite klubi, Talvepaleed, Senatväljakut või midagi muud ajalooraamatust meelegäänut, mis ühenduses ajaga enne bolshevike võimuletulekut ja mis kuidagi meenutab vana Venemaad. Tsaaride mälestused, nende luksuspaleed ja rohtaiad on punases Neevalinnas unustatud, rohtu kasvanud ja maha jäetud või ümberristituina muuseumideks muudetud; tõusva sugupõlve teadvuses eksisteerib see ainult uduselt ja vene rahva sünge minevikuna.

Kindlam on seepärast mõnelt Neeva kai ääres piipu popsutavalt habemikult praamimehelt teed küsida; selline ehk mõlgutab isegi parajasti mõtteid aegadest, kuhu iga Leningradi külastaja tahaks korra pilku heita. Vanamees tunneb linna nagu oma taskut, teeb praamilaelt kepiga vehkides kõik kohad ja suunad klaariks. Või kui praamiturjalt ei näe ja silmanägemisest tuleb puudus, teab ikkagi niipalju kas koht asub „Peterburgi poolel” või „Viiburgi poolel”, kas tuleb üle lossisilla sõita või „vana linnaosa” poole hoida.

Hall, lõpmatult luitunud ja hall on punase Lenini linna praegune pale. See on võimsate dimensioonidega soolinn, mille iseloomustavamaks jooneks on avarus ja luksusehitektuse rikkus, kuid mille kahvatu olevikunägu igatseb pintslit ja krohvi. Laiade munakividega sillutatud tänavate, jalgpalliväljakuid meenutavate turuplatside, pisikes-

te akendega kahe- või kolmekordsete kasarmutaoliste kivimajade melanhooliat ei muuda rõõmsamaks siin-seal kerkivad ultramoodsad uue aja ehitused nagu kultuurmaja, kino „Moskva”, hotell „Astoria” või tänavpildis ainult harva vilksatavad läänemaiselt rietatud härrad ja nende esinduslikud daamid. Proletariaadi-linna tänavaelu harmoneerib täiel määral selle välise surnukahvatusega: tänaval kõndivad inimesed, kes otse leivakannikast hammustavad, heledates linastes pükstes, kummkingades ja üleskeeratud särgivarukatega mehed; sitskleitides, korrastamata juuste ja päivitanud jalasäärtega tüdrukud; lapsi süles kandvad emad; lõhkemiseni täistuubitud, puhvritel-treppidel rippuvate reisijate ja ebaviisakate naiskonduktoritega aeglaselt logisevad igivanad trammid; relvastatud naismiilitsad valgetes pluusides ja mustades seelikutes. Kõik see tekitab mingi mahajäetuse mulje, kuid viimane võibolla ainult tunne, mis haarab võrast, kelle silm näeb asju ja värvitoone, mida põline linnakodanik ammu enam ei näe.

Kuid üks igal linnal on oma idüll, tuiksooned ja süda. Leningradiski on peatänav, East End ja vana linnaosa. Viimases on linna minevik ja vaatamisväärsused, esimese moodustab neli ja pool kilomeetrit pikk 25. oktoobri prospekt, punase Neevalinna Wall Street, Leningradi võrdlemisi mõõdukalt pulbitsev tuiksoon, mis kord oli peterburglaste armastatumaks jalutuskohaks ja kandis Aleksander Nevski nime; täna on viimase nimelisest kloostrist prospekti lõpus saanud muuseum, kus näidatakse uut ja vana vene kunsti. Muuseumiks on ka Neeva põhjapoolisel kaldal, Lenigradi kõige vanemas linnaosas asuvad Peeter-Pauli kindlused muudetud, kuhu tsaari ajal — nagu habemik praamimees väljendas — inimesi türmi heidetud. Nüüd on vanglamüüride vahel vabadus,

vana korra Bastille on lahti murtud, kongiuksed on valla ja piinakambreid näidatakse raha eest rahvale, kelle õnn juba veerandsada aastat vana. Muuseumikülastaja võib oma silmaga näha poolpimedaid vangikonge, kus istusid mehed nagu *Bakunin*, kirjanik *Pisarev*, sotsioloog *Tšernõševski*, *Dostojevski*, ukraina poeet *Shevtšenko*, Lenini vend ja rida teisi. Minevikujubeduste elustamiseks on tuntumate vangide kongiseintele nende vahast näokujud üles seatud, kusjuures lahkesti seletusi jagav komсомolka teeb oma epistlit lugedes kõik, et kontrast mineviku ja oleviku vahel saaks võimalikult suur. Kindluste ala tsentrumist tõuseb vene tsaaride hauakirik, Peeter-Paulikatedraal, mille 120 meetri kõrgune eraldiseisev kellatorn on sõjamälestusist auklik; üks kõrvalhooneist on kahurväe muuseumiks sisustatud, kuna väljaspool müüre algavad zooloogia ja botaanika aiad.

Sõjapäevil kannatada saanud on ka Admiraliteedihoone, mille vastkullatud torn on linna ajalooline süda; haavad on aga parandatud ja Peeter Suure kätetöö Neeva lõunakaldal seisab nagu midagi poleks juhtunud. Isegi too kuulus basreljeef torni peasissekäigu kohal on alles, kujutades Peeter Suurt, kellele Neptun ulatab kolmnurga, mis peab sümboliseerima vägeva keisri võimu üle kolme mere. Kaasaja suhtumisest linnarajajasse-keisrisse jutustab veel kas-või temanimeline muuseum suvepalees, mis on piltlik ja üksikasjaline. Tugitoolide ja teekruuside kõrval võib siin näha toda kuulsat peekrit, mis mahutab üle kahe pudeli viina, mis pikakasvulise keisri napsiseltskonnas valitsevate etiketinõuete kohaselt tuli ühe sõõmuga tühjendada. Samuti näeb siin põhjasõja-aegset vene sõduri pudelrohelist univormi ja üht Karl XII armee eestlastavat kahurit, mille rootslased kaotasid lahingus Ljesna all.

Sõjajälgi tuleb Leningradis peaaegu otsida; puruks-pommitatud majadekvartaale või alasti korstnajalgu kohtab siin õige harva. Tekib mulje, et blokaad polnudki nii totaalne ja hävitav, kuigi meie poliitjuhid kirjutavad kõik revolutsioonilinna iludusplekid, isegi veerandsada aastat värvimata majad, sõja ja sakslaste kontosse. Keslinnas poleks nagu sõda olnudki; sõjajälgi näeb alles pärast pooltunnist sõitu trammivagunis, mis läbib linna tööstustsentrumi ja jõuab ringiga linnaservale, kus algavad kunagised Peterburgi pisipürjerite suvemajad, mis ootavad iga hetk kokkuvarisemist. Siin näeb traattõkkeid, mille puuhargist iivan on saanud saepuki; raudkividest tankitõkked, sügavad pommitrehtrid ja tuha-hunnikud kõnelevad vist kaua veel dramaatilisest heitlusest linna pärast, mille põhjaks oli soo.

68.

Poliittunnid jätkuvad Leningradiski, kuigi tagasihoidlikumalt ja võrdlemisi juhuslikult. Roodu terves koosseisus pole peaaegu kunagi kodus, tunniandmine toimub seepärast väikestele gruppidele kas enne tööleminekut või lõunatunnil söögisaalis. Isamaasõda on lõppenud ja fronditeateid pole; roodu partorg loeb seeasemel artikli Pravdast või Rahva Häälest, teinekord kõneleb koguni valimiseelsest Inglismaast, kus konservatiivid püüdvat lüüa rahva „progressiivsemaid jõude”.

See kõik on aga ainult nagu muuseas. Meie ümberkasvatuse kool on lõppenud, osutusime kõlbmatuiks. Meist ei saanud uut metalli — nüüd kooritakse meilt ainult nahk, eksploateeritakse meie tööjõudu. Punaväelase isikutunnistusi pole me kaua enam näinud, sadamas on meie kolleegideks Saksa sõjavangid, ja näibki, et eri-

neme neist veel ainult sellepoolest, et kanname võitja rüüd ja et meiega mängitakse rohkem ja keerulisemat janti. Tahes-tahtmata valitseb meie ja üleaedsete vahel sõnatu sümpaatia; Fritzudele ei näi ainult päris klaar olevat, mis mehed me oleme. Kord kui nende noruspäine rivi meile sadamateel vastu tuli, laulsime neile „Erikat” — nüüd oleme neile sõbrad ja saatuskaaslased, kes nagu nemadki on sõdinud viisnurga vastu. Mõnikord sadamas, kui meie tööpiirkonnad on lähestikku, saame mõne sõna juttugi varastada; kuuleme, et enamik neist on Kura-maal kapituleerunud 16. ja 18. armee mehed, nende toidukaart sarnaneb täpselt meie omaga, nende ohvitseridel pole töökohustust ja neilegi õpetatakse sunnitöö kõrval marksismi-leninismi. Nad on räbalais, kõhnad ja alandlikud; kiruvad Hitlerit, lõmitavad valvurite ees ja küsivad meilt, kas me pole midagi kuulnud sõjavangide repatrieerimisest.

Meie tööga sadamas polda rahul. Sadamavalitsusest tuleb järjest kaebusi ja nurinat — räägib meie mahlöödud silmadega major. Ei kuuldavat venelasest kumnikkude sõna, esinevat vastuhakkamisi ja distsipliinirikumisi, millest soomlastega sahkerdamine on pataljoni komandöri arvates lihtsalt skandaalne ning rikkuvat eestlaste senini nii häid suhteid lenmorstroji ja venelasetga.

Asi läks isegi nii kaugele, et polguülem sõitis Tartust tööpataljoni revideerima. Poolteist tuhat meest rivistati kasarmuõuele ja alampolkovnik tegi ettepaneku vastastikuseks avameelseks mõtetevahetuseks — meie küsigu, tema vastab! Käsi julgesti püsti ja süda muredest kergeks! Kas toit halb või riie vilets, tööpäev pikk või kojuigatsus suur?

Et aga „opositsioon” jäi tulemata, tegi alampolkovnik

ilma küsimatagi asja klaariks — iga kolme sõna tagant ikka too mõnus „voot”.

„Voot, mehed nurisevad, pole rahul, tahavad Eestisse tagasi. Aga, voot, kuidas mina pean, kuidas meie kõik peame, kui kodumaa nõuab? Voot minu kodu Leningradis, terve oma elu Leningradis elanud, nüüd olen Tartus, voot. Pean olema, ei nurise...”

Seltsimees polgukomandör sõitis Eestisse tagasi ja tema õpetlike sõnade kannul ei kõndinud mitte ainult meie paranenud arusaamine maailmaprobleemidest, vaid ka uued probleemid ja suured reformid. Kõik meie isandad vist teavad, kui olulise tähtsusega meie elus on söök ja kui kallis on kroonilises kõhutühjuses vaevlevale tööpataljonlasele kannikas leiba või kulbitäis suppi. Sellest karmist elutööst lähtudes kehtestatakse pataljonis uued toidunormid, kusjuures eraldatakse kolm kategooriat: töönormi mittetäitjad, töönormi täitjad ja töönormi ületajad. Iga tööle minevat meestegruppi informeeritakse, kui mitme tunniga tuleb üks või teine töö sooritada. Lööktööliste jagatakse lisanorme, seni kõikide suhtes ühetaoliselt kehtinud põhiransoone kärbitakse, töös ebaedukaiks osutunuid karistatakse näljanormidega. Töönormi ületajaid hakatakse meelitama munapulbri ja makaronidega, halvad töömehed olgu rahul aga 450 grammi kuivatatud leivaga, lusikataie kollase tööstussuhkru ja hirsi- või peedijuure-supiga.

Terve see keeruline normisüsteem rajaneb „kollektiivile”. Grupijuhtide mureks olgu seepärast üksikmehe selgitamine, kui alatu on logelemine, mis kahjustab kollektiivi, oma seltsimehi. Kes ei tööta, see ei söö!

69.

Külastasime sõbraga kaht Leningradi naistudengit, kellega tantsuõhtul olime tuttavaks saanud. Kõik gramfoniplaadid kannatlikult ära kuulatud ja venelannade palaval soovil kitsal põrandalapil isegi tantsinud, püüdsime ettevaatlikult „intervjuuga” alustada. Mõlemad oskasid veidi saksa keelt, ütlesid end keemiat õppivat. Nad on kogu blokaadi aja linnas elanud, sõda olnud „kole”: nemad töötanud sõjaväehaiglas õdedena. Üks olevat komnoor, teine parteitu; viimast pole noorkommunistide organisatsiooni vastu võetud, sest tüdruk oelnud enese jumalat uskuvat.

Hoopis raskem on aga sovjeti tütarde mõttemaailmale läheneda, nende elamistingimustest ja ellusuhtumisest midagi teada saada. Hoolega varjavad nad oma veendumusi ja oskavad tunnustustvääriva osavusega pareerida uudishimulikke küsimusi, meie kurje kavatsusi juba eos „läbi näha” ja kahjutuks teha, kuigi nad ei umbusalda meid halvas mõttes ega pea meid poliitilisse politseisse kuuluvaks. Pealegi teeme kõik, et meie „meelsust” nende omaga ligikaudu samale laiuskraadile asetada. Õhkonna pinevus ei taha aga kuidagi hajuda, keskustelu jookseb tihti karile, naised kahtlustavad niihästi meie huumorit kui ka siirust. Piinlikkustundega jälgivad nad meie hindavaid pilke nende vaeseltsisustatud katusetoaikeses, kus potilill kitsaste kardinatega aknal on ruumi ainsaks ehteks; üksainus süütu märkus padjavirna kohta valge päevatekiga kaetud voodis ähvardas kogu meie ettevaatlikult plaanitsetud strateegiale surmahoobiks saada. Solvunud, kõrgilt ja vaenulikult vastavatest venelannadest polnud

enam kerge jutukaaslasi saada, ehkki seletasime, et „das war nicht böse gemeint...“ Grammofon pidi uuesti aita-
ma ja ühislaul „Volga, Volga, matj radnaaja“ sai meie
uue sõpruse nurgakiviks. Ja mis kõige imelikum: äsja-
test kõrkidest sovjeti tütardest olid korraga saanud aland-
likud, pisaratega võitlevad venelannad. Nad teadvat, mis
meie neist arvame, kui odavaks me neid peame ja kui
vähe on meie kramplikult viisakates sõnades tõtt. Nad
teadvat, et oleme nagu sakslasedki, et peame neid oda-
vamaks seepärast, et nad on venelased...

Ülekohtu tasakaalustamiseks avasime omagi südame,
nii hästi või halvasti kui saime. Olime viis minutit hām-
mastusest keeletud, siis pahvatasime ühest suust ja täiest
kõrist naerma — milline süüdistus!

„Kas tõesti mõtlete Morjakovi poistest sedaviisi, nii
halbasti?“ asusime omapoolse „kompleksiga“ vasturün-
nakule, „Kas tõepoolest peate meid fashistideks, rööv-
vallutajateks?“

„Vihkate meid, irvitate meie üle!“

„Vene rahvast on alati vihatud, kõik olete ühesugu-
sed!“ toetas teine.

„Ja meie oleme teie silmis lihunikud ja kaabakad, vere-
himulised marodöörid ja intervendid, kes tahtsid teid
hävitada. Kas oleme seda? Meilgi on valu!“

Alandlikkus aitas; meie märtripale mõjus tütarlastele
positiivselt ja varsti jõudsimme ühisele otsusele, et Nõu-
kogude Liidus ei põlata neegreid ega kollaseid. Veel roh-
kemgi: venelannad asusid energiliselt meie „murekoor-
mat“ kergitama ja arvasid, et meil pole põhjust kurvas-
tamiseks; nad rääkinud nõnda ainult mõtlematusest ja
jäävat kurvaks, kui võtame nalja tõsiselt.

Uute kokkupõrgete ärahoidmiseks veeretasime jutu-
lõnga õpinguile. Nad olevat riiklikud stipendiaadid, suve-

ti tegevat tööd. Nende tulevikukavatsusi pärides märka-
sime, millise endastmõistetavusega tütarlapsed hakkasid
omavahel arutama, kuhu keegi õppeaasta lõpul saadeti
või õpingute lõppedes saadetakse; kuhu Volodja läinud
ja kuhu Sonja saadetud, Moskvasse või Krimmi, linna
või Uurali taha. Alles viimasel semestril saavat üliõpi-
lane oma tulevase töö- ja elukoha teada, neil olevat veel
paar aastat aega.

„Kas Eestiski oli nii?“

Nõukogude tudengil on oma selgepiirilised arusaamad
elust ja maailmast. Kodanlikust maailmast üliõpilane suu-
dab temaga vaevalt võistelda vastuste selguses ja järje-
kindluses. Ei unusta näiteks kunagi seda teise maailma-
sõja diplomaatilist keerdkäiku, mille tütarlapsed nagu
katekismusest maha vuristades meile selgeks tegid:

„Poola aitamise ettekäändel kuulutasid Prantsus- ja
Inglismaa Saksamaale sõja. Tegelikuks põhjuseks oli aga
nimetatud suurriikide hirm kaotada oma asumaad. Nõu-
kogude Liidule sai selgeks, et Poola ei suuda end kaitsta,
seepärast pidas ta oma pühaks kohustuseks aidata oma
valge-vene ja ukraina vendi. Samal ajal tuli kindlustada
loodepiiri valgesoomlaste vastu, kelle inglise-prantsuse
imperialistid olid üles ässitanud. Sõda puhkes soomlaste
provokaatorliku kahuritule tõttu Soome-Nõukogude
Liidu piiril. Hoolimata Inglismaa ja Prantsusmaa väga
tõhusast abist löödi valgesoomlased puruks. Sellele vaa-
tamata näitas Nõukogude Liit suuremeelsust, rahuldudes
miinimumiga, hädavajalikuga oma läänepiiri kaits-
miseks.“

Tütarlaste poliitiline tarkus ulatub ajalukkugi. Vene
rahva suurtest meestest juttu tulles mainivad nad muu-
hulgas Aleksander Nevskit, Peeter Suurt, Katarina II,
Kutuzovit ja Suvorovit. Sõda Napoleoni invansioonivä-

gede vastu olnud vene rahva esimene isamaasõda, sõda hitlerliku Saksamaaga teine.

Kolmas? Avaldame surmtõsiseina kartust rahvusvahelise imperialismi halbade kavatsuste üle Nõukogude Liidu vastu.

Ei, seda tütarlapsed ei tea. Nad on korraga nõutud ja segaduses. Nende päheõpitud poliittarkus ei ütle selle kohta veel midagi selget. Seepärast peavad nad vaikima. „Nõukogude Liit on esimene sotsialistlik riik... Niikaua kui oleme ümbritsetud kapitalistlikest maadest, peame olema valvel...”

„Sõda on kole”, arvab teine.

Pole kerge otsustada, kus lõpeb bolshevike vihkamiseõpetuse vili ja algab vene rahva traditsiooniline umbusk läänemaailma vastu. Üks on aga selge: Adolf Hitleri ebaõnnestunud sõjakäik ainult kinnitas koduvenelasele tema virildatud kujutlusi maailmas teiselpool Venemaa piire.

70.

Trammivagunis või tänaval vigases vene keeles teed küsides kohtab uudishimulikke, kes tahavad teada, mis mees sa oled ja kust tuled. Sõna „estonets” ei näi kõikides venelastes ühesuguseid assotsiatsioone tekitavat; vastavalt sellele on ka suhtumine meisse. Vanemate inimeste käitumine, kes teisigi aegu näinud, jääb enamasti ehtvenelaslikult sõbralikuks ka siis, kui kuulevad, et oled eestlane; soldativormi kandmine lahendab neile kõik probleemid ja nad ei uurigi rohkem. Noorematel seevastu, eriti sõjaväelastele ja kõigepealt vene madrustele, oleme tunduvalt vastikumad olendid. Sadamapiirkonna venelastega halvenevad meie suhted iga päevaga, üksinda

linnas liikudes on tervislik suu kinni ja silmad lahti hoida. Vaevalt, et viga peitub ainult selles, et Leningradi tütarlapsed on Morjakovi salapärase kõrgeltharitud rea-meeste pärast oma iivanitele truudusetuks muutunud või kojusaabunud punaväelase eluõnne rikkunud — venelane ei näi selles suhtes põrmugi pedantne olevat, pealegi on sadamarajoonis igatsevalt lõõritavaid kraanatüdrukuid ja saepuru külluses. Osalt on küll põhjus selles, millele üks sadamas töötavaid pärismaalasi nagu muuseas vihas, kui ta, sõjapäevist juttu tulles, umbkaudu seda kohta sõe- ja metsasadama vahelisel neemeotsal määritleda püüdis, kuhu piiramisrõnga kriitilistel päevadel ilmunud kollakasrohelistes sõdurimundris „kuldsed kuradid”. Võimalik ka, et meie „must minevik” on välja uuritud ja et uudishimulikele hakkab selgeks saama, millises rindelõigus sõdisime ja kus meie aurahad on. Teame igatahes, et viibime võõras ja vaenulikus linnas, kus üha tavalisemaks muutuvais taskulahinguis venelastega tuleb küll au, küll elu eest lüüa. Selle kirjutamata vaenukroonika meiepoolseks suurkujuks on too süllapikkune seersant, korpuslane, kelle hingel on üks surnukpussitatud ja mitu sandikspekstud punalaevastiklast — üheainsa tapluse resultaat. Mees liigub aga meie keskel edasi ja on nähtavasti õigeks mõistetud, sest, nagu hiljem selgunud, polnud ta juhtunud süüdi: viis venelast rünnanud teda, üks neist vehkinud pussiga. Seersandil õnnestunud aga puss enda kätte saada ja ründaja langenud sellesama terariista läbi. Punalaevastiklaste kättemaksu ohvrina läks hingusele meie pataljoni hobusemees, kellele venelased löid talli taga raudkangiga pähe. Süüdlase seletuse järgi olnud see ainult vilturihitud hoop: tema tahtnud hobuse köietamiseks vaia maasse lüüa.

Meestevahelised arveteõiendamised ei tumesta aga töö-

pataljonlaste ja Neevalinna kaunitaride kiireltvõrsunud armuvahekordi, millest tihti päris pikantseid lookesi kuulleb. Meie Adolf Hitleri väljanägemisega rühmakaaslane, kes ütleb enese slaavi naiste hingeelu uurivat, on näiteks kindlaks teinud, et ükski „tema käest läbi käinud” venelanna pole kannud ei korsetti ega rinnahoidjat. Ta on Morjakovi tantsuõhtutel tantsinud umbes saja erineva tütarlapsesega, ja arvab, et tema väide pole oletus, vaid kindlakstehtud fakt; oma teadusjanust allalibiseva käe pärast saanud ta kolmekümne neljandalt ja viiekümne kuuendalt katsejäneselt kaks unustamatult valusat kõrvakiilu. Psühholoogiline sõlm lahenenud aga sellega, et nimetatud kaks olevat momendil tema ametlikeks pruutideks, keda lähemalt tundma õppides ta lootvat varsti slaavi naise hingesügavustesse jõuda.

Kõik pole aga naljatilgad ja on ka neid, kelle kahvatusse sadamaorja näkku Leningradi suvi joonistanud mõne õrnema joone. Meie „lüüriline tenor” näiteks jutustab oma tüdrukust hoopis tagasihoidlikumal viisil ja pole kahtlust, et mehe armulugu on eelpoolmainitust ebateaduslikum ja irratsionaalsem. Ta südamedaamiks on too pruunisilmaline grusiinlanna, kes meie tantsuõhtuil paistab silma oma süsimustade lokkide ja väärika käitumisega; peigmehe andmetel õppivat tütarlaps Leningradi Kunstiakadeemias ja olevat tsaariaegse polkovniku perekonnast, kus ta juba paaril korral käinud ja kus temasse kui välismaalasse väga hästi suhtutavat. Vana kolonel viinud ta ühel päeval koguni *Ermitage*’i, Miljonnaja uulitsal asuvasse Venemaa suurimasse kunstimuuseumi, kus ta näinud kuulsat 20 samba saali kuus sajandit enne Kristust pärinevate kreeka vaasidega ja kus ühes hallis terve sein olnud täis antiikseid skulptuure.

71.

Päevakorras on demobilisatsioon. Punaarmee staabiülema käskkirja kohaselt lastakse koju kümme vanemat aastakäiku. Vähemalt meie üksuses haarab see esialgu ainult isamaasõja invaliide neljakümnendast eluaastast ülespoole; sellessegi kategooriasse on õnn kuuluda ainult neil, kel neli teenistusaastat seljataga. Need, arvult kümme, kogunevad ühel augustikuisel pärastlõunal lahkumis-koosviibimisele pataljoni päevakohaselt kaunistatud klubisaali, kuhu kojupöörduvate veteraanide auks on kaetud tagasihoidlik pidulaud: igamehe pudrunõu kõrval õhukesest konservipurgi plekist keeratud tops klaar-valge vene vodka, mis tühjendatakse pataljoni komandöri ettepanekul seltsimees Stalini terviseks. Kõneleja jõuab mainitud tervituseni pärast lühikest ülevaadet „täna kojupöörduvate” punaväelaste sõjateekonast, nimetades seltsimees marssali Tallinna Eesti Las-
kurkorpuse formeerimise mõtte tulihingeliseks toetajaks. Ta loodab ühtlasi, et oma kodulinnadesse-koduküladesse tagasi pöörduvad punaväelased viivad kaasa selle suure entusiasmi ja vaimustuse, mis on iseloomustanud eesti korpuslasi kogu nende raske võitlusteekonna kestel, ja et demobiliseeritud seersandid ja reamehed rakendavad oma nelja aasta jooksul omandatud kogemused ning tõekspidamised Nõukogude Eesti ülesehitamiseks. Vahepeal kinnitatakse pidusöögi korras keha rikkaliku poslamaslagaga valmistatud makaronipudruga, laulukvartett kannab ette „Kaks kangelat-lahinguvenda”, misjärele sõna saab peokülaline, pataljoni komandöri kõrval istuv venelasest major. Hoopis temperamentsema retoorikuna

takerdub viimane juba kolmandas-neljandas lauses Stalini hõikamisse ja eladalaskmistesse, millest mehe sõnavõtu pidulikum osa koosnebki. Muuhulgas on mehel teatada, et — vastavalt ettekirjutustele demobiliseerimise kohta — on igal errusiirdunud mehel õigus sõjaväeriietuse kandmiseks, millelt pagunid kõrvaldatud, samuti aumärkide-ordenite kandmiseks erariiete küljes. Peale selle on demobiliseeritul õigus maa ja soodustatud tingimustel inventari saamiseks.

Mõned ansambliettekanded, ühe demobiliseeritu sõnavõtt, paar poolhumoristlikku episoodi sõdurielust major Loogi poolt, ja pidulik sündmus ongi läbi.

Paar tundi hiljem on pataljoni kodusviibivad mehed kasarmuõuele üles rivistatud lahkuvate veteraanide ärasaatmiseks. Orkester hakkab mürtsuma, kaksteistkümmend demobiliseeritud ilmuvad ükshaaval kasarmu suurest uksest ja rivistuvad nägudega pataljoni poole. Kaksteistkümmend keskikka jõudmas eesti meest, kelle Siberi-teenistus, nelja aasta pikkune ümberkasvatuse kool ja sõjamehe päevad viisnurga teenistuses on tänasega lõppenud. Tuimad ja ükskõiksed näod, väsinud inimesed, kel pole ei kindralstaabi käskkirjas ettenähtud uusi mundreid ega lahkumiskõnedes alla kriipsutatud vaimust. Rahutult seljakotte kergitades, pidulikkusest, suurtest sõnadest ja vesistavast meeleolutsemisest nagu piinlikkust või ebamugavust tundes seisavad nad meie ees, kuulavad ära meie kolmekordse „hurraa” ja võtavad vastu pataljoni komandöri käepigistuse, et kohe pärast tseremonia lõppu marssida Leningradi peajaama, kust peab algama kojuõit.

* * *

Ühe staabiülevaate käskiri ei tarvitse veel aamen olla — siin. Pole midagi elastsemat kui nõukogude seadused ja nende seletamises on poliitjuhid suurkunstnikud. Kuid ükski neist pole aga võimeline rahuldavat seletust andma küsimusele: mis mehed need on, kes varsti peale demobilisatsiooni väljakuulutamist sadama külje alla püstitatud barakkidesse elama asusid? Nad kõnelevad eesti keelt, kannavad paguniteta punaväelase vormirõivaid ja töötavad nagu meiegi sadamas laevade lastimisel — kõigi tundemärkide kohaselt demobiliseeritud sõdurid. Ja seda nad ongi; kuid ainult „demobiliseeritud”. Nad on armee teenistusest tõepoolest vabaks lastud, neil on sellekohane tunnistuski taskus. Sellesse tunnistusse on aga löödud kõike teiseks muutev tempel: Lenmorstroi, Leningradi Sadamavalitsuse kõikvõimas sõrmejalg, mis tähendab seda, et neli aastat punaarmee teeninud laskurkorpuslane on pärast demobiliseerimist sunnismaiseks muudetud. Sotsialistlik riik vajab mehe tööjõudu veelgi; ta tulevaseks elu- ja töökohaks on Leningradi sadam.

Et aga nimetatud tehing on Leningradi sadamavalitsuse eraalgatus — või seadusetus —, seda tõendab asjaolu, et osa sadamasse määratud demobiliseerituid suutsid orjapitserist osava manöövriga kõrvale hiilida ja sõitsid omal käel Eestisse. Sadamavalitsus pole jooksikuid püüdma hakanud; seisab ju armee staabiülevaate käskkirjas selge sõnaga, et demobiliseeritul on õigus töökohale, mida ta omas enne armee astumist... Mis aga neist saab, kellel jalgalaskmine ei õnnestunud, ei tea. Need on enamasti vene keelt mitte oskavad vanemad talumehed, kel puudus jultumuseks või riskimiseks lihtsalt kuraas. Oma närusekskantud sõduririietuses, närvilikus kojuigatsuses ja kodutus sadamaorja seisuses on nad kahetsusväärsed

inimolendid. Näeme neid lähemalt, kui nad meie kasarmuköögi taha ilmuvad tubaka vastu leiba vahetama.

Selgi aastal ei jõua nad suvivilja lõikuseks koju.

72.

Miljonitelinna laialipaisatusest hoolimata kohtab siin vahel juhuslikult mõnd tsiviilelanikust eestlast. Istud trammivagunis või arvustad oma kaaslasega pargipingil istudes möödakõndivate leningradlaste soenguid, kostüüme või jalasääri, kui märkad, et su kaasreisija või kõrvalistuja juttu hoolega jälgida püüab.

Sa ei eksinud: too luitunud suvikuues vanamees on kaasmaalane, üks Leningradi eestlasi.

Ta kodu pole siit kaugel; elab kõrges kivimajas Aleksander II ausamba taga. Miks mitte, lähed meeleldi vanamehega kaasa; pealegi kui ta nii heatahtlikult palub. Vahetpidamata midagi Eestist ja eestlasest pomisedes viib ta sind laiast kivitrepist üles kolmandale majakorrale; poolpimedas koridori lõpus on toauks papitükist nimesildiga, millel venekeelsete tähtedega õige tavaline eesti perekonnanimi. Kopitanud-lõhnalises toas pannakse sind istuma väga elatanud sohvale, mis vahariidega kaetud laua ja paari puutooli kõrval on toa ainsaks mööbliesemeiks. Vanamees ise kaob eesriidega eraldatud toanurka, kus näib midagi magamistoa-köögi kombinatsioonist olevat. Sealt välja ilmudes asetab ta lauale laotatud ajalehele kaks napsiklaasi, viinapudeli, poolavatud karbi konserve ja alustassi õhukeste leivalõikudega. Kahju, et tal haruldasele külalisele midagi paremat pakkuda pole, ma olevat kindlasti paremaga harjunud — terve vanamehe sissejuhatust pole rida tavalisi viisakussõnu,

vaid mingisugune alandlik piinlikkustunne, mis sunnib teda oma kehvas toakeses arglikult ringi silmitsema. Püüan seepärast neile välistele asjaoludele üldse mitte tähelepanu osutada, ei päri temalt rohkem kui ta rääkida soovib, kiidan tema kanget eesti keelt, ja varsti olemegi suured sõbrad.

Ta ei jutusta oma elulugu või seda, kuidas temast Leningradi kodanik sai. Ainult niipalju saan teada, et ta on Eestis sündinud ja et ta isa asunud Venemaale veidi enne Maailmasõda. Ta naine surnud aastat kümme tagasi ja ta ainus poeg teenivat punaarmees.

Mida ta mõtleb? Või mida ta usaldab mõelda? Iga natukese aja järele ikka ühtsama „või eestlane“, „ah sedaviisi, kohe eesti poiss“ korrates, sunnib vanamees mind ikka rohkem napsi võtma, sardiini proovima ja leiba kõrvale hammustama; tõstame üha uuesti viinaklaasi „Eestimaa“ ja „eesti inimeste“ terviseks.

Sõjapäevil viibinud ta ühes Leningradi oblasti sovhoosis. Teistest eestlastest ta palju ei tea; küll neid aga suure linna peale terve hulk tuleb. Temal kellegagi erilist kokkupuutumist pole, üht Putilovi tehase treialit tunneb, vahel harva võtab napsigi teisega; mees, kurat, olevat aga vähe punast karva. Muidu olevat aga elu viimaseil aastail, võrreldes kolmekümnendate aastate ja enamlaste valitsuse algpäevadega, hoopis rahulikumaks muutunud. Kes viidud Siberisse, see kadunud igaveseks, kes jäänud alles, elab praegugi edasi; nooremad juba eesti keele unustanud, „pole eestlased enam ühtigi!“

Tema ise?

Küsisin vist mõtlematult järsku; vanamees nagu võpatas. Ruttan küsimuse mõtet kiiresti selgitama, kuid napsist juba kuraasikamaks muutunud vanamees jõab minust ette:

„Minu õnnis ema oli eestlane ja mina olin maailma sündides eestlane. Ma ei unusta oma emakeelt niikaua kui mu jalg astub. Kui mu jalg enam ei astu, maetakse mind Lenigradi surnuaiale ja hauakünkale seatakse viisnurk.

Kas ma seepärast olen pagan või pole ma eestlane?

Minu viletsas toanurgas pole enam midagi peale koltnud perekonnapildi, mis räägiks, et olen eestlane. Mõnikord möödub kuid ja aastaid, ilma et saaksin sõnagi eesti keelt kõnelda. Peagi muutub vanemaks ja tõntsimaks, vene keel tikub segama, sõna ühes, sõna teises keeles.

Kas ma ei tohi end aga eestlaseks nimetada?”

Tunnistan vanamehe veidi õhetama lõõnud näolappi lähemalt. Need on meie tõule nii omased näojooned. Ta vahakollane näonahk on kraavitatud sügavate joontega; mees on kindlasti näinud raskeid päevi. Mu mõtteid nagu aimates alustab ta taas:

„Kas sina, noormees, tead, kui raske on olla eestlane võõral maal? Kas aga seda ka tead, et raskem on mitte olla eestlane? See oli hull, kes pärast enamlaste võimule tulekut kelkis, et on eestlane. Meid taheti hävitada, välja juurida, olematuks teha — kes meist aga ei tahtnud olla eestlane?

Võib-olla tõi meie isasid siia mitmesugused mõtted ja teed. Aga siin õppisime olema eestlased, alles siin — võõraste keskel — hakkasime armastama sünnimaad ja emakeelt...”

Mis ta aga oma pojast arvab?

Pärast hetkelist vaikust tuleb kummaline kindel vastus:

„Poega mul pole enam. Ei usu, et ta enam mäletab — pole kolm aastat teist pealegi näinud — neid emakeelseid

sõnu, mis talle õpetasin, kui ta veel põlvepikkune oli. Ta ema oli aga venelane, minu naine, mõni hea aasta juba surnud teine. Teadsin seda, et ka minu pojast tuleb venelane, ja ma ei püüdnudki temast vahepealset kasvatada; sest nood vahepealsed on kõige õnnetumad olevused maailmas.

Tean seda omast käest, kui mõnikord oma pisikesest toanurgast Neevale vaatan: olen nagu lind puuris. Igapäev on mu ümber inimesed, kelle keele olen aastate jooksul selgeks saanud ja kes ehk ei teagi, et olen Harjumaa mees; peavad mind kindlasti venelaseks. Ainult ise tean, kui üksik ma olen — ei keel tee veel inimest selleks, kes ta pole.

...Kuid poeg... Ta nimi on küll Jaan, naine kutsus teist Ivaniks ja kurjustas, kui rääkisin poisiga oma emakeeles. Nüüd on naine küll surnud, kui ma aga veel kord Jaani näen, siis me eesti keeles küll vist ei kõnele...

Kuid mis mina vana känd enam. Lähen varsti hauda, üks elu läheb oma rada ikka. Mõni puu hakkab võõraski pinnas kasvama, teine kuivab varsti, kui kodupäikest ei näe.

Kahju ainult tõust, mis otsa saab. Oleks ehk...”

73.

Ma ei tea temast palju. Minu mälestusis on tal ainult kastanpruunid juuksed ja tumedad silmad, kus tookord läikis vaevumärgatav pisar. Tummalt ja sõnatult seisis ta meie vaguni ees jaamaplatvormil, näoilmes ja keha-hoiakus midagi kramplik-valusat.

Vahetasime — orjarong peatus ainult viivu — mõne lühikese lausekatkendi. Tütarlaps küsis, kas meil on janu

ja kas keegi ei tahaks kodustele-tuttavaile kirja või teadet läkitada. Lubas hoolitseda margi ja ümbriku eest. Ning tal oli heameel kuuldes, et saab meile kasuks olla: läbi pisikese vaguniakna ulatati tütarlapsele terve hulk kortsunud kirjapaberile või ajaleheveerule kritseldatud kirju.

Siis tuli püssimees ja tütarlaps pidi eemalduma. Samal ajal hõigati midagi vene keeles ja rong hakkas liikuma. Väike maaajaam kadus peagi silmist; ainult aknamehed said vastata tütarlapsele, kes viipas meile toleks valuliseks jumalagajatuks kodumaaga, kus oli juuni ja öitsetsid sirelid.

Tundmatust tütarlapsest aga saime Leningradis veel kord kuulda. Ta oli kuidagi viisi välja uurinud või teada saanud meie uue asukoha ja aadressi ning saatnud kirja ühele juhuslikule nimele, mille ühel õhtul pärast posti saabumist avastame omaniketa kirjade hulgast. Kortsunud kirjal puudub saatja aadress; ümbriku tagaserval on ainult: Aari. Tütarlapselikult ümmarate tähtedega kirjutatud kirja lõpus on peale tervituse veel kord Aari. Vastust ta ei ootavat, sest sedaviisi olevat parem.

Need on omamoodi pidupäevad, kui saame järjekordse kirja kodumaa tütarlapselt, kellest keegi midagi ei tea. Need kannavad erinevaid postitempleid ja on mõnikord uudishimuliku tsensori poolt õige kirjuks maalitud. Tütarlaps näib aga nõukogude sõnavabadusest ja tsensori tujukusest hästi teadlik olevat, sest mõni „puhtalt” läbi tulnud kiri on päris sõjahüüd ise. Teinekord taas on lausetus niivõrd tähendusrikas ja terminiterohke, et deshifreerimisega on lausa peamurdmist. Palub näiteks tervitada meie delegatsiooni. ENSV Moskva spordipidustustele sõitev kehakultuurlaste grupp peatus tõepoolest Leningradi jaamas — samuti nagu küüditatud, kes Aari

sõnade kohaselt „läksid pulmasõidule”. Aari kirjutab, kuidas kodumaa põldudel valmivat vili, kuidas sumedatel öödel järve ääres istudes põõsad nagu liiguksid rahu- tusest — nagu väikeste ja nõrgemate süda. Öösiti liiku- vad põõsad olevat aga mahasurutute eluusk. Ühes kirjas taas seisab, et vanglad olevat kõik tühjad. Käinud küla- lisi välismaalt, kes imestanud, kui tühjad võivad ikka vanglad olla. Omapoolsete „andmete” põhjal lahendame sellegi tähendamissõna: vangidki ekskursioonile saade- tud! Mu voodinaaber saab Aari kirja kaudu teada, et kodusaarlased kinkinud terve koduküla ära — „kasuta- miseks”. Kõigest sellest jutustab too tundmatu eesti tü- tarlaps, kes on meie ühine soojendav päikesekiir Neeva- linna hoopis kuumema tuliratta lõõmas.

Seda suurem oli ühislein, kui Aari kirjad korraga kat- kesid. Ootasime nädalaid, loodame veelgi. Raske on mõel- da, et temagi ei pääsenud oma saatusest ja valust, mida ta nagu igatses ja otsis.

74.

Naaberroodus on nooruk, keda tunnen sõjapäevilt. Ühel päeval tuleb ta mu juurde ja sosistab, et tal olevat üks „põnev asi”, tulgu ma vaatama.

Lähen temaga kaasa, kõrvalroodu, mis asub kasarmu teises otsas. Öhu puhtuses hoolikalt veendunud, ronime aknapoolse nari kolmandale korrale, mille laealuses nur- gas on seljakott ja sellele kokkupandult asetatud sõduri- sinel, väike lauätükikesest kombineeritud seinariiu kir- jamaterjali jaoks ja põlenud põhjaga katelok: mu noore sõbra tagasihoidlik eluase.

„Passi peale, et keegi ei tule”, käsutab ta poolsosinal,

asudes nobedate sõrmedega seljakoti suupaela lahti näppima.

Ühe silmaga ukse poole vaadates, teisega nooruki elevil näoilmet ja salapärast tegevust jälgides, püüan asjatult mõistatada, mis imeelukas ta seljakotist õige nähtavale ilmub. Aluspüksid, särk, tühi konservipurk, paar tükki kuivikleiba, punt kokkuseotud kirju, kodukootud kampsun — terve ta maine varandus on varsti narilaudadel laiali, ja ikka pole veel „põnev asi” ilmunud.

Viimasena kaevab ta seljakotist paari villaseid sukki, mis on kodust kaasatoodud talivarustuse täiendusena puhtakspesuina ja nõelutuina ülestikku keeratud.

„Kas õhk on puhas?” saan küsimuse.

„Puhas”.

„No ütle, mis siin sees on, saad endale,” küsib ta äreva võidurõõmuga osutades veidi ebanormaalselt väljaveninud sukapuntrale.

„Puss muidugi,” vastan, uskudes täistabamusse.

„Mehu sulle puss, tuleb ehtsas JR 200 murrakus vastuseks, „puss ammu politruki taskus. Aga näe, sukka-dega tõmbasin vanamehi alt; arvasid, et sukad! Säh sulle sukad!”

„Kansan Kuvalehti”, N:o 32, 1945.

Lehitsen ajakirja, mille tähed nagu virvendaksid ja tantsiks.

Mis on selles viieteistkümne-margases kuukirjas, mille sisu ju meid ei huvita, kuid iga tühinegi lause ometi tundub piiblisalmina? Miks riskis mu noor sõber selle laevast väljatoomisega — on see ainult sentimentaalsus, kui tööpataljonlane unustab surmanuhtluse ja poetab taskusse tüki kirjasõna, mis trükitud vabade inimeste maal!

„Aga parem on, kui hävitad selle. Pole mõtet riskida,” annan mind särasilmil jälgivale sõbrale nõu. „Pusside järele käib kõva haarang, meeste äraolekul nuhitakse seljakotte, kui haisu ninna saavad, et...”

„Saagu, kuvaleht on minu. Võtku pea, kui tahavad”, raiub sõjasõber mu argpükslikule nõuandele vastu, keerab ajakirja rulli ja topib selle endisel viisil sukapuntrasse tagasi.

„Ega see nii lihtne polnudki,” kuulen põnevast loost lähemalt, „ajakiri vedeles laevalael ja püssimees oli seal-samas. Tööaeg oli aga just täis saamas, seersant andis töö lõpetamise vile. Viivitasin laevast väljatulemisega, passisin momenti, kui püssimees keeras näo ära, ja kahmasin ajakirja põue. Tükk aega oli tunne, nagu oleksin vargil käinud; mehed loeti aga ilusasti ära ja marssisime kodu poole. Minul vunts aga naeris...”

* *
*

Tollel noormehel on küll põhjust kirumiseks. Märkasin õieti ammu juba ta krooniliselt kortsus kulmu ega olnudki väga üllatatud, kuuldes tema lugu:

„1943. aasta märtsikuus põrutasin sakslaste mobilisatsiooni eest Soome kaudu Rootsi. Elasin Stockholmis ja pesin ühes restoranis nõusid. 1944. aasta augustis sõitsin ülevedajate laevaga Eestisse tagasi — tahtsin ema ja õe venelaste eest ära tuua. Aga kus kurat, kümme äpardust tuli vahele ja ühel päeval olid vene tankid Tallinnas. Ema ja õde pääsid õnneks minema. ... tühjendaksin sellesama restorani solgipangesid seitsekümnen-da eluaastani, kui aga siit põrgust pääseksin...”

* *
*

Mees läkski oma alandlikku eesmärki taotlema, kuid ei jõudnud kaugemale sadamakaist, kuhu ta langes püssikuulidest läbipuurituna. Valvas NKVD mees oli nobedam.

75.

Kes on meie eestlasist komandörid, jao-, rühma- ja rooduülemad, kellega meil iga päev otseseid kokkupuutumisi? Mis inimesed nad on? Kas keegi on neist tööpoolest Damaskuse teel käinud ja imelisi hääli kuulnud? Või on nende lood hoopis lihtsamad?

Millist osa mängib näiteks neljanda rühma ülema vasakusse silma isamaasõja lahingumöllus karanud kuulikilluke? Kas tööpoolest suutis kübeke terast mehe maailmapildi niisuguseks muuta? Vastasel korral on ta vägivalla paratamatusse uskuv imeolend. Ta lemmikväljenduseks igatahes on, et „kodanlik ühiskond on haige keha, mis vajab ainult nuga.” Igal õhtul enne uinumist saame teada, et proletariaadi diktatuur pole muud midagi kui nuga kirurgi peos. Pärast operatsiooni, haigete kehaosade vasekaevandustesse surema saatmist, hakkab kuuendiku maailma pisikutevaba organism punetavalt õitsema ja kasvab maailma äärest maailma ääreni...

Mis peitub meie pataljoni adjutandi mittemidagiütlevalt asjaliku näo taga? Ta on Eesti sõjakooli lõpetanud ja kord kuulunud meie sprintrite eliitklassi, seepärast on ta meeste seas võrdlemisi tuntud. Ta mineviku populaarsus aga nagu häiriks teda; ta nagu väldiks kujusid minevikust, käies alati silmad mõtlikult maas, nagu sünge. Pataljoni staabi tegeliku juhi ja töötegitjana kontraheerib ta iga päev meie tööjõudu, vahendades ja täites Lenmorstroist saabunud nõudmisi töökätele. Käskude

jagamisel ei jutusta ta pikalt nagu major Loog, vaid nõuab viisakalt, kuid karmilt.

Meie partorgi võtab vaevalt keegi tõsiselt, kui ta trepile kogunenud tööpataljonlastele kolhooside õnnistusest kõnelema hakkab. Ta on talusulane Viljandimaalt ja me teame, et ta suu läbi kõneleb viha ja kättemaksusoov oma mulgist leivaisale. Üldse näib ta „bolshevism” toetuvat ühiskonnale kõige ohtlikumaist jõuallikaist. Ta lihtsa inimese päraniavatud silmad jutustavad sellest kõige selgemat keelt; tema juuresolekul on seepärast tark vaikida ja ta teooriad rahulikult heaks tunnistada.

Rooduülem on Tallinna venelane, kelle eesti keel võrdlemisi laimatu. Kas polnud ta tee juba rahvusest tingitud paratamatusest enam-vähem kindlaks määratud? Ka siis, kui talle kaupmehe pojana elu Eesti Vabariigis meeldiski — oletus, millele ta sõbralik käitumine ei näi vastu rääkivat.

Ivanov, esimese roodu kommunistlike noorte organisaator Narvast. Kas ta õndsalt lihtsameelse näolapi taga üldse suudab võrsuda mingit iseseisvat veendumust? Piirilinna eestlased ehk vaatasid teda ta armetu eesti keele pärast halvaks panevalt, Pimeiaia kraadepoisid ehk koguni tikkusid rusikatega kallale. Isamaasõda igatahes võttis talt ta mehelikkuse ja võimaluse perekonna soetamiseks — see on kääriv lisa noormehe kibeduskarikas. Ta näoilme on pidevalt selline, nagu plaanitseks ta järjekordset mõrva või otsiks enesele nõõrijuppi.

Selliste inimeste kätes on, vähemalt osaliselt, meie tänane ja homme käekäik.

Laevalael, mida tühjaks lastisime, oli tööjuhatajaks noorepoolne juuditar. Peale oma teravalt silmatorkavate tõumaduste erines ta tavalisest venelasest oma julgemate küsimuste ja teadlikuma uudishimuga. Päris ühteist teisest üksugustki, millele vastamisega oli nagu raskusigi. Eksisin aga, lootes vastust saada oma ettevaatlikule küsimusele, kuidas tema ja teised sotsialismimaa kodanikud end tunnevad. Mulle tsiteeriti õlgu kehitades Majakovski sõnu: „Olen nõukogude riigi kodanik.”

*   *

*

Avameelsem kõigist oli kindlasti too autojuht, kellega käisime linnaserval asuvast liivaaugust ehitusliiva toomas. Meid oli ainult kolm — tema ja meie kaks, eestlased. Arvasime, et mees teeb nalja või on lihtsalt purjus, kui talt kohe alguses isalikult tõelda saime üliagaruse pärast. Käskis meil labidad kõrvale panna ja viluvarju „kuuritama” tulla. Tubakat tal endal polnud. Vennalikult olemasolevat jagades saime lõpuks kolm pläru valmis ja seadsime end laisaks jututunniks liivaaugu veerele pikali.

Tema olevat demobiliseeritud punaväelane, võidelnud Soome rindel, kolmel korral haavata saanud. Kevadel viibinud lühikest aega Eestis, peamiselt Tartus ja Rakveres; seal olnud „otshen horoshoo”, palju leiba ja hästiriidetatud tüdrukuid.

Siis aga tekkis meie jutuajamises ootamatu täispööre. Pärast seda kui olime autojuhti tagataskust ilmunud vii-

napudelist ükshaaval rüübates sõpradeks saanud, vajus meie vastse sõbra pea närtsinult rinnale ja ta nagu üle surija huulte ükshaaval libisevad vaevalised sõnad reas-tusid ühe lihtsa venelase pihiks:

„Venemaa on rikas maa, Venemaa on aga vaene... Mis on saanud suurest Venemaast... Meie ainult lõhume, meie muud teha ei oska... Ei taha teha kellelegi kurja, ei taha olla venelane... Kõik vihkavad venelast, vihkavad venelast Venemaa kurjuse pärast... Ei taha kurja teha... pean olema kuri... sündisin kurjal Venemaal...”

Ja pärast hetkelist, mõtlikku pausi:

„Olete näinud paremaid päevi, nüüd tõstate venelasele liiva... Vihkate mind, tean seda, olen venelane... Ärge vihake mind... nutke minu pärast. Olen õnnetu venelane...”

Mõni päev hiljem kohtasin autojuhti jälle. Seekord aga sõnatut ja umbusklikult uurivat nõukogude inimest. Uskus ehk, et olen ta avameelsust kurjasti pruukinud...

*   *

*

Täisauna ukse taga pingil istuv õlapaguniteta sõduripluusi kandev venelane joonistas jalakannaga liivasse arvu 700. Mõttlikult ja kulme kortsutades. Arvaku ma, mis see number tähendab. Kas ma usun, et see tähendab Saksa sõjavangide päevast leivanormi? Venelasi rüüstanud ja tapnud hitlerlasi nuumatakse iga päev 700 grammi leivaga. Kas see on õigus?

Saunajärge ootav venelane oli tõsiselt kibestunud, kui ta tujutu jalaliigutusega liivasse joonistatud numbri laiaili pühkis.

*   *

*

Kolmkant on Siberis sündinud ja kasvanud Venemaa eestlane. Tal on poolkinnised, närviliselt pilkuvad silmad ja tüse karukere. Oma olemasoluga, tööpataljonlase elustandardi ja sadamaorja odava seisusega näib ta ülimal määral rahul olevat. Ühel päeval temaga koos puusadamas laudu tassides kuulsime korraga rõhkimist ja nägime meie suunas liduvat siga, kari erutatult hõikavaid venelasi kannul.

„Voot, näed nüüd ise,” kommenteeris sõber Kolmnurk, lõbusa vahejuhtumi üle naeru kõhistades, „räägitakse, et Venemaa on vaene, et Venemaal pole sigu. Näed — siga!”

77.

Eile oli linnas suur pidupäev: 8. armee jõudis Lenigradi. Hõisete ja lilledega tervitasid trammiliiklust mitmeks tunniks ummistavad rahvamassid Narva väravat kaudu linna marssivaid marssal Govorovi väeosi. Pärast ligi kuuaajalist jalamarssi Euroopa lahinguväljadelt oma kodulinna jõudnud tolmused ja lahingvarustuses sõdurid rivistusid võiduparaadiks Kirovi platsile, kuhu püstitatud autribüünilt marssal Govorov isiklikult tervitas oma võitlejaid. Loosungikangad lehvisid, vaskpillid mürtsusid, punane Leningrad austas oma vapralt võidelnud poegi.

Selles mõõtmatus inimmassis abitult kaasa lainetades tunneb võõras ehk vene rahva pulsilööke kõige tõetruumalt. Selles päikesepaistelise augustikuu pühapäeva temperamendiküllases tänavastseenis on valjuhääldajatesse karjutavate standardmõtete kõrval ka teisi, südamest tulevaid toone. See on bolsheviike propagandalavastuse kõrval veel sõjast, kannatusist ja inimlikkusest varjutatud improvisatsioon, vene sõduri teisest maailmast koju-

saabumine. Linnaservalt korjatud lihtsa lillekimbuga oma poega ootav vene naine on selles pildis poliitilisi keerdkäike mittetaipav sõduriema, nii sarnane kõikidele emadele; aastaid oma meestest ja armsamatest eemal olnud venelannad on siisugusel hetkel kõikeunustav, janune noorus, nii lähedane maailma noorusele; mööda Sadoovaja tänavat veerevaid lillevanikutega ehitatud tankimürakaid nähes paisub blokaadi- ja tulepõrgus märgitud kõhna koduvenelase rind selgest uhkusest. Nendesamade tankiroomikute jälgedes marssiv punaarmee puhastas püha ja jagamatu Venemaa võõrastest, vallutas tüki Euroopastki — rohkem iivan täna ei arutlegi. Ta on sõjast ja viisaastakutest väsinud, ta ei taha laskuda häirivatesse arutlustesse siisugusel päeval...

„Tervitan teid isamaasõja võiduka lõpu puhul,” kõlab valjuhääldajast marssali hää. Rahvamass juubeldab, mõtleb ehk teissuguseidki mõtteid kui kõrged isandad tribüünil, hõiskab aga siiski oma kodulinna sõduritele.

Homme algab venelasel uus teopäev. Kolmteistkümmend meest Kremlist dirigeerivad seda rahvast nagu soovivad. Piitsahirmus ja söögi lootuses peab veoloom kuulekalt astuma oma vagu.

78.

Suvi hakkab lõpule jõudma. Laupäevaõhtul startis sadamakailt terve rida valgeksvõõbatud, vimplite-lipukestega ehitatud luksusaurikuid hästiriietatud, lõbusaltmuretute pärismaalastega pardal: Lenigradi uusaadel, mundris ja mundrita valitsejad oma daamidega sõitsid Neevasuust välja Kroonlinna lahele „valgete ööde lõppemist” pühitsema. See hüvastijätt suvega on laulu, tantsu ja ehtsalt voolavate viinadega ebaproletaarlaslik pidu,

mis tänavu, Saksamaa kapituleerumise ja Jaapaniga arveteõiendamise ajaloolisel suvel, on eriti suurejooneline. Eestlaste esindajad ei puudunud siingi: lühikese ajaga terves linnas populaarseks saanud major Loogi allüksuse tantsuorkester lõbustas üht laevaseltskondadest õhtust hommikuni, võttes vastu heldelt pakutud võiduviinu ja purjus slaavlaste pisarates kallistusi.

*   *
*

Sadamaorjadele tähendab sügise saabumine jahedamaid tuuli, vihma ja pimedust. Üha varemini Admirali-teedihooone säravate kuplite taha kaduv päike sisendab sügismeeleolusid ja mahajäetustunnet, mida ei suuda korvata ei klubiruumi lauale ilmunud ühinenud rahvaste põhikiri ega poliitjuhi lühikesed kommentaarid selle „ajaloolise dokumendi” kohta. Teadsime seda juba ennegi: et maailmas on alanud „rahu ja ülesehituse ajajärk” ja et San Franciscos on otsustatud põhiliste inimõiguste, indiviidi väärtuse ning rahvaste vaheliste, nii suurte kui väikeste, võrdõiguste uuesti jaluleseadmine...

Usume sellest hoolimata oma fatamorgaanadesse. Oleme vist ikka veel väga noored, vähemalt meie salajased mõtted ja homseusk on seda. Laevaluugis supiportsu teenides või õhtul väsinuna piki Dvinskaja kivisillutist koju marssides näeme ikka veel und ilusamast homsest ja suu-rest vabadustunnist. Neeva taga, seal kus taeva ja maa piir udus kohtuvad, on meie lootusis ikka veel maailm, kes pole meid unustanud.

Oleme nõukogude sulatusahjudesse heidetud jonnakas malm. Oleme koidupuna ootavad galeeriorjad maailma-revolutsiooni veripunase vankri ees.

Peame unustama maailma, kuhu kord kuulusime.
